

СТАТТІ

З історії української революції

О. В. ПАВЛЮК (Київ)

Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р.

Сучасні українсько-польські взаємини є найбільш динамічними з-поміж відносин України з усіма її сусідами. Вони дедалі більше перетворюються на справжній чинник регіональної стабільності та безпеки. Проголошене стратегічне партнерство України й Польщі є особливо важливим з огляду на складну і часом трагічну історичну спадщину взаємин між двома народами.

80 років тому ці відносини пережили один з найскладніших і найсуперечливіших моментів у своїй історії. Йдеться про українсько-польський військово-політичний союз, укладений С. Петлюрою та Ю. Пілсудським у квітні 1920 р. Ця подія викликала вкрай суперечливу реакцію її сучасників і стала предметом дискусій для кількох поколінь істориків.

Перші спогади й дослідження, присвячені перипетіям українсько-польського військово-політичного союзу і спільного походу проти радянської Росії, з'явилися у міжвоєнний період 1920—1930-х рр. Часто-густо вони належали безпосереднім учасникам подій, а тому зі зрозумілих причин відзначалися помітною полемічністю й публіцистичністю викладу. Майже всі українські сучасники рішуче засудили союз з поляками як такий, що не відповідав самій ідеї соборності України. Лише деякі найближчі соратники Петлюри намагалися пояснити й виправдати цей вчинок. Тогочасні польські автори головну увагу приділяли з'ясуванню причин провалу наступу війська польського та наслідків радянсько-польської війни для міжнародного становища Польської Республіки. Фактично взагалі не порушувалося питання про позицію в конфлікті країн Антанти і США ¹.

Радянські історики були змушені розглядати польсько-радянську війну під єдино правильним у той час кутом зору класової боротьби. А звідси, гостро негативне ставлення як до зовнішньополітичних намірів “панської Польщі, так і до діяльності українського “буржуазно-націоналістичного” уряду Директорії. Війна 1920 р. трактувалась як намагання “світового імперіалізму” придушити радянську владу, цього разу руками “білополяків” та їхніх “прислужників” — українських націоналістів. Західні держави взагалі й США зокрема звинувачувалися в заохоченні “загарбницьких планів” Пілсудського на сході та у фактичній організації чергового спільного походу контрреволюції проти влади Рад, яким і був збройний виступ Пілсудського ².

За умов комуністичного режиму науковці Польської Народної Республіки були обмежені в дослідженні таких делікатних моментів національної історії ХХ ст., як українсько-польський союз і радянсько-польська війна 1920 р. Лише деякі розробки порушували окремі аспекти цієї проб-

лематики, пов'язані переважно з аналізом різних концепцій польської східної політики та міжнародного врегулювання питання східних кордонів Польщі після Першої світової війни ³.

Тому в період після Другої світової війни й до краху комуністичних режимів у Центральній-Східній Європі ініціативу в дослідженні цієї непрості тематики перебрали західні історики, часто польського походження. Значно більше уваги приділялося вже не військово-технічним, а політичним і міжнародним аспектам польсько-радянської війни й, зокрема, ставленню до неї західних держав ⁴. Окрім іншого, західні історики намагалися розібратися в причинах, що спонукали Пілсудського до антирадянського виступу. Характерною була ідеалізація ідеї федералізму Пілсудського, коли його східну політику інколи змальовували як майже альтруїстичну й проукраїнську ⁵. Найбільшою ґрунтовністю відрізнялися праці професора Йельського університету, американського історика польського походження П. Вандича. Але й вони припускали певне суб'єктивне трактування окремих сюжетів і характеру війни 1920 р., намірів Пілсудського і Петлюри та позиції великих держав ⁶.

Нечисленні зарубіжні українські дослідники того періоду ставилися до української політики Пілсудського здебільшого як до підступного наміру, спрямованого на втягнення України у сферу безпосереднього впливу Польщі й нав'язаного Україні силою. Оцінки ж підписаного Петлюрою українсько-польського союзу продовжували різнитися від "зради" національних інтересів до "тактичного ходу, спрямованого на встановлення зв'язку з Європою й здобуття передишки перед продовженням боротьби", і до "простого акту відчаю", який головний отаман був змушений вчинити з огляду на тодішнє становище УНР. І навіть у такій великій праці канадського дослідника українського походження М. Палія, що спеціально присвячена українсько-польському союзу 1920 р. і побачила світ лише кілька років тому, можна зустріти суперечливі й навіть взаємовиключні висновки ⁷. На загал, монографія М. Палія стала чи не першою спробою з українського боку об'єктивно й неупереджено підійти до аналізу українсько-польських взаємин у 1920 р., хоч авторові також не вдалося уникнути певних стереотипів.

Політичні зміни, що відбулися в центрально-східноєвропейському регіоні на переломі 1980—1990-х рр., а також нова якість сучасних українсько-польських відносин, спричинили підвищений науковий інтерес і чимало нових спроб ще раз подивитися на події 80-літньої давності. За останні кілька років з'явився ряд досліджень з цієї проблеми у Польщі, найбільшим з котрих стала праця М. Пручинського ⁸. Деякі аспекти цієї теми, зокрема, що стосуються політики США та передісторії українсько-польських відносин 1920 р., були порушені в останніх монографіях українських учених Є. Камінського і А. Дашкевича та М. Литвина ⁹.

Тим не менше, й досі точаться суперечки щодо того, якими були справжні наміри й мотиви Петлюри і Пілсудського, що спонукали двох лідерів до укладення союзу? Що спричинило поразку спільної українсько-польської акції? Яким було ставлення великих держав — країн Антанти і США — до українсько-польського союзу та виступу проти радянської Росії? Досі дається взнаки брак архівних матеріалів. Зокрема, історикам ще треба знайти документи, які б допомогли розібратися в усіх деталях переговорів між Петлюрою і Пілсудським взимку — навесні 1920 р. У цьому плані дана стаття є спробою дати відповідь принаймні на деякі з поки що до кінця не з'ясованих питань.

У 1920 р. в США було підведено ризику під тривалими і гострими дебатами про засади американської зовнішньої політики. 10 січня 1920 р. на-

був чинності Версальський мирний договір, проте без участі Сполучених Штатів. Від повернення президента США В. Вільсона з Паризької мирної конференції у червні 1919 р. і до президентських виборів 1920 р. у Сполучених Штатах розгорнулася полеміка, значення якої американські дослідники порівнюють з великими дебатами 1787—1789 рр. щодо ратифікації конституції США¹⁰. Цього разу йшлося про місце і роль Сполучених Штатів у системі міжнародних відносин.

Після повернення з Парижа і виступу 10 липня 1919 р. перед Сенатом з інформацією про Версальський мирний договір Вільсон зустрів рішучий опір опозиції на чолі з його головним опонентом, сенатором-республіканцем від Массачусетса, головою сенатського комітету у закордонних справах Генрі Кебот Лоджем. Відносини президента-демократа із Сенатом склалися непросто з листопада 1918 р., коли внаслідок виборів до Сенату більшість у ньому одержали республіканці. Республіканська опозиція різко виступила проти концепції Вільсона щодо Ліги Націй. З точки зору президента, створення Ліги Націй і підписання її Конвенції, яка становила складову частину Версальського мирного договору, було найвагомішим здобутком його країни на мирній конференції. На думку ж республіканців, Конвенція Ліги Націй обмежувала суверенітет США і втягувала їх у всі європейські чвари та війни. Особливо нищівній критиці було піддано статтю 10 Конвенції. Стаття передбачала зобов'язання членів Ліги поважати територіальну цілісність і політичну незалежність усіх її учасників й оберігати їх від зовнішньої агресії. На думку опонентів президента, ця стаття автоматично змушувала Сполучені Штати брати участь у різних конфліктах у світі. Кебот Лодж підготував цілу низку поправок і застережень до Конвенції. Позиції Вільсона послаблювалися ще й важкою хворобою, яка фактично паралізувала роботу президента на кілька місяців.

19 листопада 1919 р. відбулося перше голосування в Сенаті, який простою більшістю висловився за поправки і застереження, внесені Кеботом Лоджем. Зокрема, застереження до статті 10 Конвенції Ліги Націй передбачало, що США не нестимуть жодних зобов'язань без спеціального на те рішення чи резолюції Конгресу в кожному конкретному випадку. Вільсон відкинув запропоновані поправки, котрі, на його думку, зводили нанівець концепцію Ліги Націй та зусилля американської делегації на мирній конференції. Одразу після сенатського голосування уряд Сполучених Штатів ухвалив рішення відкликати американську делегацію з Паризької конференції. На протести французів американський держсекретар Р. Лансінг відповів холодно: "Громадська думка в США налаштована проти подальшої американської участі й відповідальності за врегулювання політичних проблем, які становлять предмет переважно європейських турбот"¹¹. 9 грудня 1919 р. американська делегація від'їхала з Парижа. Вирішальне голосування американського Сенату було проведено 19 березня 1920 р., і знову більшість підтримала застереження Кебота Лоджа. Як наслідок, США не ратифікували Версальський мирний договір, підписаний Вільсоном.

Вільсон ще покладав надії на нові вибори у листопаді 1920 р. До кінця року і в Європі жевріла надія, що США переглянуть своє ставлення до Версальського миру і Ліги Націй. Саме тому Асамблея Ліги не збиралася на засідання до листопада 1920 р., сподіваючись на майбутню участь у її роботі Сполучених Штатів. У 1920 р. США ще не стали остаточно на курс ізоляціонізму і тим більше не відмовилися від впливу на міжнародні відносини, але здебільшого вже усунулися від активного втручання в європейські справи.

Кінець 1919 р. приніс ще одну суттєву зміну, яка мала безпосередні міжнародні наслідки для України. Наприкінці року стало остаточно зрозу-

мілим, що Добровольча армія генерала А. Денікіна, на яку країни Антанти й США покладали багато сподівань, зазнала поразки у громадянській війні в Росії. Як наслідок, у 1920 р. західні держави почали переглядати свою політику щодо Росії. Ініціатором “зміни курсу” став британський прем’єр Ллойд Джордж, який виступив за припинення збройної боротьби проти радянської влади і за розвиток торгівлі з Росією.

Паралельно саме на 1920 р. припали фактично останні зусилля Директорії й уряду УНР, спрямовані на те, аби втримати незалежність України і здобути міжнародне визнання. Восени 1919 р. Директорія УНР опинилася в надзвичайно складному становищі. Внаслідок відчутних поразок від Червоної армії влада Директорії практично не поширювалася за межі Кам’янця-Подільського, а на початку грудня її голова С. Петлюра був змушений виїхати до Варшави. Попри чималі дипломатичні зусилля, включно з висланню у 1919 р. українських місій до всіх ключових країн та спеціальної делегації на Паризьку мирну конференцію, незалежній Україні не вдалося здобути міжнародного визнання й заручитися підтримкою хоча б однієї великої чи сусідньої держави. Не принесла бажаних результатів і діяльність у США універської дипломатичної місії на чолі з відомим українським політиком, автором “Ukraina Irredenta” Ю. Бачинським¹².

У 1920 р. досягнути підтримки Вашингтона стало ще складніше. Це пояснювалось як зміною зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів, так і фактичною неспроможністю уряду УНР контролювати більшість значну частину території України. У Вашингтоні завжди переважало переконання, що “Петлюра й українські сепаратисти не мають реальної підтримки і дуже швидко будуть зліквідовані”¹³. В лютому 1920 р. з приводу запиту сенатора Кінга і його наміру внести до Конгресу резолюцію про де-факто визнання України голова відділу Держдепартаменту у справах Росії Ф. Коул пояснював у доповідній записці держсекретареві, що таке визнання небажане з трьох причин:

- 1) через міркування загальнополітичного характеру, які не дають змоги визнати також Грузію, Азербайджан, Вірменію і Балтійські держави;
- 2) “на думку тих, хто безпосередньо знайомий із російською проблемою, український рух від його початку в 1917 р. значною мірою заохочувався і фінансувався Німеччиною й Австро-Угорщиною”;
- 3) через поразки петлюрівської армії і від’їзд його самого до Варшави, “так званий уряд Петлюри” навряд чи можна назвати навіть “де-факто” урядом¹⁴.

З огляду на останнє, американська військова розвідка теж не вважала Україну “серйозним чинником” на сході Європи¹⁵. Інтерес американських військових і політичного істеблішменту до України хоч якось зростав лише тоді, коли на те давали підставу дії армії УНР. Так, Держдепартамент негайно розпорядився з’ясувати деталі, коли надійшло повідомлення про ніби зайняття Одеси генералом М. Омеляновичем-Павленком. Вістка, однак, згодом не підтвердилася¹⁶.

Усвідомивши безперспективність надій на західне визнання й перебуваючи в стані війни на два фронти (проти російських Червоної та білої армій), Петлюра й уряд УНР спрямували зусилля на пошук інших союзників. Ще від початку 1919 р. у політичних колах України плекалась ідея зближення з Польщею та Румунією. Союзом з ними Директорія сподівалась, окрім іншого, змінити ставлення до себе Антанти і США. Активними поборниками цієї концепції виступали посол УНР у Румунії К. Мацієвич, дипломатичний представник ЗУНР в Австрії (від 1920 р. посол України у Швейцарії) М. Василько і дипломатичний представник УНР у Парижі М. Тишкевич. Відомий буковинський громадський і політичний

діяч Микола Василько так обгрунтовував цей намір: “Як відомо, то жодна держава в початках своєї самостійности не розпоряджала своєю цілою територією; тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу іти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі стрімління, що й українці, перешкодити в утворенню давньої Росії”¹⁷.

Практичними кроками уряду УНР у цьому напрямку стало вислання до Варшави протягом 1919 р. місій В. Прокоповича, П. Пилипчука і Б. Курдиновського. Останній навіть уклав у травні 1919 р. договір з главою Польської держави Ю. Пілсудським, який обіцяв Польщі широкі територіальні уступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч). Домовленості Курдиновського були дезавуйовані урядом України. Проте вони погіршили й без того складні взаємини УНР і ЗУНР, а поляки успішно використовували текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання приналежності Східної Галичини до Польщі. У вересні для переговорів з польським урядом до Варшави вирушила українська делегація на чолі з міністром закордонних справ України А. Лівіцьким. І хоча тодішній голова Ради Народних Міністрів УНР І. Мазепа стверджував у своїх спогадах, що “наш уряд не мав наміру заключати той чи інший союз з Польщею коштом Галичини”¹⁸. Під тиском Пілсудського 2 грудня 1919 р. А. Лівіцький передав польській стороні декларацію, де зазначалося, що кордон між Польщею й Україною має проходити по Збручу, а “політичне становище Східної Галичини розв’язується польським урядом в порозумінню з представниками українського народу, мешкаючого в тій провінції”¹⁹.

США, однак, не поспішали підтримувати плани українсько-польського чи українсько-польсько-румунського союзу. Адже, на думку Вашингтона, такі союзи спрямовувалися не лише проти більшовиків, а й проти Росії у цілому та її територіальній цілісності. Збереження ж останнього, за визначенням американського історика П. Вандича, “було піднесено майже до рівня догми американської зовнішньої політики”²⁰. Вашингтон вважав, що дезінтеграція Росії матиме негативні наслідки, що Україна є невід’ємною частиною Росії, а український рух “не має жодних етнологічних чи економічних підстав”²¹. До того ж потенційні союзники Директорії — Варшава і Бухарест — дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди з проєктованого союзу: Польща воліла зречення Директорією Східної Галичини, а Румунія — Бессарабії.

Проте на початку 1920 р. вибору в Петлюри фактично не було. На думку головного отамана, лише союз з Ю. Пілсудським давав шанс продовжити існування незалежної Української держави. Від грудня 1919 р. у Варшаві тривали українсько-польські переговори, які значно пожвавішали на початку березня 1920 р. Переговори були надзвичайно складними й виснажливими. Українці, зокрема, ніяк не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією і залізниціями та призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств²². Проте слабкість позицій Петлюри на переговорах, що була безпосереднім наслідком безнадійного становища військ УНР на фронтах, зумовила поступки української сторони, якій Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

Як відомо, українсько-польські переговори закінчилися 22—24 квітня 1920 р. укладенням політичної і військової конвенцій між двома урядами. В обмін на визнання Варшавою Директорії як вищої влади в Україні і вій-

ськову допомогу проти радянської Росії Петлюра погодився на приналежність до Польщі західноукраїнських земель — Східної Галичини, значної частини Волині і кількох повітів Поділля. Кожна сторона зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти іншого учасника підписаних конвенцій. Військова конвенція, що складалася з 17 статей, встановлювала низку невігідних для Директорії умов, як-от призначення польських офіцерів до штабу армії УНР (ст. 4), контроль польських військових над українськими залізницями протягом воєнної кампанії проти радянської Росії (ст. 7), участь польських офіцерів в організації і становленні українських владних структур (ст. 8) тощо²³. Втім, угоди були підписані й 25 квітня 1920 р. розпочався спільний українсько-польський похід на Київ. У ньому взяли участь три польські армії загальною кількістю 65 тис. чол. і дві українські дивізії, в яких налічувалося 14 тис. чол. Наступ розгортався надзвичайно успішно, і вже 7 травня підрозділи армії УНР та їхні союзники увійшли до Києва.

Як вже зазначалося на початку цієї статті, угоди Петлюри і Пілсудського викликали вкрай неоднозначну реакцію як в Україні, так і в Польщі, і діапазон оцінок їхнього вчинку сучасниками був надзвичайно широким. Варто зазначити, що, на нашу думку, такий крок Пілсудського не був проявом якоїсь надмірної симпатії до України; навряд чи був він і підступним планом закабалення УНР. У ставленні до України Пілсудський керувався передусім національними інтересами своєї країни. Його розуміння цих інтересів передбачало послаблення Росії, від якої, на його погляд, походила головна небезпека існуванню польської державності. На тому етапі такий підхід об'єктивно збігався з національними інтересами УНР у її боротьбі за незалежність. Так само і Петлюра виходив з власного розуміння національних інтересів України і робив те, що, він вважав, було єдиним правильним у тому надзвичайно складному внутрішньому становищі та ворожому міжнародному оточенні. Угода між Петлюрою й Пілсудським була політичним компромісом, коли (як це завжди буває) слабша сторона була змушена піти на більші поступки.

Спільний українсько-польський виступ, напевно, від самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився “персональним союзом” двох глав держав — Петлюри і Пілсудського — і спирався на їхні особисті відносини й домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого (Петлюра був одним з провідників УСДРП, а Пілсудський — лідером польських соціалістів) та недовіри до Росії (обидва вважали російський імперіалізм головною загрозою відповідно Україні й Польщі). Петлюра і Пілсудський, навіть якщо й з тактичних міркувань, спромоглися відкинути нашарування складного історичного минулого і всупереч національним менталітетам і уявленням обох народів один про одного знайшли в собі мужність укласти військово-політичний союз.

Пізніше головний отаман пояснював своєму міністрові оборони, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і має прагнути до співпраці з Польщею як до необхідного етапу політичного розвитку²⁴. Разом з тим обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники (Петлюра і Пілсудський), здається, не надто довіряли навіть один одному. Принаймні Пілсудський, всупереч військовій конвенції, так і не дозволив розбудувати потужну унерівську УНР, обме-

живши її двома недовкомплектованими і погано озброєними дивізіями, а три галицькі бригади, що були у складі Червоної армії і перейшли на бік Петлюри, були взагалі роззброєні й інтерновані поляками.

І Петлюра, і Пілсудський зустрілися з потужною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Століття непорозумінь, конфронтації й конфліктів між двома націями далися взнаки. Польські праві (передусім “народові демократи”) й партії центристської орієнтації, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що “проукраїнська” політика Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками в боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали різко проти підтримки української незалежності в будь-якій її формі²⁵. Лише коли польські війська вступили до Києва і вся військова кампанія тимчасово виглядала як цілковитий успіх, польські праві, переповнені національною гордістю й ентузіазмом, почали ставитися до української виправи Пілсудського з більшим розумінням. Польські соціалісти, хоча й воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв’язання військових дій проти радянської Росії і виступали за мирні переговори²⁶. Таке наставлення польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Пілсудського, а його східна “федераційна” програма так ніколи й не була розроблена в деталях.

У свою чергу, Петлюра потрапив під нищівний вогонь критики майже всіх провідних діячів українського руху. Тодішній прем’єр уряду України І. Мазепа на знак протесту подав у відставку. Галичани були рішучими противниками будь-яких угод з поляками, що визнавали приналежність Східної Галичини до Польщі. Багато політиків з Наддніпрянщини, включно з М. Грушевським і В. Винниченком, також вважали такі домовленості зрадою інтересів соборної України. Інші турбувалися, що як союзник Польщі слабка Україна неминуче стане залежним від Варшави сателітом. Вороже поставилася до поляків і більшість українських селян Правобережжя. Масового антибільшовицького повстання, на яке розраховували Петлюра і Пілсудський, не сталося. Селяни натерпілися досить всілякої окупації, були втомлені від нескінченної війни, яка тривала фактично безперервно від 1914 р., і не чекали для себе якогось покращення. До того ж, антипольські настрої на Правобережжі, як наслідок тривалого панування польських землевласників над українськими селянами, були сильні і жили в пам’яті селян. Зрештою, як зазначив професор Йельського університету П. Вандич, “до співпраці із поляками українців штовхав не свідомий, вільний вибір, а нужда”²⁷.

Чи не найголовнішим чинником, що визначав розвиток українсько-польських взаємин і довгий час перешкоджав укладенню союзу Петлюри — Пілсудського, був чинник Східної Галичини, передусім безкомпромісна війна між ЗУНР і Польщею²⁸. Попри серйозні розбіжності в поглядах на те, якою має бути східна політика відновленої Польської Республіки, і Пілсудський, і лідер народних демократів Р. Дмовський виступали за включення Східної Галичини до Польщі. Провідні польські політики і широкий загал не були готові відмовитися від своїх претензій на Східну Галичину і не могли уявити Львів українським містом²⁹. Як наслідок, українська політика Пілсудського була внутрішньо суперечливою і непослідовною, а тому слабкою й до кінця невизначеною. З одного боку, він сподівався на утворення союзної Української держави як буфера між Польщею і радянською Росією. З іншого, — окупацією Східної Галичини, що була bastіоном українського національного руху й української незалежності, Пілсудський сприяв послабленню УНР і тим самим власноруч зруйнував свої плани³⁰.

У свою чергу уряд ЗУНР і галицькі українці не бажали жертвувати регіональними інтересами заради загальноукраїнської справи і вели мужню й нерівну боротьбу за визволення Східної Галичини. Та й чи можна було з морального чи будь-якого іншого погляду вимагати від них такої самопожертви з огляду на десятиліття українсько-польської конфронтації у Східній Галичині? Петлюра звинувачував галичан у короткозорості, але не мав досить важелів, аби примусити президента ЗУНР Є. Петрушевича погодитися на союз України і Польщі коштом Східної Галичини. Номінально Директорія була найвищим органом державної влади (до осені 1919 р. до її складу входив і Петрушевич), але практично західноукраїнський уряд мав боєздатнішу армію й ефективнішу адміністративну систему і тому не збирався виконувати рішень, з якими не погоджувався. Директорія потребувала допомоги Української Галицької Армії і мусила рахуватися з позицією східногалицького уряду. Крім того, до осені 1919 р. соборницькі устремління обох українських урядів ще переважали над взаємними чварами й непорозуміннями³¹. Як наслідок, угоду між Петлюрою і Пілсудським було підписано лише після того, як Східну Галичину окупували польські війська, а уряд ЗУНР опинився в еміграції. На той час, однак, більшовики вже перемогли у громадянській війні в Росії і мали достатньо сил, аби завдати вирішального удару по УНР.

Не останню роль у поразці спільної українсько-польської акції 1920 р. відіграла й відсутність очікуваної підтримки з боку країн Антанти і США. І Петлюра, і Пілсудський покладали чимало сподівань на таку підтримку. Проте ставлення великих держав до намірів Пілсудського виявилось суперечливим, а то й зовсім неприхильним. Якщо французький генеральний штаб підтримував міцні зв'язки з польським військовим командуванням, а французька військова місія у Варшаві була задіяна до розробки планів українсько-польської військової кампанії проти радянської Росії³², то Лондон наполегливо радив Варшаві укласти мир з більшовиками. 24 лютого 1920 р. Найвища Рада Паризької мирної конференції ухвалила спеціальну резолюцію, яку підтримали і Франція, і Великобританія. В ній йшлося про те, що союзники не радять сусіднім з радянською Росією країнам продовжувати з нею війну, не кажучи вже про те, аби розпочати проти неї наступ³³. Позиція Вашингтона була ще більш стриманою.

Взимку і навесні 1920 р. у Вашингтоні уважно стежили за ходом українсько-польських переговорів у Варшаві. Інформація поступала насамперед від американського посольства у Варшаві. 13 січня тимчасово повірений у справах США в Польщі Дж. Вайт мав зустріч і розмову з Петлюрою³⁴. У квітні Вайт повідомив Держдепартамент про розмову свого співробітника з тимчасово повіреним у справах УНР у Польщі о. Жаном та про новини, отримані у польському МЗС. Вайт відзначав, що переговори тривають, хоча між двома сторонами існують серйозні розбіжності³⁵.

Американська дипломатія негативно ставилася до планів Пілсудського просунутися далі на схід. Варшава, в свою чергу, мусила враховувати можливу реакцію США на початок польсько-радянської війни. Польський посол у Вашингтоні князь К. Любомирський проводив відповідне зондування. Телеграми й запити слав до Вашингтона посол Сполучених Штатів у Польщі Г. Джибсон, попереджаючи про можливість польсько-радянського порозуміння або загарбання Польщі більшовиками. Як видно з листа Лансінга до Джибсона від 20 лютого, американська позиція зводилася до того, що США "не можуть узяти відповідальність і давати Польщі поради в її політиці щодо Росії", і що в разі війни Польща не може розраховувати на військову й економічну допомогу Сполучених Штатів³⁶.

Проте за умов надзвичайно успішного для Пілсудського і Петлюри початку війни США не могли повністю ігнорувати події, що відбувалися в Україні. Водночас, виходячи із загальної спрямованості своєї зовнішньої політики, Вашингтон офіційно ніяк не реагував на початок війни і став на позицію стороннього спостерігача. Не відреагував він і на звернення Бачинського від 12 травня, в якому голова місії УНР вкотре висловив прохання визнати Україну як незалежну державу, посилаючись на факт визнання з боку Польщі³⁷. Єдиною країною, яка наслідувала приклад Польщі, стала Фінляндія, що зробила це не в останню чергу через наполягання Пілсудського. Вашингтон збирав інформацію й очікував на подальший перебіг подій. 6 травня Бейнбрідж Колбі, який у березні замінив Лансінга на посаді держсекретаря, телеграмою інструктував посольство у Варшаві докладно інформувати Держдепартамент про “політичні, адміністративні і психологічні події в Україні”³⁸.

Незабаром подібні телеграми-інструкції було розіслано до посольств США в Лондоні, Парижі, Стокгольмі, Відні, Берліні й Константинополі. Від послів вимагалось негайно подати короткі звіти про зв'язки і діяльність українських місій та різних українських політичних груп за кордоном. Особливу увагу треба було приділити з'ясуванню ступеня їхньої пронімецької орієнтації та контролю над ними з боку Петлюри³⁹. У фондах Держдепартаменту Національного архіву США є багато телеграм за травень—липень 1920 р. від американських посольств у Європі, особливо з Відня, з докладною інформацією про різні політичні течії і діяльність української еміграції⁴⁰. Наприклад, американська місія у Варшаві інформувала Вашингтон про утворення і склад уряду УНР⁴¹. Посол США у Франції, характеризуючи політичні течії українців в Парижі — делегація УНР, Український національний комітет, делегація ЗУНР, доводив, що всі три групи “мають більш-менш фракційний характер” і представляють інтереси нечисленної української інтелігенції. Натомість більшість українського населення, на думку американського посла, хоч і ставиться вороже до більшовизму та комунізму, “вважає себе росіянами”. Економічно Україна — “невіддільна частина Росії”. “Щодо русинів чи малоросів Галичини, яких століттями рівною мірою пригноблювали поляки, австрійці й угорці, то вони звикли вважати Росію своїм природним визволителем”⁴².

Доповідаючи про місію УНР у Лондоні, американський посол у Великобританії Девіс писав держсекретареві, що “українська делегація зробила позитивне враження на британські власті, хоча Форін Офіс ще не готовий прийняти її офіційно через неясну політичну ситуацію в Україні... На загальну думку, члени місії (української) не є пронімецькі, а просоюзницькі і антибільшовицькі у своїх симпатіях. Делегація стверджує, що представляє уряд Петлюри”⁴³.

З українського боку велику активність у той час виявляв посол УНР у Швейцарії М. Василько. Наприклад, у першій половині червня відбулася його зустріч з дипломатом посольства США у Відні. Переконаючи американців у доцільності допомоги уряду України, Василько наголошував на відсутності будь-якої політичної необхідності зближення між Україною та Німеччиною. Американські звіти часто згадували Василька, інколи подаючи його ледь не “лідером українського національного руху”.

Незабаром Дж. Вайт особисто відвідав Київ і Житомир. У своєму звіті за результатами поїздки він, зокрема, писав: “...Національний суверенітет України був би для селян найкращою гарантією від домінування польських чи російських поміщиків або більшовицьких банд... Усе населення, здається, з радістю зустріло своє звільнення від більшовиків... Можливості і майбутнє Української держави залежатимуть надалі від самих українців.

Враховуючи невеликий ентузіазм щодо української ідеї серед населення міст та інтелігенції, завдання організації задовільного уряду буде надзвичайно складним і займе більше часу, ніж гадалося. З іншого боку, я не здивуюся, коли рух (селян. — О. П.) набере такої сили на схід від Дніпра, що виштовхає більшовиків з півдня Росії і чорноморських портів...”⁴⁴.

Проте навіть після звільнення майже всієї Правобережної України Білий дім не поспішав змінювати своє ставлення до майбутнього України та Східної Галичини. Насамперед американські дипломати в Європі в цілому досить скептично оцінювали міцність і тривалість українсько-польського порозуміння, вважаючи, що реальною перешкодою йому є позиція західних українців, які “вже багато років перебувають у політичній опозиції до поляків”⁴⁵. Скептицизм в оцінці шансів на утворення і зміцнення Української держави висловлювала й військова розвідка, зокрема, військовий аташе США у Варшаві Фармен⁴⁶.

Інша причина полягала в тому, що в 1920 р. у Вашингтоні й далі зважали на позицію білої Росії. Вже 3 травня Вайт інформував своє керівництво про стурбованість з приводу польсько-українського наступу, висловлену новим головою російської місії в Польщі Горловим. Російська контрреволюція непокоїлася, що польсько-українські війська не зупиняться на Дніпрі, а підуть далі на південь і розгромлять “невелику армію” Врангеля⁴⁷. Стосовно домовленості між Петлюрою і Пілсудським, за якою кордон між Польщею й Україною мав проходити вздовж річок Збруч і Стир, Колбі однозначно телеграфував Вайтові, що “жодні умови договору, які ділять колишні австрійські території між Польщею й Україною, є недійсними, доки майбутній російський уряд не дійде якогось рішення щодо України”⁴⁸.

21 червня російське посольство в Парижі розповсюдило меморандум, де заявлялося, що утворення Української держави “суперечило б природному стану речей”, і що “підстави економічного, історичного, етнічного, політичного і культурного характеру заперечують таке штучне утворення”, а об’єднання України з Росією є “необхідним і неминучим”. Утім, представники “російського національного руху” не заперечували проти встановлення “робочих зв’язків” між великими державами і різними де-факто урядами, включно з українським, що постали на території Росії⁴⁹.

Напевно, свою роль відіграло і ставлення американської еліти до особистості Пілсудського. Це ставлення ніколи не відзначалося симпатіями на відміну від, скажімо, ставлення вашингтонського істеблішменту до відомого польського музиканта і прем’єра у 1919 р. І. Падеревського. Тогочасні керівники США ніколи не довіряли Пілсудському, з підозрою ставлячись до його минулого — участі в соціалістичному русі і пронімецької орієнтації під час Першої світової війни. Зокрема, у січні 1919 р. саме Сполучені Штати зчинили справжній тиск на Пілсудського, майже ультимативно змусивши його призначити прем’єром Падеревського, якого Вашингтон вважав поміркованим польським політиком з демократичними поглядами⁵⁰.

Зрештою, американський скептицизм і обережність виявилися виправданими. Вже 5 червня 1920 р. Перша кінна армія С. Будьонного прорвала польсько-радянський фронт. Війська Пілсудського і підрозділи Петлюри були змушені залишити Київ і почали відступ з України. 4 липня розпочався наступ червоних військ М. Тухачевського на північному відтинку фронту. Становище поляків ставало катастрофічним. У відставку пішов кабінет Л. Скульського і було сформовано новий уряд на чолі з В. Грабським, який, у свою чергу, не протримавшись і три тижні, поступився кріслом В. Вітосу. Червона армія невпинно наближалася до Варшави.

У цій драматичній ситуації міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон, який брав участь у роботі міжнародної конференції з урегулювання європейських економічних проблем у бельгійському містечку Спа, 11 липня надіслав російському радянському уряду дипломатичну ноту, в якій запропонував Росії укласти з Польщею перемир'я, зупинивши свої війська за 50 км на схід від лінії, яку визначила Антанта в грудні 1919 р. як тимчасовий східний кордон Польщі і яка відтоді увійшла в історію під назвою “лінія Керзона”⁵¹. З огляду на поразки і відступ польської армії Вашингтон остаточно втратив інтерес до України. Принаймні від кінця червня 1920 р. у телеграмах Джибсона і Вайта з Варшави про події на польсько-радянському фронті вже немає жодних згадок про Україну і Петлюру⁵². Разом з втратою території втрачалися й останні шанси на визнання і підтримку Заходу.

Уряд УНР ще намагався переконати вашингтонську адміністрацію в необхідності надати допомогу Петлюрі в його боротьбі проти більшовиків. Зокрема, про це йшлося на зустрічі у Відні М. Василька з одним з американських дипломатів⁵³. Проте зусилля були марними. Показовим є те, що на вимогу американської сторони сама розмова відбулася не у приміщенні американської місії, аби не надати зустрічі офіційного характеру, а у приватному помешканні американського дипломата.

У полі зору Вашингтона була також позиція великих європейських держав. Зокрема, Білий дім цікавився, яку роль у початку польсько-радянської війни відіграла Франція і наскільки Париж готовий допомагати Варшаві. Остання, в свою чергу, плекала надії на американську підтримку. Зокрема, 1 серпня новий польський прем'єр В. Вітос надіслав листа Вільсону, аби засвідчити, що Польща ще й досі розраховує на нього. Проте Білий дім довго зволікав з офіційним викладенням своєї позиції, на чому наполягали західноєвропейські держави і поляки. Ще в середині липня звернення Джибсона до Вільсона, аби президент висловився з приводу ситуації у Східній Європі й підтвердив симпатії США до Польщі, не зустріли відгуку у Вашингтоні⁵⁴. Там не хотіли, аби польсько-радянська війна була винесена на розгляд міжнародної конференції, що означало б, з одного боку, визнання більшовизму, а з іншого, — могло б призвести до розчленування Росії.

Нарешті, 10 серпня Вашингтон виклав свою офіційну позицію щодо польсько-радянської війни і майбутнього Росії. Спочатку це було зроблено 2 серпня у конфіденційній телеграмі-відповіді Колбі на запит посла Італії в США К. Авеzzано. Телеграму було розіслано в посольства США в Англії, Франції, Італії та Польщі⁵⁵. А 11 серпня дещо розширена і відредагована відповідь Колбі була надрукована як “Американська нота щодо ситуації в Польщі” в американських газетах. Лейтмотивом ноти була заява про невизнання радянської влади і неприйняття розчленування Росії. У ноті декларувалося, що “територіальна недоторканість і дійсні кордони Росії повинні поважатися. Ці кордони мусять обіймати всю територію колишньої Російської імперії, за винятком Фінляндії, етнічної Польщі і тієї території, що за домовленістю може скласти частину Вірменської держави”. Прагнення лише цих народів до незалежності Вашингтон визнавав законним⁵⁶. У заяві однозначно наголошувалося те, про що раніше відкрито не говорилося, а саме — розпад Росії створить для США додаткові небажані проблеми. А коли польські війська 15 серпня розпочали контрнаступ, Департамент попередив Варшаву про неприпустимість переходу польською армією лінії Керзона і висловив надію, що польський уряд утримається від агресії, яка могла б загрожувати територіальній цілісності Росії⁵⁷.

Польська преса коментувала ноту Держдепартаменту від 10 серпня як остаточне відхилення Вашингтоном будь-яких російських претензій на Галичину⁵⁸. Натомість для українців вищезгадана нота остаточно перекреслювала сподівання Петлюри й уряду УНР на можливе визнання і допомогу з боку США. Уряд України висловив через українську дипломатичну місію в Данії свій рішучий протест проти ноти Держдепартаменту від 10 серпня⁵⁹, але щось змінити було вже неможливо. Наприкінці грудня 1920 р. було відкликано місію УНР у Вашингтоні. У службовій записці в. о. директора Департаменту чужоземних зносин МЗС УНР підсумовувалося: “Зроблено місією менше не тільки того, що треба, а й того, що можна було зробити. Спроба ж наша в Америці стоїть у всіх відношеннях зле”⁶⁰. За півтора року своєї діяльності місія так і не змогла досягти головного — вплинути на позицію офіційного Вашингтона й американських політиків і схилити їх до визнання та підтримки української незалежності.

17 вересня у Ризі розпочалися польсько-радянські мирні переговори. Пілсудський фактично зігнував угоду з Петлюрою, представників якого на переговори запрошено не було й останні відбувалися фактично за спиною уряду УНР. Хоча заради історичної справедливості слід зазначити, що провідну роль у визначенні поведінки польської делегації у Ризі відігравав вже не стільки сам Пілсудський і його посланці в складі делегації, скільки члени делегації від сейму, передусім опозиційні Пілсудському народні демократи на чолі з найбільш впливовою політичною фігурою в складі делегації Ст. Грабським. Фактично, в Ризі перемогла конкретніша й чіткіша “інкорпораційна” концепція народних демократів, що передбачала поділ українських земель між Польщею і Росією⁶¹. Ризький мирний договір, підписаний 18 березня 1921 р., не передбачав існування Української Народної Республіки. Натомість визнавалася “незалежність” України радянської.

¹ Див., наприклад: Гринюк П. Політичний і військовий договір з Польщею. — Б. м., 1920; Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. — Прага, 1926; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції, 1917—1921. — Т. 1—3. — Прага, 1941—1942; B a n d r o w s k i J u l i u s K. The Great Battle on the Vistula. — London, 1921; K u t r z e b a T a d e u s z. Wyprawa Kijowska 1920 roku. — Warszawa, 1937; Z e l i g o w s k i L u c j a n. Wojna w roku 1920: Wspomnienia i rozważania. — Warszawa, 1930; Z a r e m b a Z y g m u n t. Od Borysova do Rygi: Uwagi krytyczne o dyplomacji, wojnie i pokoju w r. 1920. — Warszawa, 1930; та ін.

² З у в Ф. Г. Международный империализм — организатор нападения панской Польши на Советскую Россию, 1919—1920. — Москва, 1954; О л ь ш а н с к и й П. Н. Рижский мир: Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей, конец 1918 — март 1921 г. — Москва, 1969; Советско-польские отношения. 1918—1945. Сборник статей. — М., 1974; Л и х о л а т А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.) — М., 1954. Чимало уваги цій темі було приділено і в працях українських радянських істориків: С и м о н е н к о Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II пол. 1919 — березень 1921 р.). — К., 1965; С л и в к а Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). — К., 1985; К а р п е н к о О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. — Львів, 1964; та ін.

³ D e r u g a A l e k s y. Początek rokowań o sojusz między Pilsudskim a Petlurą (styczeń-lipiec 1919) // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. T. 6. — Warszawa, 1970; G r u n b e r g K. Polskie koncepcje federalistyczne. — Warszawa, 1971; J e d r u s z c z a k T a d e u s z. “Stanowisko Polski i mocarstw Ententy w sprawie polskiej granicy wschodniej, 1918—1921” // SM, 1959, no. 6. — S. 58—77.

⁴ D a v i e s N o r m a n. White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919—20. — London, 1972; E l c o c k H. J. “Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919—1921” // The Historical Journal no. 1, 1969. — P. 137—154.

⁵ D z i e w a n o w s k i M. K. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918—1922. — Stanford, 1969. М. Дзевановський характеризував політику Пілсудського як “спробу показати

приклад іншим народам у Східній Європі". На думку Дзевановського, Пілсудський "поставив на українську карту саме існування Польської держави". — Р. 275, 277.

⁶ W a n d y c z P i o t r S. France and her Eastern Allies, 1919—1925; French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Minneapolis, 1962; W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Cambridge, Mass., 1969; W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — Cambridge, Mass., 1980.

⁷ P a l i j M i c h a e l. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Edmonton — Toronto, 1995.

⁸ P r u s z y n s k i M i e c z y s ł a w. Dramat Pilsudskiego. Wojna 1920. — Warszawa, 1994. Див. також: C z u b i n s k i A. Walka o granice wschodnie w latach 1918—1921. — Opole, 1993; K o k o E. Polska Partia socialistyczna i Jozef Pilsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918—1920. Proba porównania stanowisk // Dzieje najnowsze. Rocznik XXX. — Warszawa, 1989; U r b a n k o w s k i B. Jozef Pilsudski. — Warszawa, 1997.

⁹ К а м і н с ь к и й Є., Д а ш к е в и ч А. Політика США щодо України. — К., 1998; Л и т в и н М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998.

¹⁰ Див.: L i n k A r t h u r. "Woodrow Wilson's Perspective" / Major Problems in American Foreign Policy. — Vol. II. — Since 1914. Documents and Essays. — 3rd edition. — Lexington, Mass. — Toronto, 1989.

¹¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. — Vol. XI. — Wash., 1945. — Р. 674, 691, 696—697.

¹² Див.: П а в л ю к О. Три місії до Вашингтона // Політика і час. — 1997. — № 1. — С. 65—67.

¹³ National Archives of the USA (далі — NA). — State Department. M 316. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Russia and the Soviet Union, 1910—1929. — Roll 24. American mission in Paris to the Secretary of State, 13.09.1919.

¹⁴ Ibid. — State Department, RG 59. Decimal file 1910—1929. — Box 9377, file 860e. 01.1—31.

¹⁵ Ibid. — Correspondence of the Military Intelligence Division Relating to General Political, Economic and Military Conditions in Poland and the Baltic States, 1918—1941, M 1508. — Roll 5, "Military, Sanitary and Economic Situation in Poland".

¹⁶ Ibid. — M 316. — Roll 29, US Embassy in Paris to the Secretary of State, 02.02.1920.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3933, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

¹⁸ М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Прага, 1942. — Т. 2. — С. 103.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 276, арк. 9. Докладніше про українсько-польське зближення див.: П а в л ю к О. Від Злуки до розриву (Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році) // Наука і суспільство. — 1994. — № 4—6, 7—8.

²⁰ W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — Р. 144—145.

²¹ Г е р у с О. В. Україна в опінії американського уряду 1919—1927 років // Український історик. — 1974. — № 1—3. — С. 207—208.

²² Зі звіту тимчасово повіреного в справах США в Польщі Дж. Вайта: NA. — RG 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6821, file 760 c. 60e / 1—30.

²³ Докладніше див.: P a l i j M i c h a e l. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919—1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Р. 70—76.

²⁴ Лист Петлюри до Сальського, 31 березня 1920 р. // С и м о н П е т л ю р а: Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. Т. 1. — С. 263—264.

²⁵ Лідер народних демократів Р. Дмовський взагалі заперечував саме існування української нації. На незалежну Україну він дивився як на штучне утворення, існування якого можливе лише за підтримки Німеччини. Крім того, на його думку, незалежність України призвела б до втрати Польщею Східної Галичини. Докладніше див.: P a v l i u k O l e k s a n d r. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918—1919 // Journal of Ukrainian Studies. — Vol. 23, N 1, 1998.

²⁶ W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations, 1917—1921. — Р. 190, 196.

²⁷ Ibid. — Р. 190.

²⁸ Детально про перипетії цієї війни див.: Л и т в и н М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр.

²⁹ Докладніше див.: P a v l i u k O l e k s a n d r. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918—1919.

³⁰ Див.: Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 101.

³¹ Див.: П а в л ю к О. Від Злуки — до розриву... // Наука і суспільство. — 1994. — N 4—6. — С. 8—12.

³² W a n d y c z P i o t r S. France and Her Eastern Allies, 1919—1925: French-Czechoslovak-Polish Relations from the Paris Peace Conference to Locarno. — Р. 145—148.

³³ W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations... — Р. 166.

³⁴ NA. — State Department. — Records of the Department of State Relating to the Internal Affairs of Poland, 1910—1929, M 1197. — Roll 7.

- ³⁵ NA. — RG 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6821, file 760 c. 60e/1—30.
- ³⁶ W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — P. 149.
- ³⁷ NA. — RG 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 9378, file 860e. 01/33—75.
- ³⁸ Ibid. — Box 6821, file 760 c. 60e/1—30.
- ³⁹ Ibid. Box 9377, file 860e. 00/26—62.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ Ibid. — Box 6821, file 760c. 60e/1—30, Report, 14.05.1920.
- ⁴⁵ Ibid. — Box 9377, file 860e. 00/26—62. “Memorandum on the Ukrainians” by the American mission in Vienna, 15.06.1920.
- ⁴⁶ Ibid. — M 1508. — Roll 6, Farman to the Director of Military Intelligence, Washington, 19.05.1920.
- ⁴⁷ Ibid. — RG 59. — Decimal file 1910—1929.— Box 6821, file 760 c. 60e/1—30.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ П а в л ю к О л е к с а н д р. Боротьба України за незалежність і політика США (1917—1923). — К., 1996. — С. 57—58.
- ⁵¹ Докладніше про лінію Керзона див.: К у л ь ч и ц ь к и й С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу // Наука і суспільство. — 1991. — № 11. — С. 6—13.
- ⁵² NA. — RG. 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6833, file 760 c. 61/82—159.
- ⁵³ Ibid. — Box 6835, file 760 e. 61/1—6.
- ⁵⁴ The Papers of Woodrow Wilson. — Vol. 65. — P. 526—528, 531.
- ⁵⁵ NA. — RG. 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6833, file 760 c. 61/82—159.
- ⁵⁶ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1920. — Vol. 111. — Wash., 1936. — P. 465—466.
- ⁵⁷ W a n d y c z P i o t r S. The United States and Poland. — P. 155—156.
- ⁵⁸ “Rzeczpospolita”, 16.XII.1920.
- ⁵⁹ NA. — RG. 59. — Decimal file 1910—1929. — Box 6834, file 760 c. 61/160—95.
- ⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 287, арк. 110—114.
- ⁶¹ Сам Грабський пізніше писав, що в Ризі йому вдалося “повністю виконати програму, яку Національний комітет виробив ще в Парижі”. Є також свідчення, що Р. Дмовський стверджував, що саме його партія несе повну відповідальність за Ризький мирний договір. Адже вона (партія. — О. П.) “диктувала його попередні умови”. Див.: W a n d y c z P i o t r S. Soviet-Polish Relations... — P. 277.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

З історії релігії та церкви

В. В. МАРЧУК (Івано-Франківськ)

Греко-католицька Церква у 1914—1923 рр.

Перша світова війна, що почалася 1 серпня 1914 р., стала переломним етапом у формуванні самостійницько-соборних ідей, на яких розвивався український визвольний рух як в Австро-Угорській, так і в Російській імперіях. Ідеї державної незалежності та соборності глибоко проникали у національну свідомість українців, ставали програмою дій їх політичних організацій.

Історично склалося так, що українські землі опинилися між двома могутніми ворожими силами, а їх населення було втягнуте у вир війни за чужі політичні інтереси. У тій складній геополітичній ситуації краще зорієнтувалися галицькі українці, які прагнули використати міждержавні суперечності для досягнення загальнонаціональних устремлінь.

Вже 1 серпня у Львові було створено Головну Українську Раду — політичний провід галичан, який звернувся до українців з маніфестом. “Надходить важка історична хвиля. Важиться доля держав і народів, — зазначалося в ньому. — Буря війни суне на Європу і ніщо її не спинить... Ненаситність царської імперії загрожує нашому національному життю. Історичний ворог України не може дивитись, що не вся Україна в його руках. Перемога Росії мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії... Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії... Нехай наша суспільність віддасть всі свої матеріальні і моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!”¹.

Для здійснення своїх державно-політичних намірів Рада утворила Українську Бойову Управу, яка за дозволом Відня почала формувати українське військо. У відозві до галичан про вступ до легіону українських січових стрільців було викладено політичне завдання краян у війні: “Ми, українці, повинні бажати, щоб від Росії відірвали всю Україну, з Києвом, Полтавою, Харковом, Донщиною, Кубанщиною та берегами Чорного моря. З такої великої землі утворено би напевно самостійну Українську державу з столицею в стародавньому Києві, де було б українське правительство і український парламент, вибраний всім нашим народом”².

На цей заклик майже 28 тис. патріотів виявили бажання вступити до українського легіону. В ті ж дні емігранти з Наддніпрянщини заснували у Львові позапартійний Союз визволення України, який оприлюднив програму боротьби за самостійну Українську державу, пов’язуючи її з поразкою Росії у війні (як відомо, поразку царату у війні підтримував і лідер російської соціал-демократії В. Ленін).

Греко-католицька Церква, яка підтримувала національно-політичні сили, з початком війни поділяла концепцію створення на руїнах Російської імперії незалежної соборної України. У спеціальному меморандумі до австрійського уряду “Про майбутній військовий, правовий і церковний устрій російської України в очікуванні зайняття її австрійськими військами” від 15 серпня 1914 р. митрополит А. Шептицький накреслив план розв’язання української проблеми після вступу австрійських військ на землі України, раніше захоплені Росією. Він вважав за необхідне “відірвання цих територій можливо найповніше від Росії і надання їм характеру національної території, відповідно до її мешканців, незалежної від Росії... Потрібно буде використати всі традиції України, що їх Росія придушила”.

Митрополит передбачав відірвати українську Церкву від російського церковного проводу, з-під влади петербурзького синоду, “залишаючи народові все, що могло б бути дороге йому під оглядом обряду і звичаїв, підносячи рівень кліру, звільняючи його від тяжкого ярма синоду”.

Військову організацію А. Шептицький рекомендував “побудувати на традиціях запорозьких козаків, бо ці традиції ще живі на Україні і мають чисто національний характер... Козак є в народі синонімом українського героя”. Пропонувалося також відродити інститут гетьманства, запровадити австрійські закони, що дало б можливість включити Україну до європейського правового простору.

Зважаючи на традиції української православної Церкви, митрополит зауважив, що “православ’є Церкви не було знищене. Воно мусить бути задержане в усій його повноті. Було б тільки потрібним очистити його в радикальний спосіб від московських впливів”³. План реорганізації української православної Церкви не позначався на канонічних основах

православної і католицької Церков, а відносив її до самоправних, автокефальних.

Таким чином, основою розбудови Української держави А. Шептицький вважав національну армію, європейську правову базу і національну Церкву. На жаль, цей державотворчий план наддніпрянські соціалісти проігнорували. Він був виявлений російською поліцією і представлений міністром внутрішніх справ Штюрмером 27 липня 1916 р. царю Миколі II, який на ньому написав: “Какой мерзавец!”⁴

21 серпня 1914 р. митрополит Шептицький звернувся до кліру й вірних з пасторським листом, у якому, зокрема, наголосив, що мета Росії у цій війні — захопити Галичину й придушити український національний рух. У цій ситуації він закликав вірних обороняти державу і висловив сподівання на те, що в результаті війни українці доб’ються кращої долі⁵.

Лояльна до Відня греко-католицька Церква та її провід опинилися у ті дні в складному становищі внаслідок репресій польських і австрійських властей проти українського населення краю. Під приводом боротьби з москвофілами десятки тисяч українців було депортовано у концентраційні табори Талергоф, Гмінд, Терезієнштадт, Естергом.

Не без підтримки москвофілів було заарештовано і вивезено в Талергоф чимало українських патріотів — учителів, студентів, представників духовенства. Серед них — духовник Львівської духовної семінарії о. І. Дольницький, професор богослов’я Перемиської духовної семінарії о. М. Людкевич (помер від виснаження), священники С. Кмицикевич, Р. Кокотайло, М. Матковський, Г. Гнатишак, Ю. Гумецький. Загалом тоді у Талергофі опинилися майже 6 тис. українців, 1767 з них померли. Повністю зруйновано Скнулівську лавру студитів у Львові⁶.

З перших днів війни на прикарпатських теренах проходила широко-масштабна Галицька битва. Російські війська Південно-Західного фронту, завдавши відчутної поразки цісарським частинам, 3 вересня зайняли Львів, невдовзі вийшли на береги Сяна та оточили фортецю Перемишль, відтак окупували майже все Прикарпаття. Верховний головнокомандуючий російської армії великий князь Микола Миколайович у маніфесті до населення Галичини наголосив, що нарешті “російський народ об’єднався”, і цим “завершено справу Івана Калита”.

Призначений генерал-губернатором краю граф О. Бобринський заявив: “Східна Галичина і Лемківщина — давно невіддільна частина великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їх адміністрація має бути основана на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядок”⁷.

Він видав указ “Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та тимчасове закриття існуючих в Галичині учбових закладів, інтернатів і курсів, за винятком учбових майстерень”. “У всіх ворогів українства, — слушно зауважував М. Грушевський, — з’явилася тверда надія і навіть певність, що тепер можна буде задавити українство в самих джерелі його, яким уважали вони Галичину, і на всій Україні російській. “Кінець українству!” — таке було гасло російської адміністрації”⁸.

Російська окупаційна влада намагалася ліквідувати й греко-католицьку Церкву, повернути її вірних до російського православ’я. Уніатів вважали духовною опорою українського сепаратизму. “У мазепинському русі, — зазначалося в службовій інструкції, — за останнє десятиліття головну роль відігравало молодше уніатське духовенство... Великими ревнителами та пропагандистами мазепинства між галицьким селянством були уніатські ченці-василіяни. Вони ширили мазепинство не тільки живим словом на проповідях, але й печатним”⁹.

У програмі діяльності російської адміністрації в галузі церковної політики, яку підготувало петербурзьке “Галицько-руське благодійне товариство”, містилися конкретні пропозиції, зокрема, щоб уніатські храми у місцевостях, де більшість населення православної віри, передати православним; ордени єзуїтів і василіян ліквідувати, а митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина усунути від Церкви ¹⁰.

Для реалізації планів навернення греко-католиків у православних до Львова прибули 200 православних священиків на чолі з архієпископом волинським Євлогієм (Георгієвським) — запеклим ворогом українства ще під час його депутатства в Державній Думі (1907–1912). Вже 12 вересня у доповідній записці генерал-губернатору “Про православну Церкву в Галичині” він пропонував сприяти місіонерам схилити народ до православ’я, а також передати відкритій ним єпископській православній кафедрі собор св. Юра і ряд уніатських храмів, закрити василіянські монастирі й конфіскувати їх майно, а в селах, що перейдуть на православ’я, негайно відкривати народні школи та ін.¹¹ В особі графа Бобринського, який заявляв, що не дозволить “ніяких явних чи скритих виступів проти православ’я” і визнавав лише римо-католицьку та православну Церкви, єпископ Євлогій знайшов надійного союзника.

Однак проти денаціоналізації Церкви виступив митрополит А. Шептицький, який прагнув звести нанівець наміри російських експансіоністів. 6 вересня 1914 р. в Успенській церкві він виголосив проповідь, у якій закликав львів’ян боронити віру перед наступом Росії. “Довкола нас страшенне знищення, — говорив А. Шептицький. — Цілі села зруйновані, деякі знесли з лиця землі. Хати попалені, майно знищене, тисячі родин зруйновані. Многі родини порозбігалися з переляку: родичі не знають, де ділися діти. Нарід у розпущі покинув, утікаючи, рідну стріху. Многих не стало між нами... Вони (росіяни. — *В. М.*) принесли нам свою релігійність і побожність..., вони спирають своє православ’я на державній силі; ми черпаємо ту силу в єдності з святою католицькою Церквою..., бо вона є джерелом всяких ласк, — її держіться, хоч би ви мали для неї багато посвятити, а навіть власне життя... Будьте вірні своїм ідеям” ¹².

Після такого антиросійського виступу 19 вересня митрополита заарештували й вивезли до Росії. По дорозі, у Києві, він встиг висвятити отців Й. Боцяна і Д. Яремка, які мали продовжувати діяльність у Галичині. У Спасо-Євфимівському монастирі Суздаля Шептицький перебував до Лютневої революції 1917 р. Невдовзі після депортації митрополита були заарештовані і вивезені єпископи Й. Боцян і Д. Яремко (помер 1916 р.), а також проректор Станіславської духовної семінарії Є. Ломницький (помер на засланні 1915 р.) і 34 парохі.

Незважаючи на активну протидію уніатству, нав’язати греко-католикам православ’я єпископу Євлогію та прибулому з Харкова єпископу Антонію не вдалося. У листі до Москви Євлогій писав: “Сподіватися переходу з унії всього руського народу немає підстав, унія залишиться” ¹³. За 10 місяців російської окупації краю з 1784 його греко-католицьких парафій повністю або частково перейшли на православ’я лише 81, тобто 4 відсотки ¹⁴.

Війна завдала значних втрат Галицькій провінції чину св. Василя Великого. 35 його ченців і 27 кліриків було мобілізовано до цісарського війська. Напередодні російської окупації протоігумен провінції Платон Філяс евакуював більшість монахів на захід — до Хорватії, Моравії і Австрії. Апостольський престол призначив його апостольським адміністратором для українців-католиків, які у зв’язку з воєнними діями опинилися за межами батьківщини. Під час візиту до папи римського Бенедикта XV

П. Філяс доповів про складне становище галицьких українців, зокрема василіянського чину. Папа висловив їм щире співчуття і розуміння проблем, сприяв вирішенню ряду невідкладних питань¹⁵.

Отже, протоігумену вдалося розмістити галицьких василіян у хорватських монастирях, визволити священників з австрійських концтаборів Талергоф, Гмінд і Домб'є, зібрати 75 студентів духовних семінарій і відкрити для них у Кромєрижі (Моравія) василіянську духовну семінарію на чолі з ректором отцем Йосафатом Коциловським, відновити у Загребі видання "Місіонара".

У перші дні війни протоігумен зібрав 62 ченців і розмістив їх у Крехівському монастирі. Але наприкінці 1914 р. там залишилися лише 7 монахів, бо більшість мобілізували до царської армії, дехто подався на Захід, кількох депортували росіяни¹⁶. У Росії добре знали про просвітницьку діяльність василіянського видавництва у Жовкві. Тому на початку жовтня петербурзькі чиновники вилучили з цього видавництва шкідливі, на їх думку, видання. Якщо церковно-релігійне життя на окупованих теренах завдяки зусиллям патріотично настроєних греко-католицьких священників все ж дололо перешкоди, то монаше — затихало.

Готуючись до візиту Миколи II, у Перемишлі та навколишніх селах проводилися жорстокі акції проти "мазепинців". Не витримавши наруги російських офіцерів, які вимагали переходу на православний обряд і навіть опечатали частину єпископської палати, 15 квітня 1915 р. помер перемишльський єпископ К. Чехович. Саме тоді нібито для збереження старовинних пам'яток на випадок знищення міста член-кореспондент російської Академії наук Е. Шруміло вивіз до Петрограда єпископську митру-корону Данила Галицького і прапор перемишльського "Сокола".

Знищення українських культурно-освітніх інститутів, переслідування католиків східного обряду й насильницьке навернення їх на православ'я, а також репресивно-депортаційні акції (тільки з київських тюрем вивезено до Сибіру 12 тис. осіб) викликали протест християнської громадськості. Головна Українська Рада, Українська парламентська репрезентація, Союз визволення України інформували європейське суспільство про насильницькі дії російської окупаційної влади, грубе порушення нею міжнародного права.

"Увійшовши з огнем і мечем, з насильством і грабунком у Галичину, — писав орган СВУ у статті "Проти московського насильства", — взяли російські наїзники до своєї споконвічної роботи — нищення всього українського"¹⁷. У спільній заяві провідників українських організацій зазначалося: "Ця постава Росії супроти нашої нації, ця її поспішна акція нищення... най буде для цивілізованого світу і для історії новим доказом, як ця держава обходиться з найсвятішими правами, нехай буде характеристикою етичних основ цієї держави"¹⁸.

Окупаційну політику Росії в Галичині засуджували навіть відомі російські державні й церковні діячі. "Ми відтрутили від себе рідний нам український нарід, — заявляв лідер партії кадетів, депутат Державної Думи П. Мілюков, — і затьмарили ясне лице великої визвольної війни". Вимагаючи визволення митрополита Шептицького і представників галицького духовенства, краснопольський єпископ Никон писав: "Ми знеславили Росію перед світом"¹⁹. На захист митрополита виступили депутат Державної Думи О. Керенський і письменник В. Короленко. До речі, саме міністр юстиції О. Керенський у березні 1917 р. нарешті звільнив А. Шептицького.

В результаті Горлицької наступальної операції австро-німецьких військ у травні—червні 1915 р. російська армія залишила Перемишль,

Львів і майже всю Галичину. 23 червня новостворений Комітет українців у Львові проголосив: “Засяяло знову сонце свободи. В отсей день вертає до українців не лише втрачена свобода віри і мови батьків, але росте й леліяна в тих тяжких часах на дні надія, що мимо вікового, а ще перед хвилиною над нами шаліючого московського гніту України не вмере, не згине!”²⁰

Відновлювали діяльність українські інституції, насамперед громадсько-політичні організації, видавництва, кооперативи, науково-освітні заклади. Зміцнювалися їх зв'язки із легіоном українських січових стрільців, який неодноразово відзначався у боях у Карпатах, особливо на схилах Моківок та на Тернопільщині влітку й восени 1915 р.

Поступово ставала на ноги й греко-католицька Церква, якою управляв після депортації А. Шептицького станіславський єпископ Г. Хомишин. Найголовнішою її проблемою був величезний брак священників. За підрахунками польського історика Ф. Ржеменюка, під час російської окупації Галичини з 2483 греко-католицьких священників 350 були інтерновані австрійськими властями, 350 перед вступом росіян відступили на Захід, 61 виїхав до Росії, 120 перейшли до православ'я або співпрацювали з його структурами. Залишилися 1572 діючих священники²¹. Кілька десятків священників як капелани входили до фронтових українських полків і легіону українських січових стрільців. Певною мірою кількість богословів збільшувалася за рахунок священників, які повернулися із Заходу. Василяни відкрили у Крехові та Лаврові студії філософії й богослов'я, невдовзі відновила діяльність і Львівська духовна семінарія.

“У національно-визвольній боротьбі на початку ХХ ст. у Східній Галичині, — слушно зауважив львівський історик О. Красівський, — греко-католицьке духовенство стало провідним носієм ідей української державності, союзником народу у боротьбі за національні права”²². Новітню добу визвольних змагань започаткував легіон українських січових стрільців. У роки Першої світової війни він перетворився на національну військову формування з власною символікою й відзнаками, де панувала українська мова у термінології і спілкуванні. У складних фронтових умовах не припинялася цілеспрямована ідейно-політична, культурно-освітня, виховна робота.

Вагомий внесок у формування національно-патріотичних почуттів і високого морально-бойового духу стрільців і старшин зробила греко-католицька Церква. З перших днів заснування легіон став об'єктом її духовної опіки. У стрілецьких лавах діяли польові духовники отці А. Пшеспурський, М. Їжак, Ю. Фацієвич, у лічниці — отець О. Боднар. 27–28 жовтня 1917 р. запільні частини легіону УСС — Кіш і Вишкіл у Розвадові, що на Львівщині, відвідав митрополит Шептицький, який урочисто освятив прапор українських січових стрільців з вишитими на ньому гербами Києва і Галичини. Діяльність Церкви, спрямована на консолідацію національно-державницьких сил українства, охоплювала сотні тисяч вояків австрійської армії, які перебували на фронтах від Карпат і подільських степів до Альп і берегів Адріатики. Її здійснювали греко-католицькі священники — капелани більш як 30 українських стрілецьких, кінних, гарматних полків²³.

Лише 1915 р. ними на фронті було створено 226 польових каплиць. Широкою популярністю серед вояків користувався релігійний часопис “Місіонар”, який публікував послання ієрархів Церкви, статті духовно-інтелектуального змісту, а також повідомлення про події в світі й регіоні, зокрема, про визволення завдяки зусиллям папи Бенедикта XV з російського полону всіх військовополонених-інвалідів, заснування у Львові дитячого притулку “Український сирітський захист”. У зв'язку з розпадом Російської імперії і утворенням незалежної Української держави “Місіонар”

надрукував спільний пастирський лист митрополита А. Шептицького, єпископів Г. Хомишина і Й. Коциловського до вірних, у якому, зокрема, зазначалося, що ці події започаткували нову історичну епоху, якій потрібна консолідація та єдність українського народу ²⁴.

Варто виділити й редакційну статтю “Місіонара” — відгук на переговори у Брест-Литовську — “Берестейський мир і Берестейська унія”. У ній звертається увага на символічну подібність історичних подій у долі українського народу. Часопис наголошував, що Берестейський мир зламав кайдани, якими російський цар утримував у неволі наш народ, визнав самостійність України і проголосив свободу українських земель так само, як свого часу Берестейська унія зламала кайдани східної релігії й визнала самостійність української Церкви у злуці з католицькою ²⁵.

Визволення А. Шептицького із заслання у березні 1917 р. стало могутнім імпульсом для національно-організаційного зміцнення Церкви. Він одразу прибув до Петрограда, де зустрівся з О. Керенським, П. Мілюковим, а також членами Української Національної Ради, щоб з’ясувати політичну та церковно-релігійну ситуацію після падіння царату. А на прийомі у голови Тимчасового уряду Ю. Львова митрополит добився офіційного визнання греко-католицької Церкви та зрівняння її в правах з католицькою в Росії. Наприкінці квітня у Києві першоієрарх провів переговори з діячами Центральної Ради М. Грушевським і С. Русовою щодо проблем Церкви і національно-державних перспектив.

Коли ж, прагнучи відслужити панахиду за Івана Франка у Софіївському соборі, А. Шептицький звернувся за відповідним дозволом до православного єпископату, то отримав відмову. Тоді він відслужив панахиду у римо-католицькому костьолі св. Олександра за участю владики та греко-католицького духовенства.

Візит галицького митрополита до української столиці (незважаючи на побоювання окремих діячів Центральної Ради) засвідчив національно-соборну орієнтацію греко-католицької Церкви, збереження нею української мови та східного обряду богослужіння, що певною мірою вплинуло на руйнування негативного стереотипу частини наддніпрянців щодо унії та навіть появу ідеї обрання його патріархом єдиної української Церкви. Візит митрополита актуалізував питання про діяльність греко-католицької Церкви в УНР та її вклад у визвольні змагання.

Зауважимо, що церковна діяльність Шептицького постійно спрямовувалася на розширення сфери впливу греко-католицької Церкви у Росії, де були сотні тисяч переселенців і військовополонених з Галичини. Саме через неї пропонувалося здійснити об’єднання Церков Заходу і Сходу. Ідеї екуменізму покладені в основу роботи проведеного митрополитом у Петрограді наприкінці травня 1917 р. синоду російської греко-католицької Церкви, на якому іменовано екзархом монаха-студита Л. Федорова. Тоді ж у Києві він заклав католицький апостольський вікаріат для всієї України на чолі з о. Михайлом Цегельським.

Після невдалої спроби пробратися через фронти до Рима 10 вересня 1917 р. митрополит Шептицький повернувся до Львова, де його урочисто зустріли миряни. Перші пастирські листи митрополита з нагоди розпаду Російської імперії й утворення Української Народної Республіки спрямовані на етнополітичну консолідацію українства. Вони орієнтували клір на самовіддану працю в ім’я відродження зруйнованих в роки війни церковних структур, виховання у згорьованих людей почуття любові до рідної землі, свого народу і рідної мови.

Національно-державницька позиція А. Шептицького знайшла вияв також у підтримці ним Брест-Литовського договору від 9 лютого 1918 р.,

за умовами якого українські етнічні землі Холмщини і Підляшшя відійшли до Української Народної Республіки. В промові у Відні в палаті послів у лютому 1918 р., відстоюючи право народів на державно-політичне самовизначення, А. Шептицький подякував австрійському урядові за розуміння українських прагнень й підтримав право на самовизначення Східної Галичини^{26–27}. Разом з українськими послами він добивався ратифікації австрійським парламентом Брестського договору, відділення українських земель від польських і надання українцям національно-культурної автономії. Коли ж Відень відхилив вимоги українців, митрополит підтримав парламентську пропозицію скликати у Львові представницьку конституанту, що мала вирішити політичні перспективи українських земель імперії Габсбургів.

Восени 1918 р. припинила існування Австро-Угорська імперія, і на її уламках утворилися незалежні держави. 18—19 жовтня у Львові відбулася конституанта — представницьке зібрання майже 500 українських громадсько-політичних і релігійних діячів, яке обрало Українську Національну Раду й оголосило про створення на українських етнічних землях Австро-Угорщини незалежної Української держави. Велелюдне віче на майдані біля собору св. Юра 20 жовтня одностайно схвалило рішення про суверенітет українських земель²⁸.

Греко-католицька Церква, політичний курс якої завжди відповідав національно-політичним інтересам народу, рішуче підтримала ухвали конституанти. Її владики — митрополит А. Шептицький, єпископи Г. Хомишин і Й. Коциловський, протоігумен Галицької провінції василіянського чину П. Філяс і майже два десятки священників були обрані до Національної Ради й активно включилися у її законотворчий процес. Отже, греко-католицизм органічно влився в загальнонаціональний державно-соборний рух українства.

1 листопада 1918 р. під керівництвом Національної Ради і військового комітету у Галичині спалахнуло збройне повстання. Через кілька днів влада у краї перейшла до українців. “Український народе! Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з віковичної неволі, — наголошувалося у першому зверненні Української Національної Ради. — Віднині Ти — господар своєї землі, вільний горожанин Української держави”²⁹.

Греко-католицьке духовенство взяло активну участь у Листопадовій національно-демократичній революції та розбудові Західно-Української Народної Республіки, яка була конституційно закріплена в тимчасовому Основному Законі від 13 листопада 1918 р. “Як настав догідний час, по Першій світовій війні, 1918 р. українське католицьке духовенство в Галичині стануло щиро в ряди будівництва “своєї хати”, Української Держави, — згадував активний учасник тих подій отець І. Лебедович. — Перші наради, перші кур’єри до сіл, перша підготовка до перебрання влади на місцях проходили в безліч випадках у священничих домах”³⁰.

Ініціаторами державотворчої діяльності кліру на місцях виступали владики, насамперед А. Шептицький. Папа Бенедикт XV пильно стежив за національно-демократичними революціями у Центральній і Східній Європі. На початку листопада 1918 р. він наказав нунцію у Відні увійти “у приязні відносини з різними націями Австро-Угорської імперії, що тепер створили незалежні держави”. Папа підтвердив, що апостольський престол поважає “законні зміни народів, політичні чи територіальні”³¹.

Державне будівництво у молодій республіці проходило швидкими темпами. 9 листопада було сформовано уряд, в якому посаду державного секретаря віросповідання зайняв О. Барвінський. За Основним Законом ЗУНР низовими органами влади стали повітові комісари із складу повіто-

вих Національних Рад, у діяльності яких брали участь священники. “На цілому терені відродження української Галицької держави, — підкреслював історик Церкви з української діаспори Г. Лужницький, — не було ні однієї повітової Української Національної Ради, в якій представник української католицької Церкви не займав би чільного місця”³².

Священники були серед безпосередніх організаторів перебрання влади на Золочівщині, Брідщині, Сколівщині, Самбірщині, а також у містах і містечках — Долині, Рудках, Краківці, Збаражі, Зборові, Угневі. У першій декаді листопада 1918 р. вони увійшли до виконавчих і представницьких органів. Зокрема, священники очолювали повітові ради в Городенці (о. Іван Пісецький), Кам’янці-Струмиловій (о. Михайло Цегельський), Ліську (о. Василь Мисик), Печеніжині (о. Іван Майковський), Підгайцях (о. Іван Токар), Радехові (о. Степан Петрушевич), Стрії (о. Остап Нижанківський), Сяніку (о. Пантелеймон Шпилька), Тереховлі (о. Степан Мохнацький), Щирці і Збаражі (о. Володимир Могилюницький).

У цих радах було чимало представників духовенства. Зокрема, у Косівській повітській раді з 25 членів були 4 священники, Радехівській — з 5 осіб 2 священники. Зазначимо, що й кожен десятий член Національної Ради ЗУНР — також священник. Комісарами судових повітів Винники, Поморяни та міста Добромила працювали священники. У повітах Бережани, Долина, Зборів, Жовква, Радехів, Турка священники очолювали харчеві управи³³.

Духовенство брало участь і у партійно-політичній діяльності, адже більшість світської інтелігенції була мобілізована до австрійського війська і УГА. Зокрема, чимало священників поділяли державно-політичні позиції правлячої Української національно-демократичної партії, на з’їзді якої 28—29 березня 1919 р. у Станіславі серед 139 делегатів було 20 священників.

Державне будівництво ЗУНР проходило у складних умовах українсько-польської війни. З перших днів існування Української держави Польща розпочала воєнні дії з метою приєднати “історичні землі” з Львовом і нафтовим басейном. Після поразки у битві за столицю (1—22 листопада) молода Галицька армія вісім місяців утримувала більш як 300-кілометровий фронт від Сокаля до Турки в боях з переважаючими силами Польщі, яку активно підтримувала Антанта. Південні терени держави — Покуття — окупувала Румунія. За весь період національно-визвольних змагань греко-католицька Церква відігравала важливу роль у становленні органів законодавчої і виконавчої влади ЗУНР, виробленні державницької ідеології, консолідації національно-демократичних сил у боротьбі за незалежність і соборність.

Незважаючи на те, що після падіння Львова Шептицького конфінували у митрополичій палаті, він продовжував відстоювати інтереси ЗУНР і Церкви. За його дорученнями станіславський єпископ Г. Хомишин звернувся до мирян з пастирським листом митрополита, в якому містилося розпорядження всім священникам згадувати в святих літургіях президента Національної Ради Євгена Петрушевича, Українську державу, її уряд і Галицьку армію³⁴.

Митрополит відмовився підтримувати будь-які стосунки з окупаційною адміністрацією Львова, а невдовзі й архієпископом латинського обряду Ю. Більчевським через його шовінізм та підтримку воєнних дій у краї. У листі-відповіді командуючому польськими військами на Галицькому фронті генералу Т. Розвадовському він засвідчив, що залишився українським патріотом й далі захищає греко-католицьке духовенство, яке “з цього боку, як і з іншого боку лінії фронту, продовжує виконувати свої обов’язки”³⁵. Така відповідь далася йому нелегко: якраз восени 1918 р.

його рідного брата генерала Станіслава Шептицького було призначено начальником штабу Війська Польського, тобто він став одним з режисерів польської воєнної експансії на схід.

Одразу після створення збройних формувань Галицької армії до її бойових груп, куренів, окружних військових команд добровільно прийшли або були запрошені командантами десятки священників-патріотів, які стали польовими духовниками (капеланами). Інші добровільно обслуговували фронтові частини та установи запілля, насамперед шпиталі. Вони займалися патріотичним вихованням і піднесенням морально-бойового стану старшин і стрільців. Польові духовники Галицької армії перейняли і примножили традиції капеланів легіону українських січових стрільців та українських полків періоду світової війни. Зрештою, більшість з них набула фронтового досвіду. Майже 100 греко-католицьких священників служили в Галицькій армії, понад 40 з них загинули на польському та денікінському фронтах або під час епідемії тифу восени 1919 р.³⁶

“Польові духовники української Галицької армії, — писав колишній начальний духовник армії, згодом української дивізії “Галичина” отець Василь Лаба, — не тільки виконували свою душпастирську службу, але теж впоювали боевого духа в стрілецьтво”³⁷. З усіх військових формувань доби визвольних змагань 1914—1923 рр. інститут польових духовників існував лише в Галицькій армії, яку сучасники вважали найбільш боєздатною. Її особовий склад відзначався високим моральним духом і дисципліною. Цьому сприяли діяльність духовенства й християнська релігійність солдатів і офіцерів. В армії існувала чітка організаційна система польового духовництва, яке очолював преподобник військового міністерства, недавній капелан легіону УСС отець Микола Їжак. У штабах армії та корпусів створено референтури духовництва, яким підпорядковано відділи духовників бригад, що обслуговували стрілецькі курені та сотні, інші підрозділи³⁸.

У наказі від 4 лютого 1919 р. про обов’язки і компетенцію військового духовенства преподобник о. М. Їжак наголошував: “До Вас, Всечесніші Панотці, які стоїте від початку борби рука в руку з українським стрільцем-козаком, з особним зазивом звертатися не треба. Якщо у Вас серця гріють правдивою любов’ю до України, до сього віками поневоленого українського народу, не Ви, а та любов горяча говоритиме і ділатиме”³⁹. Діапазон їх діяльності був дуже широким. Крім душпастирської діяльності, капелани вели облік полеглих, організовували їх поховання, влаштовували стрілецькі цвинтарі. Дані про загиблих і місця поховань заносилися у місцеві церковні книги, “щоб ні одна могила не загинула для наших поколінь”, — зазначалося у наказі держсекретаря військових справ ЗУНР Д. Вітовського від 24 лютого 1919 р.⁴⁰

Значною подією у житті греко-католицької Церкви став з’їзд у Станіславі (7—8 травня 1919 р.), скликаний за дорученням митрополита (який залишався у блокованому Львові) єпископом Г. Хомишиним. Більш як 200 діячів Церкви, священників і польових духовників прийняли ухвали, спрямовані на активізацію ролі Церкви у розбудові Української держави, консолідацію мирян “для укріплення української державності на християнських основах”. З’їзд закликав духовенство і вірних самовіддано захищати незалежність ЗУНР у боротьбі з ворогами, надіслав привітання воякам Галицької армії⁴¹.

Душпастирська діяльність військового духовенства позитивно впливала на фронтовиків, викликаючи у них піднесення патріотичних почуттів. “У Велику Суботу запросив о. Василь Левицький наш курінь до участі у Воскресній Утрні в парахіяльній церкві св. Петра і Павла, — згадував

колишній поручик Сокальської залоги на Львівщині Степан Шах про богослужіння на Великдень 1919 р. на фронті. — Ми влаштували перед церквою, при гарній погоді, військову параду під час обходу. При першому співі о. пароха “Христос воскрес із мертвих” віддали обі сотні трикратну сальву вистрілів, а з тисячної групи сокальських парафіян і наших бійців понеслась могутнім голосом радісна воскресна пісня “Христос воскрес із мертвих”, і була це найсвітліша хвиля з нашої служби при УГА, коли ми бодай раз у житті могли заспівати пісні “Христос воскрес” на волі, у своїй незалежній Галицькій Державі”⁴².

З перших днів війни до Галицької армії вступив колишній редактор часопису “Місіонар” отець василіянського чину Яким Федак. Будучи капеланом Жовківської окружної команди, він майже весь час перебував на фронті, нерідко на передовій, за що стрільці жартівливо називали його “монахом-лицарем”. Згодом він очолив польове духовництво 1-го галицького корпусу. Під час епідемії тифу часто відвідував шпиталі, відтак захворів і помер 12 лютого 1920 р. За таких самих обставин померли начальний духовник УГА о. Микола Їжак, референт 2-го корпусу о. Петро Кашуба та багато інших священників. Колишній стрілець Т. Наконечний писав, що капелан 6-ї Равської бригади член Української Національної Ради о. Теодор Чайковський постійно перебував серед стрільців, патріотичними розповідями піднімав бойовий дух воїнів, “всю свою силу і весь труд, все знання і життя жертвував для ідеї, для котрої горіла його щира, високо благородна душа”. Священик загинув у бою з більшовицькою кіннотою під Жмеринкою 2 травня 1920 р.

Інститут польових духовників було ліквідовано під час тимчасового перебування УГА у складі Червоної армії навесні 1920 р. Півсотні священників повернулися до Галичини і продовжували свою душпастирську діяльність, чимало з них потрапило у концтабори⁴³.

Українсько-польська війна закінчилася поразкою ЗУНР, армія якої відступила за Збруч і поєднала свою долю з Українською Народною Республікою. 25 червня 1919 р. Вища Рада Паризької мирної конференції санкціонувала окупацію Східної Галичини Польщею. Розпочалася дипломатична боротьба за відновлення незалежності республіки. Тим часом у краї проводилися масові репресії проти греко-католицького духовенства. Окупаційні власті продовжували утримувати в ізоляції А. Шептицького й не дозволили йому зустрітися з Ю. Пілсудським, коли останній у червні 1919 р. відвідав Львів. Зрештою, митрополиту вдалося передати Пілсудському листа з клопотанням звільнити близько тисячі заарештованих священників, з яких 612 перебували у львівських в'язницях⁴⁴.

У серпні А. Шептицький зустрівся в Перемишлі з єпископами Г. Хомишиним і Й. Коциловським й звернувся з пастирським листом до кліру й вірних, в якому засуджувалася війна, висловлювалося співчуття полеглим за волю України і віра у майбутню перемогу. Проте ситуація в краї залишалася складною. Воєнні дії завдали величезних збитків українському народові та його Церкві. “Ще не вигоїлися рани, які завдала нам та нещасна війна, коли нова війна, страшніша і більш жорстока, чим перша, потрясла нашою знищеною вітчизною, — зазначалося в пастирському листі митрополита від 26 вересня 1919 р. — Нещасливий був її вислід. Польські війська обсадили цілий край... Тисячі невинних жертв мучаться по в'язницях... Церкви і монастирі виграбовано, майже всі парохії остали без душпастирів”⁴⁵.

Великих руйнувань зазнав Василіянський чин. 30 березня 1920 р. голова української місії у Ватикані отець Ф. К. Бонн передав папі Бенедикту XV листа, в якому зазначалося: “Сорок шість ченців чину св. Василія

Великого заарештовано і вивезено в Польщу... Маєтки монастирів у Крехові і Жовкві skonфісковано. Велику друкарню оо. Василіян у Жовкві, яка була одною з найдіяльніших, цілком розграбовано”⁴⁶.

До грудня 1919 р. під домашнім арештом у митрополичих палатах перебував А. Шептицький. Усвідомлюючи великий авторитет владики серед краян та у Ватикані, польська влада намагалася усунути його з митрополичого престолу і загалом зі Львова. Варшава пропонувала папі відкликати А. Шептицького до Рима або перевести його до Північної Америки. Водночас польські ксьондзи і преса інспірували широкомасштабну акцію з метою скомпрометувати митрополита. Станіславський воєвода Юристовський, зокрема, наказав повітовим старостам збирати матеріали, “які звинувачували б митрополита Шептицького в антипольській діяльності, а також докази, які підтвердили б, що українське духовенство під час російської окупації 1914—1915 рр. схильно ставилося до схизми...; щоб було також зібрано те, що свідчить про настрої під час українсько-польської війни українського духовенства”⁴⁷. Втім, глава греко-католицької Церкви залишався послідовним захисником морально-етичних засад співжиття українців і поляків й, зрозуміло, національно-державницьких прав вірних йому католиків східного обряду. Це ще раз засвідчили драматичні події 1920 р.

Влітку 1920 р. Галичина стала ареною ще однієї загарбницької війни — радянсько-польської. У ході широкого наступу на Варшаву і Львів Червона армія зайняла східні терени краю. Москва оголосила про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки з столицею в Тернополі. Одним з перших декретів її тимчасового уряду — Галревкому — УГКЦ була оголошена “ворожою”, її відділили від держави, націоналізували землі, заборонили викладання релігії у школах. Митрополит А. Шептицький висловив протест проти обмежень радянською владою громадянських прав людини, свободи совісті та віросповідань. У спільній з єпископами Г. Хомишиним і К. Чехівським заяві наголошувалося: “Галицька радянська республіка є штучним утворенням більшовицької окупаційної влади, яка нічим не відрізняється від царської чи польської окупації”⁴⁸. Саме тоді до Львова прибули втікачі від більшовицького режиму з Києва єпископи Євлогій та Антоній і з Росії єпископ Олексій. Незважаючи на колишню неприязнь, митрополит надав їм притулок і допоміг виїхати на Захід.

Як відомо, до 1923 р. у міжнародних інституціях вирішувалася доля Східної Галичини. У дипломатичній боротьбі за відновлення незалежності ЗУНР брала участь і Церква. Вже у грудні 1920 р. на Захід з цією метою виїхав А. Шептицький, який підтримував постійний зв'язок з урядом ЗУНР в екзилі, зокрема з президентом Є. Петрушевичем. У Римі він мав три аудієнції у папи Бенедикта XV, що виявляв обізнаність в українській проблемі й висловлював щире співчуття галичанам, католикам східного обряду. У листі до Є. Петрушевича від 12 січня 1921 р. він писав про переслідування уніатської Церкви, про зловживання польської адміністрації: “Маю пообіцяне втручання Риму на нашу користь”⁴⁹.

Після Рима А. Шептицький відвідав Голландію, Бельгію, Францію, Великобританію, а також Канаду, США, Бразилію та Аргентину, де вів безрезультатні переговори з церковними і державними діячами про українські проблеми. У своїх промовах, інтерв'ю, на переговорах він виступав проти окупації Галичини Польщею, говорив про відновлення незалежності ЗУНР, відстоював національно-культурні права поневолених земляків. Завдяки його зустрічам українська діаспора стала союзником національно-визвольного руху, прагнучи підтримувати його морально і матеріально.

Втім, і папа Бенедикт XV, і митрополит Шептицький, і широкий загал українських діячів помилялися, коли повірили у справедливе вирішення галицького питання міжнародними інституціями, зокрема Паризькою мирною конференцією, Лігою націй. З різних причин, насамперед внаслідок намагання в особі сильної Польщі побудувати європейський бар'єр більшовицькій загрозі, країни Антанти у протистоянні ЗУНР і Речі Посполитої схилилися на польський бік. 14 березня Рада послів визначила Східну Галичину частиною Польщі й підтвердила чинність Ризької угоди 1921 р. щодо східних кордонів. Митрополит А. Шептицький, який перебував у той час у Парижі, висловив рішучий протест, застерігши Захід, що український народ не сприйме такого ганебного вирішення своєї долі. Подолавши опір польських властей, він у жовтні 1923 р. повернувся до Львова. Розпочався новий етап консолідації національно-державницьких сил.

¹ Діло. — 1914. — 3 серп.

² Там же. — 6 серп.

³ Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 130—131.

⁴ Г а й к о в с ь к и й М. Сучасне і майбутнє України: думки і візії митрополита Андрея Шептицького // Київська Церква. — 2000. — № 1. — С. 43—46; Донесення МВС Росії Штюрмера // Церква і церковна єдність. — С. 133.

⁵ М а з у р О., П а т е р І. Львів у роки Першої світової війни // Львів. Історичні нарис. — Львів, 1996. — С. 306; Б а й с а Г. Монахи Студитського уставу // Поступ. — 2000. — 22 січ.

⁶ Талергофський альманах. — Львів, 1935. — Вип. 3. — С. 138.

⁷ Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави ХХ ст. — К., 1993. — С. 56.

⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — Нью-Йорк, 1990. — С. 527.

⁹ В е л и к и й А. Г. Світло і тіні української історії. Причинки до історії української церковної думки. — Рим, 1969. — С. 34.

¹⁰ Там же. — С. 35.

¹¹ М а з у р О., П а т е р І. Назв. праця. — С. 312.

¹² Церква і церковна єдність. — С. 132—133.

¹³ В е л и к и й А. Г. Назв. праця. — С. 36.

¹⁴ Там же. — С. 36—37.

¹⁵ Там же. — С. 474.

¹⁶ Місіонар. — 1920. — Ч. 3. — С. 56—58.

¹⁷ П а т е р І. Перемишль і Перемищина під час російської окупації у березні—червні 1915 року (за матеріалами ЦДІА України у Львові) // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. — Перемишль; Львів, 1996. — С. 166—167.

¹⁸ Там же. — С. 2—4.

¹⁹ Ф е д о р і в Ю. Історія Церкви в Україні. — Торонто, 1967. — С. 350.

²⁰ М а з у р О., П а т е р І. Назв. праця. — С. 315.

²¹ R z e m i e n i u k F l o r e n t y n a. Unici Polscy. 1596—1946. — Siedlce, 1998. — S. 143—144, 151—152.

²² К р а с і в с ь к и й О р е с т. За українську державу і церкву. — Львів, 1995. — С. 7.

²³ Я к и м о в и ч Б о г д а н. Збройні Сили України. Нарис історії. — Львів, 1996. — С. 84.

²⁴ Місіонар. — 1918. — № 5. — С. 67—68.

²⁵ Там же. — № 3. — С. 33—36.

^{26—27} К р а с і в с ь к и й О. Назв. праця. — С. 8—9.

²⁸ Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 28—29.

²⁹ Діло. — 1918. — 1 листоп.

³⁰ Л е б е д о в и ч І. Полеві духовники Української Галицької Армії. — Вінніпег, 1963. — С. 31.

³¹ Х о м а І в а н. Апостольський престіл і Україна 1919—1922. — Рим, 1987. — С. 6—7.

³² Л у ж и ц ь к и й Г р и г о р і й. Українська Церква між Сходом і Заходом. — Філадельфія, 1954. — С. 544.

³³ П а в л и ш и н О л е г. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад—грудень 1918 року) // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2—3. — С. 132—193; Л и т в и н М., Н а у м е н к о К. Миколаївщина в роки Визвольних змагань 1914—1920 рр. // Миколаївщина. Збірник наукових статей. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 218.

³⁴ Н а г а є в с ь к и й І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 381.

- ³⁵ Ц в е н г о ш Г у с т а в. Національно-державницькі погляди митрополита Андрія Шептицького й польсько-українська війна 1918—1919 рр. // Україна—Польща: Історична спадщина й суспільна свідомість. Матеріали конференції. — К., 1993. — С. 178.
- ³⁶ Ф у т у л у й ч у к В. Служба преподобництва УГА // Українські варіанти. — 1999. — № 1—2. — С. 70—73.
- ³⁷ Л а б а В. Заслужна роля польового духівництва // Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. — Вінніпег, 1956. — Т. 1. — С. 72—73.
- ³⁸ Л и т в и н М. Українсько-польська війна 1918—1919 рр. — Львів, 1998. — С. 188—189.
- ³⁹ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. — 1919. — Ч. 6. — С. 6.
- ⁴⁰ Там же. — С. 5.
- ⁴¹ Ф у т у л у й ч у к В. Назв. праця. — С. 74.
- ⁴² Л е б е д о в и ч І. Назв. праця. — С. 19.
- ⁴³ Там же. — С. 204.
- ⁴⁴ Х о м а І. Назв. праця. — С. 45.
- ⁴⁵ Кривава книга. — Дрогобич, 1994. — С. 75.
- ⁴⁶ Х о м а І. Назв. праця. — С. 51.
- ⁴⁷ Ц в е н г о ш Г. Апостольський Престол і Митрополит Андрей Шептицький. — Львів, 1991. — С. 31.
- ⁴⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 32, арк. 154.
- ⁴⁹ Цит. за: К р а с і в с ь к и й О. Назв. праця. — С. 22.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

**Релігійне питання
у теорії та практиці українського
націоналізму в першій половині ХХ ст.**

Сьогодні, на порозі третього тисячоліття від Різдва Христового, коли різні партії намагаються експлуатувати релігійні ідеали як політичні гасла, виникає нагальна необхідність історичної реконструкції аналогічних процесів у минулому, з'ясування того, наскільки природно вписуються, вмонтовуються запозичені з різних віросповідань ідеї до програмних засад і практичних кроків світських об'єднань і державних органів.

Предметом даної статті є український націоналізм як феномен, що посідає вагоме місце у вітчизняній історії та сучасності. При цьому нашу увагу привернули кілька вузлових періодів, позначених сплеском теоретичних пошуків і практичного втілення цього ідейного доробку в життя.

У сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існує тенденція багатовимірного сприйняття націоналізму як категорії, поняття *. Щоб не сталося підміни чи плутанини понять, візьмемо за основу його визначення, що сформувалося в свідомості широкого читацького загалу на ґрунті світоглядних і політичних схем останніх десятиліть. Віддаючи данину умовності цієї дефініції, вестимо мову про націоналізм як систему поглядів на націю, що розглядає її як вищу форму суспільної єдності, вважає її інтереси абсолютною домінантою. Саме таке розуміння націоналізму панувало в українському політичному русі першої половини ХХ ст.

Проте на відміну від антропоцентризму релігії націоналізм за своєю сутністю є націоцентричним. Ставлячи інтереси окремої нації “понад усе”, автори націоналістичної теорії суперечать християнським положенням, висловленим апостолом Павлом, про те, що “немає ні єлліна, ні іудея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос” (Кор., III, 15). Несумісність з деякими Заповідями Господніми виявляється як у теорії, так і в практиці націоналізму. Так, ідея

вождизму явно порушує другу заповідь — “не сотвори собі кумира” (Псал., 96, 7), а твердження про “богообраність”, вищість певного народу не відповідає вимогам третьої заповіді — “не вимовляй імені Господа, Бога твого, всує” (Матф., 5, 33).

Незважаючи на зриму невідповідність ідеології націоналізму ряду християнських положень, його прихильники зверталися до релігії як до форми світосприйняття і морально-етичної системи. Їх, зокрема, приваблювали внутрішня дисципліна церкви, вірність обраним ідеалам, послух, відповідальність, здатність до самопожертви, які вона виховувала в людях.

Український націоналізм як духовний і політичний рух сформувався на початку ХХ ст. Його основоположником вважається М. Міхновський, який у 1900 р. висунув та обґрунтував гасло “однієї, єдиної, нероздільної, вільної самостійної України від Карпат аж по Кавказ”. Звертаючись до Переяславських статей 1654 р., які гарантували “незламність стародавніх прав як світських, так і духовних осіб і невтручання царського уряду у внутрішнє життя української республіки”, Міхновський наголошував, що в результаті русифікаторської політики царату “українська нація платить “данину” не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не знає української мови”¹.

Популяризації ідей націоналізму сприяли визвольні змагання 1917—1921 рр. в Україні. У 1920 р. виникла Українська військова організація (УВО), трохи згодом — “Українська партія націоналістичної роботи”, підґрунтя Організації українських націоналістів, що сформувалася 1929 р.

Розвиток націоналістичної ідеології цього періоду пов’язаний не стільки з діяльністю гуртків чи партій, скільки з кабінетною роботою таких яскравих особистостей, як С. Рудницький, Д. Донцов та ін. Слід мати на увазі, що націоналізм як світоглядна доктрина був явищем неоднорідним за соціальними, політичними, релігійними ознаками. Він об’єднав і безкомпромісних послідовників Донцова, і групи гетьманців-самостійників, і тих, хто з часом еволюціонував у напрямку соціал-демократії і навіть марксизму.

Для визначення націоналізму як однорідного політичного руху на відміну від націоналізму в широкому значенні (тотожному патріотизму й самостійництву) науковці використовують термін “інтегральний націоналізм”, що виник на початку ХХ ст. у Франції. Серед ідейних джерел “інтегрального соціалізму”, за словами Дж. Армстронга, можна простежити “елементи ліберальних, демократичних, а також християнських принципів, навіть якщо учасники руху на словах заперечували їх”².

Не маючи змоги в рамках однієї статті охарактеризувати релігійний аспект націоналістичної думки всіх відтінків, зосередимо увагу на ідеях лише двох непересічних постатей, що були генераторами української ідеї, — С. Рудницького та Д. Донцова.

Вчений-енциклопедист С. Рудницький належав до табору так званих “самостійників”. Основу української історичної традиції, на його думку, становили глибокий демократизм, прагнення до народоправства і свобод у всіх сферах життя, відчуття відмінності, “окремішності” українців від поляків та росіян, а її спрямування полягало в побудові української національної держави в її етнографічних межах³. Вирішення цього завдання без національного розвитку було неможливим, тому світоглядною та організаційною основою українських визвольних змагань мав стати націоналізм.

Рудницький проводив межу між “здоровим” націоналізмом, так званим “націоналізмом модерного культурного народу” і “хуторянським, міщанським (шароварництвом) та шовінізмом, а також всіма різновидами “універсалізму”. До останніх він відносив ідеї, автори яких вважали рушієм розвитку людства не націю і націоналізм, а позанаціональні чинники — державність, класову боротьбу, релігію (“державно-правовий”, “релігійний”, “капіталістичний”, “соціалістично-комуністичний”, за його класифікацією).

Релігійний універсалізм в трактуванні Рудницького — це прагнення світових релігій до панування над людиною в цілому, а не лише над її почуттями й вірою. Намагання утверджувати “універсально-релігійний авторитет” він називав “воюючим клерикалізмом”, який нівелює національні, особисті інтереси і змушує всіх дотримуватись єдиних догм. При цьому релігійний універсалізм здатний за відповідних умов набувати “національного обличчя”⁴. Позитивну роль християнства Рудницький вбачав лише з часу, коли воно “змінює своє універсалістичне обличчя і стало національною вірою”. Універсалізм християнства (але не воно саме) завдає шкоди народам, — підсумовував він⁵.

Модифікована модель універсалізму — космополітизм — допускається Рудницьким як кінцевий результат суспільного розвитку. “Майбутнє загальне об’єднання людства в одну одностайну громаду з природописної кінечності не може ніколи відбутись поза народами, а при народах, при доцільнім розвитку новітнього націоналізму. Космополітизм будуччини — це могутній акорд величного хору народів, у котрому кожний нарід співає свій голос”⁶.

Одним з найбільш помітних явищ націоналістичної думки стала доктрина “вольового” або “чинного” націоналізму Д. Донцова. Часто звертаючись до релігійних сюжетів, мотивів, персонажів Св. Письма, він, однак, залишав поза увагою внутрішню спрямованість християнства, його здатність до формування гармонійних суспільних відносин і духовного світу їх учасників. У процесі творення нової моральної концепції, “пануючої і підвладної верстви”, джерелом якої є ніцшеанська теорія “надлюдини”, “інтегральний” націоналізм ставить право сильного над Божими заповідями за принципом “що добре нації, те добре Богу”.

Ще до 1917 р. у низці праць, зокрема “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”, “Модерне москвофільство” та інших, Д. Донцов викривав неприпустимо важке становище українського народу, кризу його провідної верстви, духовну кризу нації. В 1917 р. побачила світ його розвідка “Історія розвитку української державної ідеї”, в якій з’ясовуються “духовні передумови української держави”. Аналізуючи релігійну політику царизму в Україні, автор дійшов висновку, що в її основу покладене прагнення русифікувати український народ, позбавити його національного ґрунту шляхом ліквідації українських церков, переведенням значної кількості галичан з уніатів у православні⁷.

1926 р. у видавництві оо. Василян у Жовкві (симптоматично, чи не правда?) з’явився програмний опус Д. Донцова — брошура “Націоналізм” — своєрідна квінтесенція його поглядів. Праця написана як антитеза драгоманівському “малоросіянству” й “провансальству” (так Донцов називав усі політичні сили, що не поділяли ідеологію його націоналізму). Вважаючи містику джерелом життя нації та її сили, автор книги закликав здійснити місію України, яку заповідав їй ще апостол Андрій: “На диявола — хрест, на ворога — меч”.

Для Донцова “національна правда” була вищою за “космополітичні правди”, “загальнолюдські ідеї” Драгоманова: “Заповідь — “Аз єсьм Гос-

подь Бог твій” і інше можна прийняти або ні, або комусь накинути, але ніколи не можна нікого змусити доводом прийняти її... Це лише правда того, хто в неї вірить”, тоді як “вічне араціональне право нації до життя” стоїть “понад життя даної одиниці, понад кров і смерть тисячів, ... понад “загальнолюдську” етику, понад викомбіновані відірвано поняття добра і зла”⁸. Зважаючи на те, що християнство пропагує і втілює в життя універсальну мораль, слід констатувати неподолану суперечність між тим змістом, який Донцов вкладав у поняття “іраціональне”, “віра”, “підсвідоме”, “містичне”, та справжнім християнським ідеалізмом.

Батько “чинного націоналізму” вважав війну одним з основних засобів реалізації національної ідеї. Звідси випливало його специфічне розуміння місії Ісуса Христа, який прийшов дати людям “не мир, але меч”, який ставив любов до Бога вище любові до людей і “жадає собі в жертву — і молоде життя, й здоров’я, й існування многих одиниць”⁹. В цих рядках співіснують неправильне тлумачення слів Спасителя про мир і меч і зведення образу Сина Божого до “молоха війни”.

Такий підхід ігнорує християнське положення про те, що людське життя знаходиться у волі Всевишнього: Бог дає його і лише Він може його відібрати, звідси й заповідь “не вбий”. Однак відмовитися від нього Донцов не бажав, шукаючи підтвердження своєї правоти в “Парадоксах католицизму” Р. Бенсона, що вбачав у діяннях Христа проповідь сили, на яку посилялися пізніше хрестоносці: “А в Євангелії стоїть: “І від часу Ісуса Христа та до сьогоднішнього дня царство небес здобувається силою і хто здобуває його, той силоміць бере його”¹⁰.

Однак таке поверхове сприйняття християнства не наближає, а віддаляє від розуміння його суті. Адже християнські теологи вважають, що “Царство Небесне” — це не що інше, як людська спільнота, що функціонує на етичних засадах християнства — прощенні, милосерді, любові до ближнього, а також силі духу й віри (а не меча як символа насильства!).

Донцов здійснив деконструкцію поняття добра і зла, заявляючи, що для кожного суспільного типу є свої критерії цих імперативів. При цьому релігії відводиться підпорядкована роль стосовно національного: “...На тім націоналізмі, на тім пристосованні національних приказів до вдачі й психіки нації повинні ми збудувати цілу нашу ідеологію, політичну, суспільну, культурну, релігійну”¹¹.

Історичні ремінісценції Донцова, здійснені в іншій праці — “Дух нашої давнини” (1943 р.), є своєрідним ілюстративним доповненням, виправданням доктрини “чинного націоналізму”. Основну причину занепаду народів (у тому числі й українського) він вбачав у карі Божій за те, що люди служили не своїм богам, а чужим, причому основну відповідальність за це несла “провідна каста”, еліта суспільства¹².

В книзі сформульована ідея вождизму, для чого використовуються релігійна термінологія, біблійні сюжети: “Сила суспільности залежить від його форми, а форму дає задум і воля Творця... Творець охоплює масу загальною організуючою думкою (Отчизна, Бог, віра, земля, слава й ін.) ... І політична мудрість, і біологія доводять, що життя — це боротьба..., щоб перемогти в цій боротьбі, організм повинен мати власну відповідну до свого завдання форму, яку надає йому не матерія, а її домптер, творець”¹³. Високі вимоги, які Донцов висував до провідної верстви суспільства, включають мудрість, неодмінною складовою якої є “обов’язки загалу супроти Бога”, тобто релігійність, страх перед “Вищою Силою”, “апостольське покликання”.

Руйнівні сили, до яких Донцов відносив насамперед матеріалізм, розхитали традиції народу, на зміну етичним, релігійним, культурним ідеалам

принесли мертвий дух утопічних теорій. Ідеолог “чинного” націоналізму викриває їх, закінчуючи вічним: “Плоть нічтоже, Дух животворить!”¹⁴

Якщо теоретичні спекуляції ідеологів націоналізму практично ні до чого не зобов’язували, то програмні документи їх політичних організацій втілювалися в життя.

Ставлення націоналістів до проблеми релігійних культів знаходило відображення у різних заявах, програмах, тезах тощо. Зокрема, у “Політичній платформі Легії Українських Націоналістів” ** (розділ XII “Релігія”) вказувалося: “Державна влада мусить забезпечити свободу розвитку для всіх релігійних культів, які не мають антиморальних, денаціоналізуючих та антидержавних тенденцій, але Українська Державна Влада має особливо підтримувати обидві існуючі національні Церкви, які в своєму синтезі дадуть в майбутньому єдину національну форму християнської релігії”¹⁵.

Дещо лаконічнішою, але близькою за змістом була й одна з “Основних тез “Організації Українських Націоналістів-Державників”: “...8. Християнська релігія, як основа духовного миру й моралі українського народу, визнається невідмінним, непорушним, великим скарбом нації, а з’єднання українських християнських церков — національною konieczністю”¹⁶. Як бачимо, націоналізм не відкидав релігійний чинник у національній справі, однак своєрідно визначав його роль і місце. В цьому феномені слід вбачати данину особливостям світосприймання нашого народу, що нерозривно пов’язане з християнством, а також паралельним, а часом і дотичним курсам державотворення і церковно-релігійного життя українства. При цьому чим ближче до реалій життя підходили адепти націоналізму, тим конкретніше і виразніше вони виявляли своє ставлення до релігії та церкви.

Дана обставина не могла не позначитися на програмних положеннях ОУН та її діяльності. Основні програмні засади організації викладені в “Постановах “Конгресу українських націоналістів”, що відбувся 27 січня — 3 лютого 1939 р. Серед інших питань ОУН не ігнорувала й релігійне. В окремому розділі визначені напрями політичної лінії організації в галузі культів:

“1. Уважаючи релігійне почуття внутрішньою справою людської особи, Українська Держава в цьому огляді стане на становищі повної релігійної (свободи) совісті.

2. Приймаючи засадничо виділення церкви від держави, влада, задержуючи необхідну контролю над церковними організаціями, співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації.

3. У школу буде допущена наука релігії тих культів, що не будуть проявляти денаціоналізуючих тенденцій.

4. Українська Держава буде сприяти розвитку української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархів, та українзації релігійних культів, що будуть діяти на Україні”¹⁷.

Як бачимо, документ проголошує відділення церкви від влади, однак зумовлює це певними контрольними правами з боку держави. До того ж автори постанови уникають вказівок на певні конфесії, очевидно, вважаючи, що відроджена українська держава матиме незалежну національну церкву. Втім, церкву чекали за нових умов великі зрушення, можливо, навіть об’єднання УГКЦ й УАПЦ, про що в середовищі націоналістів говорили давно.

У передвоєнний час ОУН діяла лише в Польщі, після 1 вересня 1939 р. вона поширила свій вплив не тільки на всі західноукраїнські землі, що увійшли до складу УРСР, а й частково на Наддніпрянську Україну. Членство оунівців у референтурах Українського Центрального і Українського

Допомогового Комітетів давало їм можливість впливати на всі ділянки громадського життя й на території утвореного німцями Генерального губернаторства і “дистрикту Галичина”, що входив до його складу. Особлива увага приділялася молоді, для якої видавалися журнали, газети, листівки, де викладались основи націоналістичної ідеології. Складовою частиною формування в юнацтва національної самосвідомості було релігійне виховання, чому сприяла активна діяльність православних і особливо греко-католицьких приходів.

В ОУН не було однастайності щодо світоглядної ролі християнства. Так, З. Книш писав у 1939 р. з приводу введення Головного Револьюційного Трибуналу ОУН, що організація “не може віддаватися шуканню абсолютної правди — на те покликані інші релігійні спільності...”¹⁸. Годі й шукати спільного ставлення до релігії всіх течій націоналізму й членів ОУН. Одні (послідовники Донцова) зводять в абсолют націю, вважаючи все інше похідним. Інші (З. Книш та ін.) залишали за релігією право “шукати абсолютну правду”, однак виводять цим самим ОУН за рамки християнської моралі, підносячи національні почуття над релігійними.

Звідси і ставлення до основоположних християнських настанов, в якому переплітаються обережні спроби обминути “гріхонебезпечні” ситуації і беззастережні відмови від будь-яких стримуючих моральних пут.

Зразком такого ставлення націоналізму до християнства є “10 заповідей націоналіста (декалог)” і “44 правила життя українського націоналіста”. До “декалога” додавалося “Коротке пояснення”, в якому, зокрема, зазначалося, що вироблені християнською мораллю Божі заповіді “не вбий”, “не вкради” для націоналіста-лицаря, націоналіста-фанатика є необов’язковими. Натомість пропонувалося керуватись іншим принципом: “Око за око, зуб за зуб”¹⁹.

К. Дмитрук наводить одну з таємних інструкцій Проводу українських націоналістів (ПУН), де знайшло відображення прагнення втілити ідею Донцова про створення елітної касті ордену новітніх хрестоносців: “Наша організація відмінна від усіх політичних, ідеологічних чи навіть військових організацій. Коли б порівняти її до якогось знаного типу організації, то найбільш підходив би тип ордену — оцих середньовічних загальновійськово-релігійних організацій, об’єднаних фанатизмом боротьби за одну ідею — віру... Організація Українських Націоналістів вимагає від своїх членів безоглядної карності найвищої міри (карність — це послух, підпорядкування. — О. Л.)”²⁰.

Зрозуміло, завдання, які ставила перед собою ОУН, умови, в яких вона діяла, значною мірою впливали на вибір засобів боротьби. Однак з християнської точки зору релігійний світогляд дає людині право вибору: вірити чи не вірити, остерігатися гріха чи не боятися його, знаючи, що все у волі Божій і за все потрібно нести відповідальність. Ідеологія і практика ОУН такої альтернативи не давали. Документи ОУН, сприйняті як керівництво до дії, перетворювали людей на слухняне знаряддя реалізації задумів керівництва, на своєрідних “зомбі”, позбавлених права апелювати до вищих засад людського співіснування, здатності усвідомлювати гріховність власних вчинків, права на сумнів і докори сумління. В цьому полягає корінна відмінність між гуманізмом християнства й тоталітарним характером радикального націоналізму.

Друга світова війна не припинила суспільно-політичного життя в Україні. Навпаки, вона пожвавила його окремі аспекти, наприклад, церковний і націотворчий. На окупованих гітлерівцями територіях відновилася діяльність православних та інших релігійних громад, переслідуваних більшовиками і польськими шовіністами. У початковий період німецько-

радянської війни активізувалися зусилля ОУН, спрямовані на відродження Української держави. Авторитет церкви змушував діячів націоналістичного руху шукати в ній опору для поширення свого впливу на маси.

Однак прагнення вбачати у церкві духовний консолідуючий фермент нації наштовхувалося на низку перешкод. Однією з них була поліконфесійність, що заважала створити єдину “державну українську церкву”. Крім того, християнські засади суперечили деяким положенням націоналізму, що вносило дисонанс у відносини між ОУН та релігійними інституціями. Взаємодію церкви та націоналістів ускладнювала і ситуація в ОУН: розкол у ній ставив священників, які були активними прихильниками національної ідеї, перед необхідністю вибору, а отже, в епіцентр протистояння між двома групами ОУН.

Конкретні події періоду війни дають значний матеріал для розкриття засобів подолання вищезначених суперечностей і труднощів, результатів взаємних стосунків між церквою та націоналістами. У роки війни деякі політичні кола побачили в християнстві одну з основ своєї ідеології та політики. Командир “Поліської Січі” Т. Бульба-Боровець сформулював загальні лозунги “Своя державність. Збройна сила. Віра Христова”, на підставі яких вироблялася політична концепція “Поліської Січі”. В ній, зокрема, зазначалося: “УПА бореться за дійсну, а не фіктивну свободу думки, слова, віри, чину кожного громадянина української держави, без різниці його національності, статі, походження і політичних та релігійних переконань...”²¹. Однак спроба формулювати ідеологічно-політичну платформу УПА на засадах релігії була за тих обставин приреченою. В нових екстремальних умовах християнство не могло відігравати роль ідеологічного і політичного кредо для людей, які взяли за зброю, щоб відродити свою державність.

Як зазначалося вище, діячі націоналістичного табору по-різному оцінювали майбутнє становище церкви в державі. Не в останню чергу розбіжність у поглядах зумовлювалася наявністю двох угруповань в ОУН: мельниківського й бандерівського.

Готуючись до боротьби за національну державність, один з лідерів ОУН (Мельника) М. Сціборський створив “Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави”. На жаль, документ не датований і можна лише припустити, що він з’явився до початку німецько-радянської війни. У розділі II “Держава й Церква” викладено бачення автором характеру відносин між релігійними та державними інституціями:

“Артикул 1

Українська Держава признає релігію за велику цінність, що сприяє розвитку духовно-моральних сил людини, суспільства й Нації.

Артикул 2

Українська Держава стоїть на становищі охорони Церкви та обопільної співпраці.

Артикул 3

Національними Церквами в Державі визнаються: Українська Православна Автокефальна Церква з Патріархом у Києві і Українська Греко-Католицька Церква з Митрополитом у Львові.

Артикул 4

Окремий державний закон означить загальні рами організації церкви в Українській Державі, забезпечить їй внутрішню автономію й канонічні постанови і встановить її правне відношення до Держави”.

Про місце релігії в майбутній державі свідчив той факт, що її “Голова” відповідав за здійснення верховної влади “перед Богом, Нацією і власним сумлінням”, а виголошення присяги мало супроводжуватися цілуванням Святого Хреста і Євангелія. Проектом Конституції передбачалося визнання церковного і цивільного шлюбів, а також “свободи сумління й вірувань, оскільки вони не йдуть у розріз з добром і мораллю Української Нації”. Разом з тим у документі наголошувалося, що “ніхто з громадян не може ухилитися від виконання публічних обов’язків з причин своїх релігійних переконань”²².

Отже, автор проекту законів не ставив питання про відокремлення церкви від держави, натомість вказував на їх “обопільну співпрацю”. Цим самим релігійні організації визнавалися важливим чинником державотворчих процесів.

Текст проекту дає змогу провести паралелі з іншим програмним документом, який вийшов з надр ОУН (Мельника) під назвою “Наші цілі”. У ньому, зокрема, вказувалося, що ОУН визнає: “а) свободу сумління для визнавців тільки тих культів в Українській Державі, які не йдуть врозріз з добром, мораллю та обичаями української нації; б) стоїть понад конфесіями й однаково трактує визнавців усіх корисних нації культів в Україні, ідейно і програмово захищає героїчний християнізм та береже його, як основу, для уніфікації культів українського народу, яка прийде не механічним шляхом, а взаємним зближенням усіх творчих релігійних сил в Україні в єдину Українську Церкву; в) оцінює однаково вартісними для українського народу як православ’я, так і український греко-католицизм; г) захищає співпрацю Держави з Церквою для морального виховання народу, признаючи не відділення Церкви від Держави, а органічне взаємодоповнення їх та опіку Держави над Церквою; д) бореться проти безбожництва всякого забарвлення, змагаючи до відродження Бога в серцях народу; ж) змагає до відділення Голови Церкви від Голови Держави, влади духовної від влади світської, навчання релігії тих віросповідань у школах, які не виявляють денаціоналізуючих і розкладових тенденцій; з) стверджує, що тяжкі шляхи, які переходить Церква в Україні в боротьбі за визволення, створять пригожий ґрунт для гармонійної співпраці Держави з Церквою”²³.

Іншої позиції з питання про роль церкви у становленні національної державності дотримувалося бандерівське крило ОУН. Так, політичні постанови II Конференції ОУН (Бандери), що відбулася у жовтні 1942 р., спрямовували “революційно-політичну роботу на Осередніх і Східних українських землях” на “опанування згори і знизу осередків суспільного, господарського, адміністративного, професійного, транспортного, культурно-освітнього та релігійного питань...”. Далі в документі зазначалося: “...В релігійній політиці не зв’язуємося ні з яким релігійним культом. Стоїмо за використання всіх форм релігійного життя, за спрямування його на рейки української національної свідомості і суспільно-політичної боротьби”²⁴.

Для зменшення русифікаційного впливу на українське церковне життя та ліквідації чвар і групівщини учасники конференції висловилися за створення Української автокефальної церкви з патріархією у Києві. Отже, пріоритети надавалися автокефалії, суверенності національної церкви.

У документах ОУН, УПА, УГВР післявоєнного періоду, коли питання про можливість побудови незалежної української держави відсувалося на невизначений час, не виявлено детальних інструкцій з релігійного життя. У виданні УГВР — “УПА” Микола Лебедь, пояснюючи, за що бореться УПА, писав: “...За свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти

офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм”²⁵. Ще більш загальними поняттями оперують автори друкованого органу УПА — “Шлях Перемоги”, формулюючи “ідею української самостійної держави”²⁶.

Порушуючи на сторінках підпільної періодики проблеми “духовної соборності”, “ідейно-національної єдності українського народу”, ідеологи націоналізму торкалися релігійних питань лише побіжно. Частково це пояснювалося наявністю кількох конфесій в Україні. Вбачаючи в міжконфесійних суперечностях, у відсутності реальних підстав для канонічного об’єднання християн в одну національну церкву деструктивний імпульс і загрозу державотворенню, вони обходять ці “риф” або ж говорять про них скоромовкою. Після Львівського собору 1946 р., який ліквідував УГКЦ в УРСР, діячам українського національного підпілля потрібен був час, щоб виробити нові підходи. І лише окремі з них виявили справжнє розуміння неполітизованого, духовного значення християнства для соборизації українського народу, його консолідації в єдиній державі.

Радянський ідеологічний апарат багато зробив, аби надати українському націоналізмові однозначно негативного забарвлення, очорнити все, що так чи інакше пов’язувалося з ним в нашій історії. В результаті цих зусиль виникла міфологема про симбіоз “українського буржуазного націоналізму” та “клерикальної реакції” в особі греко-католицької церкви. В радянській історіографії ці поняття стали синонімами і саме такими вони втовкмачувалися в суспільну свідомість людей. Насправді все було набагато складніше, адже життя завжди має безліч проявів, які не може відобразити навіть найдосконаліше побудована схема.

Комуністичний агітпроп не випадково обрав об’єктом безперервних цькувань саме УГКЦ, історія якої від часу її виникнення і до сьогодні сповнена суперечливих, драматичних, а часом і трагічних сторінок. Її ареалом став західноукраїнський регіон (в основному галицькі землі), який протягом століть неодноразово був епіцентром доленосних соціально-політичних, етнічних, релігійних колізій. Своєрідне становище УГКЦ, на яку зверхньо дивився польсько-католицький клір та постійно тиснули РПЦ і самодержавство, створило відповідний ореол гнаної церкви, що захищала інтереси значної частини українців. З огляду на це слушною є думка В. Савельєва про те, що після завершення етнокультурного і духовного самовизначення уніатства воно поступово перетворилося з чинника, дезінтегруючого суспільне життя українців, на фактор консолідації свідомих сил на західноукраїнських землях²⁷.

Специфіка регіону та умов, за яких діяла уніатська церква, сприяла тому, що її суспільна активність виходила далеко за межі суто конфесійної, богослужбової і проникала у суспільно-політичну сферу. Водночас, незважаючи на постійний діалог з владними структурами, УГКЦ дистанціювалася від держави.

Оцінюючи історичну місію УГКЦ, В. Липинський писав, що слід приділяти більше уваги “великим для нації української заслугам унії в часах, коли, ставши в Західній Україні вже вірою батьківською, традиційною, вона в найтяжчих часах нашої історії захищала своїх вірних як від повного спольщення, так і повного помосковлення”²⁸. Однак це не дає підстав вважати УГКЦ одним з “підрозділів” ОУН, як це робилося в багатьох працях радянської доби.

Заради об’єктивності варто визнати, що в середовищі греко-католицького духовенства, зокрема молодшого покоління, ідеї націоналізму мали багато прихильників. Більше того, певна їх частина стала активними учасниками націоналістичного руху. Цю категорію священнослужителів

називали “християнськими націоналістами” (К. Чехович, В. Глібочицький, М. Дзєрович та ін.). Один з ідеологів “християнського націоналізму” К. Чехович так формулював суть своїх поглядів: “Лише вічні істини християнської етики і метафізики є єдиною міцною фундаментом для збільшення індивідуальної і національної сили, а тим самим і єдиною філософською основою для теорії і практики українського націоналізму”²⁹.

Інший представник цього табору, президент Генерального інституту Католицької акції М. Дзєрович викладав своє кредо у листі до станіславського єпископа Г. Хомишина (1937 р.): “Видно, що націоналізм в новому розумінні цього слова є величезною силою, є струєю, що однака, крім християнізму, може протиділати комунізму...”. Вважаючи націоналізм “новим колективним розумінням народу, що в специфічний спосіб розтлумачує усі проблеми націй”, Дзєрович закликав архієрея змінити своє ставлення до націоналістів, щоб допомогти йому “вивести націоналізм на дорогу християнського світогляду...”³⁰.

Однак Г. Хомишин залишався на консервативно-клерикальних позиціях, задекларованих ще в 1933 р. Тоді єпископ обурювався тим, що націоналізм своїм гаслом “Нація понад усе!” об’єктивно принижує церкву й релігію, для яких над усім стоїть Бог. “Не інтереси церкви мають підчинятися інтересам нації, — заперечував він опонентам, — але інтереси нації мають йти під лад церкви, бо тільки тоді інтереси нації будуть хосенні й позитивні”³¹.

Активна діяльність не лише на церковній ниві, але й участь у громадсько-політичному житті, неприхована антипатія до комуністичного режиму дали підставу деяким радянським історикам віднести і митрополита А. Шептицького до націоналістичного табору³². Неупередженому досліднику такий підхід видається поверховим. Незаангажовані спеціалісти, що вивчають історію суспільно-політичних рухів, вважають першоієрарха УГКЦ близьким до представників національної демократії, яку репрезентувало УНДО³³.

Щодо українського націоналізму, який наприкінці 30-х років ототожнювався Д. Левицьким з расовим і національно-політичним екстремізмом, а І. Лисяку-Рудницькому дав підстави говорити про його тоталітарний характер, то А. Шептицький не відзначався особливими симпатіями до деяких методів діяльності ОУН. М. Грушевський, що підтримував особисті стосунки з владиною, критично ставився до національних мотивів у діяльності митрополита. Підкреслюючи конфесійну домінанту у всіх справах, учасником яких став А. Шептицький, М. Грушевський вважав, що “всі національні жести були тільки засобом для більшої слави Риму”³⁴. Якщо відійти від емоційного сприйняття та усталених стереотипів, то в цьому дещо різкому визначенні є раціональне зерно. Не вдаючись до полеміки з цього приводу, спробуємо простежити ставлення зверхника УГКЦ до Організації українських націоналістів.

Ще в 1934 р. у заяві з приводу вбивства націоналістами директора української академічної гімназії у Львові І. Бабія А. Шептицький не лише засуджував терор як засіб досягнення певної політичної мети, але й застерігав його прихильників: “Якщо хочеться зрадливо забити тих, які противляться вашій роботі, доведеться вам вбити усіх вчителів та професорів, які працюють для української молоді, всіх батьків і матерів українських дітей, всіх керівників і провідників українських виховних інституцій, всіх національних політиків та діячів, а передусім вам належить таємно усунути перешкоди, які у вашій злочинній і глупій діяльності ставить вам духовенство разом з єпископами. Бо ми здавна стверджували, стверджуємо і не перестанемо повторювати, що злочин є завжди злочин, що святій справі

не можна служити закривавленими руками”³⁵. За оцінкою редакції щоденного пресового бюлетеня “Українські відомості”, заява А. Шептицького, опублікована газетою “Діло” у формі статті “Голос Митрополита”, “не мала собі рівних в українській публіцистиці під кутом зору гостроти виступу проти ОУН”³⁶.

Та якими б різними не були підходи архієреїв УГКЦ та провідників ОУН до проблем українського національно-визвольного руху, в одному питанні — необхідності відродження Української держави — вони збігалися. Зокрема, як тільки з’явилася можливість засвідчити прагнення до національного суверенітету, греко-католицька ієрархія підтримала ініціативу ОУН (Бандери) про проголошення Української держави 30 червня 1941 р. Польський дослідник Р. Тожецький з цього приводу зазначав, що Я. Стецько та член Центрального Проводу ОУН (Бандери) отець І. Гриньох добилися від А. Шептицького схвалення ним Акту 30 червня і створення українського уряду. Роль митрополита Андрея в громадсько-політичному житті Галичини була настільки значною, що, за словами Р. Тожецького, “не можна було його оминати, аби не наразитись на політичну поразку”³⁷.

На урочистостях з цієї нагоди отець Й. Сліпий вітав присутніх також від імені владики. А сам першоієрарх УГКЦ звернувся з пастирським листом, в якому наставляв духовенство і віруючих: “Український нарід мусить у цій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету і життєвої сили, щоби заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов’язків докажіть, що ви дозріли до Державного Життя”. Визнаючи уряд Я. Стецька, А. Шептицький очікував від нього “мудрого, справедливого проводу та заряджень, які узглядили б потреби й добро всіх замешкуючих наш край Громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народности й суспільної верстви належить”³⁸.

Проголошення Української держави вітали також архієреї православної церкви, які виступали за автокефалію. Так, єпископ луцький Полікарп в архіпастирському посланні писав: “Разом з українським народом радіє і наша многострадална Церква. Відроджена у вільній українській державі Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю. ...Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі, Уряде наш, будувати Самостійну Українську Державу...”³⁹. Частина православних ієрархів підтримувала виступи націоналістів за відродження української державності, оскільки вбачала в цьому єдину можливість встановлення автокефального статусу Української православної церкви.

Національно свідомі представники православного духовенства прагнули пробуджувати національну свідомість пастви, закликали боротися за власну державу, творити її своїми руками. Єпископ холмський і підляський Іларіон (І. Огієнко) неодноразово наголошував, що “Ієрархія і Духовенство Української Церкви від найдавніших часів були провідниками свого народу не тільки духовними, але й національними” і закликав дотримуватися цієї традиції за будь-яких обставин. Він наголошував, що проповідник має піднімати релігійну, моральну й національну свідомість вірних, за що відповідальний перед Богом і духовною владою. “Хто не міцний національно, той не міцний і в вірі”, — наголошував він⁴⁰.

Українське духовенство було ініціатором багатьох громадянських акцій початкового етапу війни, спрямованих на підтримку визвольних змагань, утвердження національних органів самоврядування тощо.

14 червня 1941 р. у Кракові — центрі української еміграції на польських окупованих землях відбулася нарада представників політичних партій, громадських організацій, церкви. Релігійні інституції репрезентували про-

тоіерей Мартин Волков, отець доктор Лев Глінка, о. доктор Іван Гриньох, о. доктор Всеволод Дурбас, протоіерей Яків Костецький, о. доктор Роман Лободич, о. магістр Микола Малюжинський, о. доктор Михайло Сопуляк, о. Павло Хрущ, о. Олександр Циганюк. Відчуваючи наближення німецько-радянської війни, учасники наради звернулися до всіх українців із закликом об'єднатися у справі “визволення українського народу і відновлення Української, Суверенної, ні від кого незалежної Соборної Держави”. Для цього слід:

1) “Усунути з українського національного життя явища всякого розкладу і внутрішніх міжусобиць.

2) Створити одноцілу репрезентацію українців у Європі поза займанщинами, яка видвигла б наші політичні постулати перед зовнішнім світом.

3) Притягти до співпраці всіх українців-патріотів, поза партіями та їх програмами, не елімінуючи нікого.

4) Видвигнути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі Української Суспільності та будуть відповідати перед нею, з тим виразним застереженням, що покликано таким чином провідного тіла не може очолювати ніхто з тих діячів, що досі очолювали чи очолюють політичні групи чи організації...”⁴¹.

22 червня 1941 р. у Кракові було скликано з'їзд української політичної еміграції, що співпав з нападом фашистської Німеччини на СРСР. У підсумковому документі, підписаному громадськими і релігійними діячами, висловлювалося сподівання, що велич “грядущих завдань” змусить українську еміграцію забути про міжпартійні чвари та особисті амбіції і спрямувати досвід і фахові знання на підтримку українського уряду, створеного в Києві. Учасники з'їзду обрали Український Національний Комітет, який “до часу відновлення діяльності Української держави у Києві” був “поза межами України... одиноким виявом організованої волі української еміграції”⁴².

6 липня у Львові зібралися “чільні представники українського громадянства”, які орієнтувалися на ОУН (Бандери). Вони вітали німецькі війська, “що несуть українському народові визволення від большевицького ярма та дають йому змогу відбудувати самостійну українську державу”. У резолюції наради зазначалося, що присутні на ній “радіють актом консолідації українського громадянства на еміграції, довершеним в Кракові 22.VI.1941 р., та закликають гарячо всіх українців-патріотів об'єднати у велику історичну хвилину всі творчі сили для розбудови української самостійної держави, підчиняючися Державному Проводові, проголошеному у Львові в дні 30 червня 1941 р.”. Цей документ підписали, зокрема, о. ректор Й. Сліпий, о. доктор Г. Костельник, о. Антін Коштанюк⁴³.

З приходом гітлерівців на Україну націоналісти взяли активну участь в організації місцевих органів самоуправління. У сільській місцевості вони спиралися переважно на інтелігенцію — священнослужителів та освітян. Про це свідчить витяг з наказу однієї з керівних ланок ОУН (місце і дата не вказані): “...20. Опанувати в селі учителів і священників і запрягти їх до громадської роботи під нашою кермою. Опанувати церковні братства. Кожна церква мусить мати, крім релігійного, ще й національний характер. В кожній церкві українська мова, українська пісня, український священник або як чужинець, то всеціло нам відданий. Після Богослужіння співати церковний гімн: “Боже Великий, Єдиний”⁴⁴.

Подібні документи вказували на стійку тенденцію політизації церкви, прагнення перетворити її на слухняний інструмент реалізації програмних засад ОУН. Так, у звіті про стан справ на Житомирщині від 25 серпня

1941 р. один з керівників місцевої ланки ОУН (Бандери) констатував, що багато людей обходяться без релігії. Серед віруючої частини населення найбільше прихильників мала ідея автокефальної української православної церкви. “Разом з тим батюшки цю ідею опанували, і з ними треба буде поступати дуже остро”, — закінчував автор документа ⁴⁵.

Проте в багатьох місцях духовенство підтримало гасла ОУН. У більшості населених пунктів Західної України відбулися урочистості з приводу проголошення Української держави. На Тернопільщині у липні—серпні 1941 р. пройшла так звана “плебісцитова акція” — велелюдні збори, учасники яких приймали резолюції, заяви, декларації тощо. Здебільшого вони супроводжувалися урочистими богослужіннями, молебнами. Місцеві ланки ОУН повідомляли керівництву про хід подібних заходів, кількість їх учасників, прийняті рішення. За інформацією, що надійшла з 21 села, в 19 резолюціях згадувалися імена С. Бандери і митрополита А. Шептицького. Часто в них містилися здравиці на честь А. Гітлера та німецької армії. Всього на Тернопільщині влітку 1941 р. такі акції мали місце у 170 населених пунктах ⁴⁶.

У “Звіті про районне свято проголошення самостійності України”, що відбулося 28 липня 1941 р. у Підкам’янці (Станіславщина), референт пропагандистського бюро ОУН (Бандери) Грицай повідомляв, що 27 липня до Підкам’янця прибули представники багатьох сіл району, які вишикувалися в колону. Відбулася Служба Божа, яку правили о. декан Туркевич і 7 священників. Після цього голова районного проводу ОУН Ізидор оголосив Акт 30 червня, прозвучав гімн “Ще не вмерла Україна”. Свято закінчилося 10-тисячною маніфестацією.

В с. Казимирівка сценарій аналогічного заходу був дещо іншим. Тут після богослужіння о. Г. Городиловський виголосив проповідь, у якій дав оцінку проголошення Української держави. Відтак священник відправив панахиду по українських героях, вбитих більшовиками. Потім учасники зібрання перейшли до штучно насипаної могили, що символізувала пантеон полеглих борців за українську справу, де знову відправлено урочисту панахиду. На сільському майдані спалено більшовицьку літературу і портрети Сталіна, Молотова та інших керівників Радянської держави. Пополудні у читальні “Просвіти” декламували вірші Т. Шевченка, виконували народні й патріотичні пісні. У святі брали участь мешканці навколишніх сіл Казимирівки, Волчковець, Пугівщини та інших ⁴⁷.

У багатьох населених пунктах священники стали ініціаторами створення органів місцевого самоврядування. Так, у с. Боровому на Рівненщині засновниками органів української влади виступили член ОУН (Бандери) та місцевий парох, який проводив освітню й агітаційну роботу ⁴⁸. У Радехові головою повітової управи став о. Ярослав Мурович, а головою кооперативного союзу — о. Василь Давидович. Заступником голови повітової управи у Кам’янці-Струмиловій обрано о. Євгена Дмитрука ⁴⁹.

Парох с. Кобильниця Руська (Львівщина) о. Л. Согор, який був симпатиком ОУН, організував у селі міліцію, а потім разом з о. Величком ходив до с. Млини на Станіславщині, щоб отримати інструкції щодо подальших дій. Такі ж вказівки отримали парохі з навколишніх сіл, яких оунівці інструктували в садибі о. декана Матковського в с. Краковець ⁵⁰. Подібні факти свідчили про співпрацю духовенства (як греко-католицького, так і православного) з оунівцями у справі формування органів національної влади на периферії.

Прагнення духовенства сказати своє вагоме слово у ході розбудови місцевих органів влади — прообразу владних структур суверенної України — інколи сприймалося керівництвом ОУН упереджено. Діячі бандерів-

ського крила організації негативно ставилися до “зазіхань” на їх пріоритет у цій справі. Зокрема, приводом до виникнення такого конфлікту стало послання митрополита А. Шептицького від 10 липня 1941 р., в якому накреслено завдання духовенства за нових умов. Послання пронизує турбота про молодь, яка прагне працювати для здійснення ідей української державності. Щоб ця робота була продуктивною, УГКЦ має “від усіх домагатися залишення раз на все всяких партійних роздорів, внутрішньої партійної боротьби”. Хто “приносить нам домашню війну, той шкодить народній справі...”. Митрополит закликав не мстити тим, хто щиро служив більшовикам, але не допускати їх до громадської діяльності.

Однак найбільше роздратування провідників ОУН викликали наступні настанови: “Якщо в селі було колективне господарство, повинен душпастир наново зайняти ерекціональні ґрунти (церковні землі. — О. Л.) й будинки. Якщо ті ґрунти мають господарі, треба мирною дорогою зробити з ними умову спілки на рік або три. Душпастир мусить мати напоготові прапор німецької армії, тобто червоний прапор, а на ньому вишита свастика на білому тлі, який можна б виставляти на парохіальному домі, ніколи на церкві ані дзвіниці...”⁵¹.

Провід ОУН (Б) відреагував миттєво. 22 липня 1941 р. у “Звіті про роботу в справі організації державної адміністрації на терені західних областей України”, надісланому голові державного правління Я. Стецьку, повідомлялося: “В деяких районах Західних Областей священники намагалися й намагаються відібрати від селян церковні землі, передані селянам більшовицькою владою, чим викликали й викликають серед селян схвалення й невдоволення.

Послання митрополита Шептицького з дати 10.VII.1941 р. про організацію парохії й громади викликає серед українського громадянства погане вражіння. В тому посланні Митр. Шептицький закликає духовенство організувати місцеву адміністрацію, надаючи священникам право силою своєї власті встановлювати по громадах вйтів та начальників міліції. Це тоді, коли в Західних Областях не було вже села, в якому сільська управа нашою Організацією не була би зорганізована”. Вказавши на інші положення митрополичого послання, автор звіту дійшов висновку, що воно “не може не причинитися до зросту хаосу й замішання в Західних Областях”⁵².

Ситуація, що виникла у зв’язку з оприлюдненням послання та відповідними діями греко-католицького духовенства, непокоїла не лише діячів націоналістичного руху, але й самих священнослужителів. У зв’язку з цим процитуємо лист невідомого сільського пастиря до Львівського єпархіального управління УГКЦ, датованого 25 серпня 1941 р. Він свідчив про розуміння ситуації рядовим кліром, високе почуття свого обов’язку, непересічний рівень освіти простих служителів культу.

Вказуючи на те, що ОУН ще в березні 1940 р. в разі захоплення влади намітила своїх людей на всі керівні посади в селах і районах, автор наголошує, що на всіх теренах не було помітно партійних суперечок. “Особливим чином всенародне піднесення та спільне бажання творити самостійну соборну Українську державу виявилось під час масових маніфестацій з приводу проголошення Акту 30 червня 1941 р. Пастирський лист від 1 липня 1941 р. також вітав цю подію. І раптом зі Святоюрської гори надійшло послання від 10 липня, яке вступило в дисонанс з усіма попередніми заявами керівництва УГКЦ. Це викликало подив і запитання: “Чому душпастир повинен своєю владою назначувати вйта, радних і начальника міліції? Де тут наша власть і наша компетенція і чи побажане є наше встрявання чи наш диктат щодо цивільної адміністрації в селі? Чому духо-

венство має на себе брати обов'язок “роз'яснювати вірним конечність послуху для німецької військової, а й з часом цивільної влади” тоді, коли наші вірні і всі прочі громадяни села заслухали вже від нас з проповідниці в церкві з послання І.ВІІ. с. р. про послух Краєвому Урядові Ярослава Стецька!?”

Розвитком народної освіти опікувалися відповідні відділи, створені ОУН. Тому вказівка митрополита про організацію школи духовенством викликала сумнів, чи не маються тут на увазі окремі парафіяльні школи, з учителями яких потрібно укладати угоди. В цьому разі поставала проблема фондів, з яких мало фінансуватися їх утримання.

Поряд з цією проблемою на літніх зібраннях греко-католицького духовенства дебатовалося аграрне питання. У 1939—1940 рр. радянські органи роздали націоналізовані церковні й монастирські землі найбіднішим селянам. Парадоксальність ситуації для священиків полягала в тому, що в кращому матеріальному становищі опинилися ті з них, у яких відібрали землю і яких взяла на утримання релігійна громада. Тим же, яким було залишено певні ділянки землі, довелося сплачувати такі натуральні й грошові податки, що вони опинилися на межі цілковитого зубожіння.

Після приходу гітлерівців священики відповідно до рекомендацій Кир Андрея почали відбирати у селян конфісковану землю. Автор листа наголошував, що “ці кроки можуть викликати в них внутрішнє розчарування і впевненість у тому, що все залишиться, як у міжвоєнній Польщі. Крім того, цим духовенство візьме на себе зобов'язання сплати німецьким окупантам грошового і натурального податку за ці угіддя, який за розміром переважатиме радянський. Виходячи з цього міркування, краще було б залишити землю тим, хто нею користувався, за умови, що, крім контингенту, вони даватимуть невеликий чинш (50—100 кг з моргу) на утримання священика”.

Далі в листі повідомлялося про зростання соціального напруження в селах, де священики і заможні селяни надто енергійно взялися за ревіндикацію ґрунтів. Це спричинило падіння авторитету духовенства, різні непорозуміння й суперечки.

Перейшовши до головного, автор підкреслив: “Дотеперішня вся акція по селах йшла під ідеологічним проводом ОУН, яка наслідком величезних жертв, крові, тортур і життя і наслідком позитивної апробати нашого Митрополита, висказаної в посланні з І.ВІІ. с. р., здобула собі безграничне довір'я, одушевлення і беззастережний послух у всіх шарах нашого сільського і міського населення”. Ще більше співчуття і підтримку набули дії ОУН після арешту С. Бандери і Я. Стецька. Тому заклики групи А. Мельника “сапати, орати, сіяти і дбайливо, без розтрат з поля хліб збирати” пастир розцінив як “згубний роздір, шкідливу отаманщину, плазунський опортунізм”.

Автор листа не мав жодних ілюзій щодо справжніх намірів нацистів в Україні: “По-стахановському працювати для Москви заставляв українських робітників “батько” Сталін, о нічим кращим не дозволяє думати українському селянинові і робітникові і теперішній завойовник Європи! Але ми всі знаємо, що землі нашої не захищатиме вівік німецька армія, але груди наших власних вояків”.

Окупаційна влада переконалася в тому, що греко-католицьке духовенство має великий вплив на українське населення. Тому її метою було роз'єднання українських сил, перехід духовенства до табору лояльних Німеччині сил, ворожих активним самостійницьким елементам. “Така боротьба, — підсумовує греко-католицький священик, — це було б найбільше нещастя для Церкви і Народу, це нещастя, перед яким бліднуть побо-

ювання декого з духовників, що, мовляв, теперішня ОУН разом з Бандерою не висуває на перший план християнської України чи не підчеркує маркантно свого позитивного відношення до католицької Церкви. Пусті побоювання! Бо всі дотеперішні потягнення ОУН і в щоденному житті (в мене найкращі християни — це члени ОУН, давніші члени “Орлів”), і під час різних маніфестацій, і в різних проклямаціях, і в своїй програмі свідчать про щось зовсім протилежне!” Насамкінець пастир закликав А. Шептицького, щоб він, як член Української Національної Ради, “не втягував духовенство до політичної боротьби, яка не піде на користь українським інтересам”⁵³.

Зміст листа доводить, що священник, який виклав свою точку зору на тогочасні події, поділяв платформу ОУН (Бандери) і мав громадянську мужність заявити про це. Водночас документ дає зрозуміти, як неоднаково оцінювали ситуацію представники однієї конфесії. А митрополит А. Шептицький був послідовним у ставленні до будь-якої влади. Його кредо з цього питання можна визначити як стриману толерантність. Як далекоглядний політик, Кир Андрей зрозумів небезпеку, пов’язану з опозицією нацистському режиму, і тому волів не конфліктувати з ним. Спрацьовувало й бажання утримати клір та віруючих від нерозважливих рішень та дій, які могли б викликати додатковий сплеск репресій з боку гітлерівців.

Надаючи перевагу легітимним засобам досягнення мети, першоієрарх УГКЦ об’єктивно ставав на бік тієї частини ОУН, яка свідомо співпрацювала з окупаційною владою, сподіваючись таким чином домогтися створення Української держави. Однак це не дає підстав для тверджень, що владику поділяв погляди ОУН (Мельника). Лише інколи погляди А. Шептицького та ОУН (Мельника) були схожими або співпадали.

Відаючи належне зусиллям ОУН, покладеним на олтар визвольних змагань, А. Шептицький вважав, що розкол в її лавах завдає шкоди інтересам українського народу, оскільки веде до громадянського протистояння. 7 липня 1941 р. владику написав лист А. Мельнику, в якому зазначав: “Ціле українське громадянство домагається як умову конечно потрібну Ваше порозуміння з Бандерою та ліквідування так страшно шкідливого для української справи роздору. Видається немислиме, щоб ОУН приносила нам по більшовицькій навалі домашню війну і всі нещастя, які вона причиняє. Ми признали п. Ярослава Стецька як вашого і п. Стефана Бандери підчиненого, не входячи у ваші внутрішні спори. Прохаю прийняти це до відома. Очікую відповіді на Ваше повне порозуміння”⁵⁴.

Невідомо, що відповів митрополиту А. Мельник, однак конфлікт між ними продовжував наростати. Не залишилися осторонь ситуації, що склалися в ОУН, і православні ієрархи. Ті з них, хто щиро вболівав за долю визвольних змагань, намагалися припинити братовбивчу війну. Але були і такі, що намагалися, граючи на існуючих суперечностях усередині ОУН, забезпечити собі “тепле місце” за “нового порядку”.

У липні 1943 р. голова Управління місії православної церкви (автономної) протоієрей Федір Гайденко оприлюднив розлоге звернення до “Богоносного народу українського”. Вказуючи на розбрат в українському націоналістичному таборі, апелюючи до часів П. Скоропадського і С. Петлюри, автор документа у всіх негараздах звинувачує... “світове жидівство”. На його думку, неспокій у краї провокують “мілкі ватажки, ці продавні наймити світового жидівства”, які підбурюють населення проти займанців і підтримують “лісових дітей” ***. “Бачив це все і знав покійний Митрополит Олексій ****, — писав далі Гайденко. — Тому він так настирливо просив і благав всіх людей тихо сидіти, не слухати провокаторів та

коритися Владі Німецькій, що Самим Богом послана для визволення людей всього світу від нечуваної в історії жидівської панщини. Та не послухали вірні голосу Мудрого Святителя. По нашепту тих же жидокомуністів неслухно докоряли його в тому, що нібито він захищає інтереси німців. Щоби ще більше подразнити національне почуття несвідомих мас народніх, оголосили Митрополита “москалем”. І Батько рідний, дорогий впав від кулі мертвим”.

Ця тирада ставить все з ніг на голову, але вже наступний абзац розкриває спрямування всього звернення. Його автор доводив, що за “один вистріл налітаючого “героя” кількома німецькими охоронними патрулями розстрілюється і нищиться вогнем поголовно вся оселя, коло якої видно було сліди “лісових дітей””. Боячись назвати справжніх винуватців таких акцій, Гайденко закликав “лісових дітей” прийти з повинною до окупаційної адміністрації. “Вона видасть вам потрібні посвідки і пошле вас на роботу до Німеччини, яка буде вашим внеском до спільної боротьби проти нашого вічного ворога — світової жидо-комуни за християнську культуру. Той, хто зголоситься, не буде покараний”⁵⁵.

Наведений вище документ вказував на схожість підходів сталінського й гітлерівського режимів у використанні духовенства для придушення націоналістичного руху опору. Наступного року подібні відозви, створені радянськими “органами безпеки”, звучатимуть з амвонів приходів Західної України. А поки фашисти, знаючи про релігійність українців, намагалися за допомогою служителів культу ліквідувати антинацистське підпілля.

Через кілька десятиліть стало зрозуміло, що ці звернення не могли вплинути на розростання конфлікту між двома угрупованнями ОУН: надто різними були підходи сторін до засобів розв’язання українського питання. До того ж, змушені перейти на нелегальне становище, бандерівці оголосили війну не лише більшовикам, гітлерівцям, польським боївкам, але й своїм колишнім соратникам, які підтримували Мельника. Церква не могла не відреагувати на такий перебіг подій.

Керівник автономної православної церкви на території рейхскомісаріату митрополит Олексій (Громадський) зайняв непримиренну позицію щодо націоналістичного підпілля, яке, на його думку, провокувало додаткові репресії проти цивільного населення. Навесні 1942 р. невідомі особи обстріляли машину, в якій їхав митрополит, і вбили його. Подібна доля спіткала ще кількох священнослужителів.

Загострення громадянського протистояння на території дистрикту Галичина і рейхскомісаріату змусило митрополита А. Шептицького в листопаді 1942 р. звернутися до християн зі зверненням “Не убий!” У ньому владику, зокрема, писав: “Дивним способом обманюють себе і людей ті, хто політичне вбивство не вважає гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов’язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов’язковий заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку (пограбування. — *О. Л.*), і так само заслуговує на кару Божу і на клятву Церкви”⁵⁶.

Однак перестороги першоієрарха УГКЦ, вищих достойників православної церкви не припинили кровопролиття. Жорстокий терор проти тих, хто не поділяв радикальних поглядів ОУН (Бандери), супроводжувався новими й новими жертвами. До 1944 р. серед тих, хто загинув від рук оунівських боївків, лише на Волині було 30 священнослужителів, у тому числі митрополит Олексій (Громадський), єпископ Мануїл (Тарнавсь-

кий), ігумен Загаєцького монастиря Магістріан, настоятель Кременецького собору протоієрей Федір Бркевич та настоятель Ковельського собору протоієрей Червинський⁵⁷.

У листівці, датованій 25 вересня 1943 р., “Служба Безпеки УПА” повідомляла про суд над Михайлом Тарнавським (єпископом ковельським і володимирським Мануїлом). СБ стверджувала, що до червня 1941 р. він працював на НКВС, маючи агентурну кличку “Гром”, і був причетним до розправ більшовицьких спецслужб над націоналістами братами Пуківами, Шевченком, Денисюком та іншими. Після приходу гітлерівців єпископ автономної православної церкви Мануїл, за агентурними даними СБ, доносив окупантам “на свідомих українських громадян з Володимира (Волинського. — О. Л.), які після попередження органами СБ мусіли завчасу втікати з міста.

Будучи в слідстві, арештований признався до закинутих йому злочинів, підтвердив факт співпраці з ворожими агентствами та подав широко про свою агентурну діяльність. Показані йому оригінали або копії доносів визнав за свої і склав щодо цього свої письмові заяви, які у свій час будуть подані до прилюдного відома”.

На підставі цих звинувачень революційний трибунал Української Повстанчої Армії на засіданні 11 вересня засудив М. Тарнавського до страти через повішання і вирок було виконано після затвердження його “відповідними чинниками”⁵⁸.

Ескалація польсько-українського протистояння на західноукраїнських теренах (зокрема, на Волині й Галичині), спровокована обопільними діями націоналістичних боївків, коштувала життя не лише православним, греко-католицьким, але й римокатолицьким священнослужителям. Про це свідчить (хоча й опосередковано) звіт невідомого члена ОУН (Бандери) про аудієнцію якогось Дяківа у митрополита А. Шептицького, яка мала місце 15 липня 1941 р. Під час зустрічі владика повідомив, що до нього надійшов лист, в якому повідомляється про те, що націоналістичний провід видав наказ вбивати ксьондзів і поляків. Митрополит висловив незгоду з подібною практикою, оскільки це ставить у скрутне становище греко-католицьку церкву. Попросивши докладніше з’ясувати це питання, першоієрарх УГКЦ сказав, що не хотів би обмежуватися інформацією, отриманою від німецької адміністрації⁵⁹.

Нам не вдалося виявити текст подібного наказу. З одного боку, можна припустити, що гітлерівці, знаючи про негативне ставлення А. Шептицького до вбивств на будь-якому ґрунті, цілеспрямовано вбивали клин між ним і проводом ОУН (Бандери). З іншого, добре відомо про численні факти терору, жертвами якого з обох сторін ставали і священники. Тому поява подібного документа виглядає цілком вірогідною.

Однак було б помилкою вважати, що націоналісти використовували тільки силові “аргументи”, аби привернути на свій бік духовенство. Певну роль у цьому мала відіграти підпільна і легальна преса, використовуючи яку пропагандистська референтура ОУН поширювала свій вплив на українське населення. Окремі публікації адресувалися безпосередньо служителям культу. Так, на початку 1942 р. часопис “Волинь”, редактором якого в той час був відомий письменник і публіцист І. Самчук, надрукував статтю В. Штуля “Годі мовчати”. В ній показана роль духовенства у зміцненні й консолідації національних сил у період боротьби за вільну Україну: “Маючи найвищі чесноти й авторитет серед парафіян, священнослужитель може спрямовувати їх у корисному для загальної справи напрямку”. Однак з місць надходили численні повідомлення не лише про пасивність настоятелів храмів, але й про їх “шкідницьку діяльність”.

Автор вважав, що “громадська праця священника не може обмежуватися лише до церковного амвону. Вона мусить проявлятися й у школі, в ділянці позашкільної освіти, господарській та культурно-освітній. Священик, учитель — це два рушії всієї позитивної роботи на селі. А що ми бачимо? Поза малими винятками, духовенство далеко від виконання тих завдань. Причину цього можемо вбачати в слабій національній виробленості одної частини нашого духовенства, що вислідом дає пасивність і абсолютну незацікавленість тими справами. Причини байдужості іншого відламку нашого духовенства треба вбачати у ворожому наставленні до української справи взагалі”.

Далі В. Штуль називає ряд населених пунктів: Здовбиця, Оржів, Білківські хутори та прізвищ — Алексеев, Гризентович, Рижук, арх. Мелітон, “що ігнорують українські змагання і шкодять їм”. А потім йде пафос, в якому розкривається його бачення ситуації: “Правдоподібно ці панове забули правду Св. Письма — служба народові, служба Богові. А хіба ж не може бути мова про службу народові ****, коли настоятель не тільки не хоче прийняти бажань своїх парафіян, коли ходить про бого-службову мову, але до того ще й ображає наші національні святощі... Але священик у цьому випадку забуває про приписи — навіть за ворогів своїх молитися”.

Автор наголошує, що коли Петлюру, Коновальця, Біласа, Данилишина, героїв Крут й Базару священник називає “бандитами”, “це робить його нашим запеклим ворогом, якому не можемо дарувати зневаги. А мусять вони знати, що ворогам не може бути поміж нами місця. Мусить вороже нам духовенство це зрозуміти і відповідно до цього поступати, щоб не викликати небажаних настроїв”. Насамкінець В. Штуль зауважує, що такі справи повинні вирішуватися церковними радами, створеними в містах ⁶⁰.

Отже, представники націоналістично настроєної інтелігенції висували досить жорсткі вимоги щодо духовенства. Зрозуміло, що стосувалися вони в першу чергу представників автономної церкви, яка визнавала юрисдикцію Московської патріархії. Саме на цьому ґрунті виникали конфлікти між священниками даної конфесії та ОУН протягом всього періоду окупації.

Проводи обох течій ОУН використовували церковні свята як привід для того, щоб звернутися до віруючих, “пограти” на їх національних та релігійних почуттях. Прикладом може бути звернення ОУН (Мельника) під назвою “Зелене Свято Невмирущости!” (1942 р.). Сповнене пафосу, воно мало пробудити в людях кращі національно-релігійні почуття: “Українці! Коли земля ввібрала нові зелені шата, святкуючи своє вічне відродження, виходили наші предки в розвиті луги, ламали кленові віти, рвали соковитий шувар і клочанням замаювали свої хати на знак Великого Свята. Цього бо дня відродженої природи, вірили вони, верталися душі мертвих до своїх давніх домівок, душі всіх, що впали на широких полях від лука, від списа, від дикого звіря, верталися, щоб спільно з живими, дітьми й нащадками зустрінути радісне Зелене Свято.

А як над Київом і Галичем знялися золоті бані церков, воїни і жони Великої Держави линули в цей день оновленим духом у височінь українського неба, чуючи пошум ангельських крил і вбачаючи вгорі лики своїх поляглих... друзів”. Після історичного екскурсу у зверненні йдеться про тогочасні події: “...Як громи другої світової війни розляглися над всією Україною, актив Нації вирушив у похід — “зачерпнути шоломом Дону”.

Багато з вас не дійшло до мети, поцілених ззаду рукою Каїна. Сенік і Сціборський, Куц і Мицик, Шубський і брати Гришляки і багато інших позначили своїми тілами цей шлях вірності й обов’язку.

Багато вас, закарпатців, волиняків, галичан, буковинців, дітей емігрантів, вогнем націоналізму пойнятих східняків, мужньо й віддано впало пізніше на своїх стійках.

... І тепер, коли сотні тисяч українців гинуть від куль НКВД, падають у шерехах ворожого війська, гинуть від голоду й дикого терору, коли кров, горе й розлука заливають наш край, Господь Бог питає нас: “Чи здатні ви ще до найбільшої любови — душу свою покласти за друзів? Чи готові до діл в ім’я вашої віри?”

І ми над могилами поляглих в Зелене Свято Невмирущости відповідаємо: “Так, ми здатні і ми готові!”⁶¹.

Легальна верхівка націоналістичного “айсберга” впливала на моральний клімат в українському суспільстві через визнані окупаційною владою структури УЦК (допомогові комітети, українські освітні товариства, делегатури, мужів довір’я тощо). Але й підпільні підрозділи ОУН виходили “на поверхню” громадського життя, і досить часто їх “невидима рука” приводила в дію механізми суспільної самоорганізації, які мали цілком конкретні вияви.

Для ілюстрації розглянемо одну з інструкцій ОУН (Бандери), яка, на жаль, не датована. Один з її пунктів був присвячений болючому для західноукраїнського терену питанню — організації дозвілля місцевого населення. Про серйозність цієї проблеми свідчать пропоновані засоби її розв’язання: “...в) за всяку ціну зліквідувати п’янство, картограйство, крадежі, надужиття і всякі аморальні прояви. До боротьби з вищезгадуваними проявами заангажувати все здорове українське громадянство (розуміється, в першу чергу членів і симпатиків), як священиків, учительство... і ін. Засоби в вищезгаданій акції — це найперше примірність тих, що проводитимуть далі слово пропаганди, а в крайньому випадку, коли не допоможуть вищезгадані засоби, дозволяється вжити репресій. (Тільки по-мудрому)”⁶².

Антиалкогольна кампанія, що розгорнулася в Галичині у 1942—1943 рр., коли населення Карпат потерпало від нестачі харчів, вказує на те, що вказівки ОУН втілювалися в життя і в цій справі духовенство і націоналісти знаходили спільну мову.

За умов підпільної боротьби особливої ваги набувало питання про забезпечення підрозділів ОУН—УПА продуктами харчування, предметами першої необхідності, одягом, взуттям. Напади на німецькі склади, які добре охоронялися, могли тільки частково компенсувати ці потреби. Тому священики, які співчували ОУН, виступали організаторами збирання харчів і речей для учасників визвольної боротьби. Крім того, духовенство, посідаючи особливе становище в селах, мало можливість збирати й передавати підпільникам цінну інформацію, попереджувати їх про дії проти них місцевої влади, каральних загонів тощо.

В цілому Організація українських націоналістів намагалася підтримувати тісні стосунки з церквою, часто вдаючись до методів примусу, тиску і навіть репресій. Значна ж частина священнослужителів свідомо співчувала націоналістичному руху опору, сподіваючись, що він допоможе відродити українську державність. Маючи значний вплив на населення, ієрархи греко-католицької й автокефальної православної церков сприяли його консолідації перед загрозою морального розкладу та фізичного знищення.

Духовенство прагнуло послабити тиск окупаційного режиму, який посилювався внаслідок протидії з боку націоналістичного підпілля. Обрані для цього засоби не завжди адекватно оцінювалися керівництвом ОУН, її службою безпеки. Тоді жертвами політичної непримиренності ставали не лише рядові парафіяни, але й душпастирі і навіть архієреї.

Значні труднощі в діяльності церковних інституцій у роки окупації були пов'язані з наявністю двох угруповань в ОУН. Перебуваючи між “сціллою” і “харибдою” мельниківської та бандерівської організацій, духовенство часто потрапляло у патові ситуації і до мінімуму згортало свою громадську активність, бо відкрито перейти на якусь позицію в той час означало загрозу для існування.

Жорсткі заходи ОУН(Б) застосовувала в ході “антиунійної” акції, здійсненої радянськими спецслужбами. Уніатські священики, яких змушували переходити у православ'я, знову опинялися між двох вогнів: з одного боку, за умов існування радянської влади можливість залишитися у приході була пов'язана з прийняттям православ'я і вибору не було; з іншого, націоналістичні боївки й представники ОУН попереджали, що такий перехід сприйматиметься як виклик підпіллю, а часто навіть карали тих пастирів, які не виконували їх вказівок. Минуло кілька років після сумнозвісного Львівського собору 1946 р., поки оунівці не змирилися з реальністю. За цей час сотні греко-католицьких священнослужителів змінили ряси на цивільний одяг, не бажаючи йти на компроміс з сумлінням і ризикувати життям.

Отже, перша половина ХХ ст. була насичена в історії України кількома рубіжними подіями, безпосереднє відношення до яких мали християнські конфесії. Пошук шляхів політичного й соціально-економічного визволення українського народу спричинив появу націоналістичної доктрини. Всі її варіанти містили положення про релігійне життя, але відводили йому другорядне, похідне місце. Апологетам націоналістичної ідеології здавалося, що в період жорстокої боротьби між державами за місце “під сонцем” на першому плані мають бути національні імперативи. Моральні засади і догмати християнських церков не повинні ставати на заваді досягненню головної мети — відродженню української державності. Разом з тим за умови успіху цієї справи керівники ОУН вбачали у церкві силу, здатну творити і розвивати національну державу.

У ставленні до релігії та церкви не міг не позначитися й тоталітарний характер ОУН, яка саме в ньому вбачала свій шанс у боротьбі з іншими могутніми тоталітарними системами. Об'єктивно інакше й не могло бути.

* Полемічний аспект даної проблеми висвітлено в багатьох працях, зокрема: Лисовий В. Ідеологія націоналізму // Культура, ідеологія, політика. — К., 1997. — С. 80—114; Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. — К., 1999. — 351 с. та ін.

¹ Міхновський Микола. Самостійна Україна. — Б. м. вид., 1948. — С. 20, 25.

² Armstrong A. Ukrainian Nationalism. — Englewood, Colorado, 1990. — Р. 14.

³ Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994. — С. 68—70.

⁴ Там же. — С. 286.

⁵ Там же. — С. 288.

⁶ Там же. — С. 346.

⁷ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Б. м. вид., 1917. — С. 38.

⁸ Цит. за кн.: Донцов Д. Націоналізм. — Лондон, 1966. — С. 42, 49.

⁹ Там же. — С. 54.

¹⁰ Там же. — С. 241.

¹¹ Там же. — С. 337.

¹² Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991. — С. 18—23.

¹³ Там же. — С. 94, 95.

¹⁴ Там же. — С. 187, 188, 213—215, 217, 314.

** Легія українських націоналістів діяла в Подєбрадах (Чехословаччина) у 1925—1929 рр. Її провідними діячами були М. Сціборський, Є. Маланюк та інші. Група видавала журнал “Державна Нація” (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1995. — Т. 4. — С. 1273).

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 37, арк. 26.

¹⁶ Там же, арк. 27.

- ¹⁷ Цит. за кн.: Оршан Я р о с л а в. Розвиток української політичної думки за століт. — Б. м. вид., 1938. — С. 54.
- ¹⁸ Цит. за кн.: Д м и т р у к К л и м. Безбатченки. — К., 1980. — С. 144.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 36, арк. 47, 48.
- ²⁰ Цит. за кн.: Д м и т р у к К л и м. Безбатченки. — С. 147.
- ²¹ Д з ь о б а к В. В. Тарас Бульба-Боровець (Штрихи до політичного портрета). — К., 1995. — С. 22.
- ²² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 7, арк. 1—9.
- ²³ Там же, спр. 36, арк. 19.
- ²⁴ Ідея і чин. — 1942. — 1 листоп.
- ²⁵ Визвольний шлях. — 1948. — Ч. 2. — Лютий. — С. 9.
- ²⁶ Там же. — Ч. 10. — Жовтень. — С. 4—5.
- ²⁷ С а в е л ь є в В. Історична роль Української греко-католицької церкви у духовному самовизначенні Галичини // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4—5 травня 1992 р.). — К.; Львів, 1992. — С. 52.
- ²⁸ Л и п и н с ь к и й В я ч е с л а в. Релігія і церква в історії України. — К., 1995. — С. 57.
- ²⁹ Цит. за кн.: Уніатство і український буржуазний націоналізм. — К., 1986. — С. 153.
- ³⁰ Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1968. — С. 281, 282, 286.
- ³¹ Х о м и ш и н Г. Українська проблема. — Станіслав, 1933. — С. 55.
- ³² Д о б р е ц о в а В. В., М а я н с ь к а Л. П. Критика концепції “християнського націоналізму”. — К., 1984. — С. 6—7.
- ³³ З а й ц е в О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920—1930-і рр.) // Сучасність. — 1994. — № 2. — С. 70—76.
- ³⁴ К о п и л е н к о О. Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 26.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 4465 с., оп. 1, спр. 148, арк. 173.
- ³⁶ Там же, арк. 172.
- ³⁷ Т о р з е с к і R y s z a r d. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933—1945. — Warszawa, 1972. — S. 234.
- ³⁸ Визвольний шлях. — 1947. — Ч. 2. — Лютий. — С. 2.
- ³⁹ Там же. — С. 3.
- ⁴⁰ І л а р і о н. Ідеологія Української церкви. — Холм, 1944. — С. 24—26, 46.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 2, арк. 1 зв., 2, 3.
- ⁴² Там же, спр. 3, арк. 2.
- ⁴³ Там же, спр. 1, арк. 1.
- ⁴⁴ Там же, спр. 43, арк. 22.
- ⁴⁵ Там же, спр. 14, арк. 17.
- ⁴⁶ Там же, спр. 32, арк. 2.
- ⁴⁷ Там же, спр. 15, арк. 26, 27.
- ⁴⁸ Там же, спр. 14, арк. 12.
- ⁴⁹ Там же, спр. 15, арк. 35, 36.
- ⁵⁰ Там же, спр. 12, арк. 4.
- ⁵¹ Правда про унію. — С. 302, 303.
- ⁵² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 15, арк. 4.
- ⁵³ Там же, спр. 66, арк. 8—11.
- ⁵⁴ Правда про унію. — С. 301, 302.
- *** Так називали молодих вояків, що діяли в підрозділах ОУН та УПА.
- **** Громадський Олексій — першоієрарх автономної православної церкви.
- ⁵⁵ Голос Сарненщини. — 1943. — 25 лип.
- ⁵⁶ Україна і Польща між минулим і майбутнім. — Львів, 1991. — С. 66, 67.
- ⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 887, арк. 48; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 8, арк. 29.
- ⁵⁸ Документ зберігається у Державному архіві Волинської області.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 66, арк. 6.
- ***** Так у тексті статті.
- ⁶⁰ Волинь. — 1942. — 11 січ.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 63, арк. 13, 13 зв.
- ⁶² Там же, спр. 46, арк. 3.

* * *

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932—1938)*

Наскільки для ЦК ВКП(б) було важливим взяти під контроль село свідчить і те, що за період з кінця січня до 15 жовтня 1933 р., згідно із звітом ЦК КП(б)У за період від XI до XII з'їзду КП(б)У, в колгоспи УСРР було направлено з міських і районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів. Причому 95 % їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та парторгів колгоспів і бригад⁵³. Крім того, в 643 політвідділи МТС та в 203 радгоспи було направлено понад 3000 керівних працівників⁵⁴.

Процеси розстановки нових кадрів йшли паралельно із знищенням тих, хто не вписувався в нову схему. Так, протягом травня — грудня 1933 р. у результаті партійної чистки в чотирьох областях УСРР з 267 907 комуністів, які пройшли чистку, відсів становив 84 653 чол.⁵⁵ Причому компартійні керівники визнавали, що 48,1 % виключених з партії припадає на тих, хто вступив у лави КП(б)У в 1931—1932 рр.⁵⁶ Всього ж, незважаючи на приїзд численної армії комуністів з-за меж республіки, партійна організація УСРР протягом 1933 р. скоротилася на 109 556 чол.⁵⁷ (за іншими даними, кількість комуністів в Україні зменшилася на 194 822 чол.)⁵⁸. Цікаво, якщо в середньому по СРСР відсів у ході чистки, яка проходила по 11 областях, становив 17 %, то в Україні ця цифра досягла 19,3 %⁵⁹.

Оскільки головними ворогами були визнані “націоналісти”, то цілком природно, що з початком партійної чистки почала зменшуватися й частка українців у комуністичній партії. Так, якщо на початок чистки українці становили 60,7 % в КП(б)У, то на перше жовтня 1933 р. ця кількість зменшилася до 60 %⁶⁰. За станом на 1 квітня 1937 р., в компартії України було 57 % українців. Причому серед тих, хто вступив у неї з 1 листопада 1936 р., коли було відновлено прийом у партію, 63 % були українцями⁶¹.

Але внаслідок такої політики з боку ЦК ВКП(б) чимало українських комуністів, які вважали себе відданими комуністичній ідеї й інтернаціоналізму розуміли як рівність усіх націй, розчарувалися в національній політиці партії, вважаючи розгром “націоналістичного ухилу” поверненням великодержавного шовінізму. Про такі настрої серед частини комуністів Харківщини свідчить анонімний лист від імені 150 комуністів, про який згадав П. Постишев на XII з'їзді ВКП(б). Автори листа так писали про перенесення столиці з Харкова до Києва: “Це — димова завіса, так само як і відкриття пам'ятника Шевченкові, яким ви намагаєтеся прикрити розгром української культури. Ваш лозунг — “Україна — невід'ємна частина Радянського Союзу — щось дуже схожий на лозунг — “Єдина неділима”⁶².

Компартійній верхівці вкрай необхідно було ліквідувати подібні настрої, створити в українців ілюзію їх державності і самостійності, рівності з російським народом. Адже в майбутній світовій війні, яка здавалася неминучою, симпатії українського народу були необхідні. Зваливши вину за голодомор на “націоналістів” та “куркулів”, компартійна верхівка мала довести українцям, що українська влада — це їхня рідна, що на чолі держав-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 5.

них органів стоять прості вихідці з українського народу, а національне питання роздмухується саме “буржуазією”.

З цією метою відразу ж після розгрому “націоналістичного ухилу” на XII з’їзді КП(б)У приймається рішення про перенесення столиці України з Харкова до Києва. Саме задля цього ЦК ВКП(б) суворо слідкував за тим, щоб відсоток українців у компартії України суттєво не знижувався, щоб перевірені українські кадри висувалися на керівну партійну та радянську роботу. Компартійне керівництво намагалось не допустити такого стану як у роки громадянської війни, коли українці дивилися на комуністичну партію як на чужорідну силу. Це було б особливо небезпечним у роки майбутньої світової війни, бо за період радянської влади значно зріс відсоток українців у містах.

Керівництву більшовиків потрібно було виховати такі кадри, які б лише за національною ознакою були українцями, добре знали власну мову. Але українські традиції, особливості побуту, історичну пам’ять народу необхідно було ліквідувати, “злити” воедино з іншими. Ліквідувавши вищезазначене, керівництву СРСР у майбутньому можна було не турбуватися за існування цієї держави, сміливо проводити будь-які експерименти над власним народом. Тому, покінчивши в 1934 р. з прихильниками Скрипника, з тими українцями, в яких була добре розвинута національна самосвідомість, партійна еліта взялася за продовження українізації. Зовні це виглядало цілком логічно. Адже в 1933 р. основною ідеєю боротьби з “ухилом” Скрипника була ідея заміни “петлюрівської” українізації на “більшовицьку”.

В резолюції листопадового 1933 р. об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, який був присвячений в основному питанням національної політики партії, зазначалося (і подібне було вперше в історії СРСР), що саме український націоналізм став головною небезпекою в національному питанні⁶³. Ця резолюція, до речі, ніколи не була скасована комуністичною владою. А щоб у комуністів України не було ніяких вагань щодо майбутньої політики в національному питанні, в резолюції пленуму нагадали, що “для партії національна політика була й лишається знаряддям інтернаціоналізму, що кінцева мета її є встановлення комунізму та злиття націй”⁶⁴.

У резолюції йшлося й про те, що “пленум вважає за потрібне провести добір і висунання кращих колгоспних працівників-українців і партійних, і позапартійних на радянську роботу в республіканському, обласному і районному масштабах”. У ній також йшлося про необхідність “посилити готування більшовицьких українських кадрів партійних працівників”. З цією метою в Харкові були організовані курси марксизму-ленінізму при ЦК КП(б)У на 150 чол. з півторарічним строком навчання⁶⁵. Під час прийому на ці курси компартійна верхівка стежила за тим, щоб переважну більшість слухачів становили українці. Так, у першому наборі цих курсів їх було 61 %, а в другому — 73,6 %⁶⁶.

Оголосивши боротьбу українському націоналізмові на “теоретичному фронті”, в органах Наркомосу та наукових установах, у літературі й мистецтві, поставивши завдання підготувати більшовицькі кадри в середовищі нацменшостей, і “особливо серед польської та німецької людності”, пленум не забув згадати і про великодержавний шовінізм, представники якого “намагаються витлумачити рішучу боротьбу партії з петлюрівськими елементами, як ревізію національної політики”. Розгром “українського націоналізму”, виявляється, і є “найдоконечніша умова і складова частина більшовицької українізації”. Звичайно, партія мала продовжувати боротьбу проти великодержавного націоналізму, який, як відзначалося в резолюції, “є спільник і значною мірою живлюще джерело” для українського на-

ціоналізму⁶⁷. Тобто фактично знову було підтверджено рішення XII з'їзду РКП(б), в якому російський шовінізм називався небезпечним не сам по собі, а саме як живлюще джерело для справді небезпечного “місцевого націоналізму”. Подібні настанови було повторено й на XII з'їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р.

Протягом 1933—1937 рр. партійне керівництво постійно підкреслювало нерозривність прориву в питаннях національно-культурного будівництва з провалом у сільському господарстві в 1930—1932 рр. Тобто в терорі голодом, про який офіційно не згадувалося, намагалися звинуватити тих людей, хто не мав ніякої реальної можливості щось змінити в тій ситуації, тих, хто не приймав рішень, що призвели до таких трагічних наслідків. Покращання ситуації в сільському господарстві пов'язувалося лише з “мобілізацією зусиль”. Про ті матеріальні ресурси, які були використані Постишевим і його командою, про зміну умов праці якщо й згадувалося, то мимохідь. Головною причиною покращання стану сільського господарства Постишев називав розгром “націоналістичного ухилу” Скрипника й очищення партії. На згаданому вище листопадовому 1933 р. пленумі П. Постишев підкреслював, що “саме помилки й промахи, допущені КП(б)У в здійсненні національної політики, стали однією з головних причин прориву 1931—1932 рр.”⁶⁸. А в передовій статті “Правди” за 28 листопада 1933 р. наголошувалося, що “блискуча перемога колгоспів України — прямий результат більшовицького розгрому куркульсько-націоналістичних елементів”.

Цю саму ж думку компартійне керівництво намагалося донести і своїм закордонним колегам. Так, наприклад, секретар ЦК КП(б)У М. Попов у 1935 р. так пояснював закордонним комуністам дії компартійної верхівки СРСР в Україні протягом 1933—1934 рр.: “Постанова ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., безпосередні вказівки ЦК ВКП(б), тов. Сталіна і тов. Кагановича, надіслані на Україну тодішнього секретаря ЦК ВКП(б) тов. Постишева (курсив наш. — Г. Є.), бойова мобілізація більшовиків України, розгром націоналістичної контрреволюції — привели до того, що ще в 1933 р. прорив у сільському господарстві України був ліквідований”⁶⁹. Тобто зайвий раз підкреслювалося, що головним в Україні із січня 1933 р. був саме Постишев, як секретар ВКП(б), яким він, до речі, залишався до січня 1934 р., тобто до XVII з'їзду ВКП(б).

Але для того, щоб всі ці слова звучали більш переконливо, потрібно було продовжувати українізацію, активніше висувати українців у владні структури. В 1933—1934 рр., під час партійної чистки й активної боротьби з “головною небезпекою в національному питанні в Україні”, цього майже не робилося, бо наразі якраз і велося протиборство з прихильниками М. Скрипника. Мало того, постійне підкреслювання ролі ЦК ВКП(б), Сталіна, центрального уряду призводило до того, що з ЦК КП(б)У рахуватися починали все менше й менше. Дійшло до того, що на Одеському обласному з'їзді рад у виступі голови облвиконкому М. Голуба, а потім і в обласній газеті “Чорноморська комуна” (що було особливо небезпечно) було фактично проігноровано ЦК КП(б)У, а також сам факт існування української радянської державності. Це виявилось в тому, що всі подяки за гарне життя адресувалися в ЦК ВКП(б), Сталіну та союзному уряду. Українські ж владні структури майже не згадувалися. З'явилася миттєва реакція з Києва у вигляді телеграми за підписом С. Косіора. Обком помилку зрозумів і намагався її якось виправити. Як зазначалося в листі Одеського обкому в ЦК КП(б)У, “редакція газети “Чорноморська комуна” цим самим повністю ігнорувала першочергову потребу підносити маси на боротьбу за українську радянську державність. Тим самим редакція ігнору-

вала постанови т. Сталіна про потребу боротьби з великодержавницьким прагненням ліквідувати, або применшити значимість національних республік”. 23 січня Голуба було викликано на політбюро ЦК КП(б)У, де йому було вказано на помилку⁷⁰. Фактично подібними виступами ігнорувалася вказівка Постишева, яку він постійно повторював на зустрічах з партійним активом у 1934—1935 рр. про необхідність довести, що погром українського націоналізму не є погромом українізації⁷¹.

В промові на пленумі київського міськпарткому 22 лютого 1935 р. П. Постишев у черговий раз заявив про марну спробу ворогів “змалювати справу так, мовляв, до 1933 р. українізація була, а після цього періоду розгромили українську культуру”. Але для цього, щоб спроба була дійсно марною, необхідно продовжувати українізацію. А з цим якраз і виникли проблеми. Тих місцевих керівників, які у своїй роботі перейшли на російську мову з остраху бути звинуваченими в українському націоналізмі, Постишев звинуватив у тому, що вони “до питань українізації підходять не зовсім так, як слід було б, не по-більшовицькому. Це серйозне явище, на яке ми повинні звернути особливу увагу”⁷².

Незважаючи на українофільську риторичку ЦК КП(б)У, в 1933—1934 рр. значно скоротився відсоток українців на відповідальних посадах. Радянська влада набувала вигляду окупаційної, що було особливо небажано з огляду на складне міжнародне становище, на надії ЦК ВКП(б) взяти під свій контроль національно-визвольну боротьбу підкорених народів. Тому в 1935 р. розпочалася немовби друга хвиля українізації. Особливо бурхлива робота розгорнулася по висуненню українських кадрів у владні структури. Важливим напрямом такої роботи вважалася й українізація державного і партійного апарату. Але, знову-таки, проводилася вона не з метою зробити комуністичну владу українською чи піти на зустріч прагненням українського народу. Головною метою таких засобів було якраз довести необґрунтованість звинувачень у розгромі всього українського в УСРР після Скрипника. Таким чином влада намагалася не допустити втрати авторитету ВКП(б) за кордоном, послабити невдоволення українців, створити в них ілюзію існування народної влади.

26 лютого 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про висунення українських кадрів”, у якій пропонувалося “відділу керівних парторганів разом з обкомами подати в секретаріат не менше 120—150 українців для висунення на пости секретарів РПК і 120 чол. на висунення голів РВК”. Крім того, йшлося про необхідність відбору з українських голів РПК та РВК кандидатів на обласну та центральну партійну й радянську роботу. Українські кадри для цієї мети пропонувалося також знайти в складі слухачів ВКСГШ (Вища комуністична сільськогосподарська школа), університеті ім. Артема. Не менше 300 українців з числа “найбільш грамотної, політично перевіреної і способної молоді” (так у тексті. — Г. Є.) планувалося знайти у вузах УСРР. Подібні дії пропонувалося зробити і ЦК ЛКСМУ⁷³. Протягом 1935—1936 рр. ЦК КП(б)У видав ряд постанов, спрямованих на висунення українців на керівні посади в уряді.

Але висуненням українців в керівні органи не обмежилися. 29 серпня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію “Про українізацію в областях”, в якій зазначалося, що “обкоми — Донецький, Дніпропетровський і Одеський — займаються справою українізації недостатньо”. Політбюро доручило голові відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У З. Ашрафяну організувати спеціальне обслідування цих областей. У цьому документі зазначалося, що “при обслідуванні перевірити радянський апарат: якою мовою ведеться листування, якою мовою провадяться засідан-

ня. Також звернути увагу на міськради, школи, профспілки, партосвіту і всі культурні установи, а також комсомольську і піонерську роботу, роботу партійних апаратів обкомів, райкомів, міськкомів. Наслідки обслідування доповіді на ПБ”⁷⁴. Згідно з цією постановою перевірку було здійснено і названі обласні партійні організації були піддані суворій критиці.

Звернемо свою увагу на Донецьку область, найбільшу за чисельністю. За спостереженнями членів комісії по перевірці стану українізації, які вони надали в ЦК КП(б)У 19 жовтня 1935 р., “лише за останні два місяці, особливо після постанови політбюро, робота в галузі українізації почала посилюватися. В апараті облвиконкому лише з 26 серпня вели листування українською мовою”. Як зазначали автори записки, на час перевірки 19 райвиконкомів вели листування російською мовою, 11 — мішаною, в якій переважала російська мова, 10 — мішаною, в якій переважала українська мова, і лише 9 районів — українською. Вони відзначали, що навіть у типово українських районах Старобільщини листування в значній мірі проводилося російською мовою, причому “місяців два тому назад було ще гірше”⁷⁵. Відзначалося також найнеуважливіше ставлення представників партійного та комсомольського активу до питань українізації, їх робота майже скрізь проводилася російською мовою.

Таке становище не повинно було дивувати членів комісії. Адже, наприклад, чимало керівних працівників у сільські партійні осередки прибули або з-за меж УСРР, або з великих промислових міст, а отже, не знали української мови (та й мети такої перед ними не ставилося, бо головною їх метою була боротьба з проявами українського націоналізму). Так, наприклад, за свідченням членів комісії, “по колгоспах Железнянської МТС навіть всі партійні — українці, але так як всі партторги, як правило, не знають української мови, то партійна робота, партосвіта проводяться російською мовою” (виділення наше. — Г. Є.). Навіть на Старобільщині, де частка українців становила більше 85 %, лише 30 % партійної роботи проводилося українською мовою. Причому, як зазначали автори записки, насправді немає й 30 %, ці дані були лише на папері⁷⁶.

Не кращою була ситуація і з висунуванням українських кадрів на керівні посади. Так, лише в двох з 13 міськпарткомів секретарями були українці. В райпарткомках становище було трохи кращим. З 38 РПК у 17 першими секретарями були українці. Причому в Старобільському окрузі з 18 районів у 9 першими секретарями були українці. Подібний стан з висунуванням українських кадрів був і у виконавчій владі. З 13 голів міськрад лише 3 були українці, з 38 голів райвиконкомів 19 були українцями. Не кращою ситуація була і в комсомолі. В апараті обкому українці становили 27 %, в 17 районах (44 %) і в 6 міськкомках (46 %) українці були першими секретарями ЛКСМУ⁷⁷. Такий стан речей аж ніяк не свідчив про рівноправність українців з росіянами у власній республіці.

Подібна ситуація з українізацією була і в Одеській області, де головою комісії по перевірці був А. Хвиля. В цій області, де українці становили 64,5 % всього населення, українська мова фактично була відсутня “в ділових стосунках і побуті міста (Одеса, Миколаїв)”. Коли до відповідальних працівників зверталися з якимось питанням, то багато з них відповідали російською мовою настійливо, немов рекомендували співбесідникові перейти на ту ж мову. Партійна робота, крім офіційного листування, провадилася російською мовою. Те ж саме стосувалося й партосвіти. З 700 партосвітніх курсів лише в 72 (10,2 %), а з пропагандистських — в 1303561 (23,2 %) навчання велося українською мовою⁸¹. А. Хвиля з обуренням зазначав, що “навіть у тих школах, де викладання ведеться українською мовою, піонерська та комсомольська робота ведуться російською

мовою”. Це призводило до того, що “діти не звикають до української мови, як до мови політичного життя, керівництва і культурного зросту і виробляють погляди на опанування української мови і культури, як на річ другорядну”⁸².

Важкий стан був і в справі висування українських кадрів. Так, якщо 33 622 члени комуністичної партії на Одещині українців було 16 155 (48 %) (а за станом на 1 жовтня 1933 р. — 53,5 %) ⁸³, то секретарів райпарткомів з 74 — лише 25 (33,4 %), секретарів райкомів ЛКСМУ 25 з 70 (35,7 %) ⁸⁴.

Дещо кращою ситуація була у структурах виконавчої влади. Так, з 74 голів райвиконкомів українців було 44 чол. (59,45 %). Ще кращою в цьому плані була ситуація із сільрадами. В 945 з 1196 (79 %) сільрад головами були українці. Але, як зазначив А. Хвиля в доповідній записці в ЦК КП(б)У, “в процесі обстеження виявилось, що справжній стан українізації значно нижчий від цифрових і відчитних показників і не відповідає завданням, що їх ставить партія та уряд” ⁸⁵.

Керівники комісії по перевірці стану українізації змушені були визнати, що після хвилі боротьби з українським націоналізмом у 1933—1934 рр. українізацію запроваджувати дуже важко. Так, наприклад, директор Одеського художнього технікуму Журавльов зазначав: “У нас до справи, яка трапилася зі Скрипником, всі викладачі навчали українською мовою, але після справи Скрипника українська мова стала в технікумі гложити і ті викладачі, що раніше читали українською мовою, перейшли на російську, боячись, щоб їм не пришили націоналізму” ⁸⁶. Люди бачили, що з-за “українського націоналізму” можна й голову втратити, а от за ігнорування української мови максимум, що можна отримати — це усну догану чи попередження.

Таким же був стан справ в українізації і в Дніпропетровській області. Там з 63 перших секретарів райпарткомів українців було 24 чол. (38,1 %), в президії обласного виконавчого комітету з 16 чол. було 4 українці (25 %), в апараті ОВК — 25 з 77 (32,5 %). Кращим було становище з головами райвиконкомів — 42 з 63 були українцями (66,67 %) ⁸⁷. Але, як зазначав у доповідній записці в ЦК КП(б)У голова комісії по перевірці стану українізації Горбань, “навіть на цьому неприглядному фоні особливо вражає занедбання українізації в роботі міських комсомольських організацій Дніпропетровщини... Заклики обкому КСМ про підсилення українізації посилаються на місця... російською мовою”.

Відверто на питання про причини переведення роботи Червоноградського райкому комсомолу на російську мову вже навесні 1935 р. (!) відповіла завідувача відділом учбової частини Гузарій: “Ніхто не вимагає проводити роботу українською мовою, а навпаки, всі навколо говорять російською мовою — і в обкомі, і в міськкомі, скрізь” ⁸⁸. При такому підході до національного питання, коли основною небезпекою офіційно вважався український націоналізм, коли процеси українізації проводилися лише для того, щоб комусь довести, що в Україні все гаразд (тобто були тимчасовою тактичною метою, а не стратегічним завданням, як це було за часів Скрипника), ні про які успіхи українізації не могло бути й мови.

Проаналізувавши доповідні записки з трьох областей, представники відділу агітації і пропаганди зробили висновок, “що, не дивлячись на спеціальні вказівки ЦК, обкоми партії недооцінили політичного розуміння цих вказівок, не взяли ще як слід за їх реалізацію, не зробили ще належного перелому в кадрах наших партійних і радянських робітників, “все це просякнуті духом іронії і скептицизму в питанні про українську культуру, про українську громадськість”... Окремі міськкоми, парткоми партії, керівники окремих підприємств не тільки не зрозуміли до цього

часу гігантського розмаху і нечуваного розвороту української радянської культури і державності (особливо після розгрому націоналістів і націонал-ухильництва Скрипника), але і не зробили для себе політичних висновків щодо практичного оволодіння цим рухом”⁸⁹ (виділення наше. — Г. Є.).

Становище потрібно було якось виправляти. Треба було добитися того, щоб українці все-таки визнали комуністичну владу своєю. Досягнути ж цього можна було лише з допомогою самих українців. У 1936—1937 рр. владні структури не припиняли спроб збільшити відсоток українців на керівних партійних і державних посадах, досягти більш-менш сприятливого стану з українізацією партійного та державного апарату. Але добре відчувалося, що такої впевненості в необхідності здійснюваної справи, як за часів Скрипника, в тогочасних керівників українізації не було, як не було в них і таких повноважень. До того ж дібрати необхідну кількість “справжніх” більшовиків-українців, які б добре знали українську мову, але зневажали побут, культуру, історичні традиції українського народу, які б беззастережно сприймали всі ті цінності, які рекомендувалися комуністичною пропагандою (що й було справжнім завданням “більшовицької українізації”), було досить важко. Тому в 1936 р. — у першій половині 1937 р. вище компартійне керівництво знову робить деякі поступки національним прагненням українців, заохочує розвиток національних процесів. Значною мірою цьому сприяло й обговорення, а потім і прийняття нової Конституції СРСР та УРСР.

Наприкінці січня 1936 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорювалося питання про підсумки перевірки партійних документів у 1935 р. Намагаючись (хоча б формально) бути послідовними в проведенні національної політики, керівники КП(б)У прийняли рішення “Про необхідність посилення роботи у справі висування українських кадрів”. У ньому, зокрема, зазначалося: “Розгром націоналістів, які гальмували виховання і просування дійсно радянських українських кадрів, дав можливість останнім часом значно підвищити кількість і питому вагу більшовицьких українських кадрів на партійній, господарській, культурній радянській роботі та всіх інших ділянках будівництва соціалізму. Проте завдання виховання та висування більшовицьких українських кадрів продовжує залишатися важливішим завданням партійних організацій”⁹⁰.

Незважаючи на такі бадьорі слова стосовно покращання ситуації в кадровій політиці, цифри свідчили зовсім про інше. Так, наприклад, у Харківській області, за станом на 1 січня 1936 р., українців серед перших секретарів райпарткомів було лише 31 %, тоді як у 1933 р. — 59 %, у 1934 р. — 46 %, у 1935 р. — 44,5 %. Подібна ситуація спостерігалася й у Дніпропетровській області. Якщо на початок 1933 р. 55 % перших секретарів райпарткомів були українцями, то в 1936 р. — 34 %, серед голів райвиконкомів у 1933 р. було 66 % українців, а в 1936 р. — 53 %⁹¹.

Про “методи”, з допомогою яких збільшували відсоток українців у керівних органах влади, свідчить постанова політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1935 р., в якій керівництво українських комуністів доручило Л. Капелінському розслідувати “грубе порушення директиви ПБ щодо національного складу делегацій на XIII з’їзд Рад”. У цій же постанові зазначалося, що серед членів ВУЦВК повинно бути не менше, ніж 60 % українців⁹².

Але “на людях” влада намагалася не показувати того, що з наближенням українського населення до правлячої партії, м’яко кажучи, не все гаразд. Адже саме та статистика, яка друкувалася в періодичних виданнях, могла бути використаною супротивниками радянської влади. Тому в друкованих виданнях наводилися лише ті цифри, які вигідно відображали на-

ціональну політику партії. Так, у своєму виступі на січневому 1936 р. пленумі, присвяченому підсумкам перевірки партійних документів, П. Постишев заявив: “Вороги весь час намагалися й намагаються змалювати картину таким чином, що ми тут, на Україні, били не націоналістів, не контрреволюціонерів, не шпигунів і диверсантів, а нібито українців... Ми завжди говорили, що тільки розгромивши націоналістів, можна посправжньому відкрити дорогу справжнім українським кадрам. Так воно і вийшло. Ми маємо в цій справі за останні пару років немалі успіхи. На 1 січня 1934 р. українців — секретарів райкомів було 179 чол., на 1 січня 1936 р. секретарів райкомів і заступників секретарів райкомів — 431 чол. Голів райвиконкомів і сільрад було в 1933 р. 250 чол., тепер — 332 чол.”⁹³.

Ми навмисно вибрали в цих його вихвалюваннях лише ті показники, які аналізували раніше. Якщо придивитися до слів Постишева уважніше, то виходить зовсім протилежна картина тій, яку він намагався зобразити. По-перше, як бачимо, першу цифру — кількість українців—секретарів райпарткомів він назвав за станом на 1 січня 1934 р., тобто вже після того, як основна фаза боротьби з “націоналістичним ухилом” залишилася в минулому. По-друге, в даних за 1936 р. він називає не лише перших секретарів райпарткомів, а і їх заступників, тобто справжня кількість майже вдвічі менша. По-третє, і це, мабуть, головне, Постишев “забув” згадати про організацію на початку 1935 р. нових районів⁹⁴. Адже на той час їх було аж ніяк не менше 515⁹⁵, тоді як у 1933 р. — 367⁹⁶. Відповідно на 1 січня 1934 р. українці становили 48,7 %, а в 1936 — 42 %. А якщо згадати, що наприкінці першого кварталу 1932 р. серед секретарів РПК українців було 57 % і тодішнім керівництвом КП(б)У це вважалося явно недостатньою кількістю⁹⁷, то ні про які успіхи в справі висування українських кадрів після розгрому Скрипника говорити не доводилося. Справжніх “більшовизованих” українців на керівних посадах ще відверто не вистачало.

Потрібні були не лише слова. Адже резолюції і постанови стосовно українізації приймалися і в 1933—1934 рр., тоді як стан справ у цьому питанні в той час лише погіршувався. Оскільки в автономних регіонах Росії національна політика фактично не змінилася і сам ЦК ВКП(б) ініціював прийняття нової конституції, яка була демократичною за своєю формою і в якій була закріплена національна державність радянської України, до того ж ще й було записане право на вихід будь-якої республіки із складу СРСР, оскільки з центру перестали постійно нагадувати про небезпеку націоналістичних ухилів, то керівництво українських комуністів вирішило прийняти більш рішучі кроки в плані виправлення недоліків у національній політиці.

Виходячи з того, що СРСР у конституції був представлений як союз рівноправних республік, представники компартійної еліти почали говорити про нібито справжню незалежність Української радянської держави. Так, у своєму виступі на XIV Всеукраїнському з’їзді рад голова Раднаркомів України П. Любченко говорив: “Ми з вдячністю звертаємося до великого російського народу і заявляємо, що український народ ніколи не забуде, що воля, незалежність радянської України куплена ціною густо пролитої крові і кращих синів російського народу”. А далі виявляється, що “біля колиски боротьби радянської України за суверенітет і незалежність, за перемогу соціалістичного будівництва стояв великий Ленін”⁹⁸.

Для такого своєрідного утвердження української державності була використана боротьба з представниками так званого “троцькістсько-зінов’євського блоку”. Оскільки відкрито звинувачувати яких-небудь партійних чи державних діячів у російському шовінізмі було вже неможливо, бо з 1936 р. почалося возвеличення історичного значення російського на-

роду в історії СРСР, надання росіянам месіанської ролі в історії інших народів, то саме в троцькізмі звинувачували тих, хто заважав українізації радянського та партійного апарату, висуванню українців на керівні посади. Так, у передовій статті органу ЦК КП(б)У “Більшовик України” за січень 1937 р. зазначалося, що троцькісти, “прикриваючись боротьбою з українським націоналізмом, по-перше, відвертали увагу від боротьби з троцькізмом, а по-друге, — гальмували роботу партійної організації в галузі зростання національної формою і соціалістичної змістом культури”. Згадавши далі про позитивне значення для українців “усвідомлення своєї національної державності”, автор статті продовжив таврувати троцькістів, підкреслюючи, що “ця сволота до певної міри гальмувала і висування молоді з національних кадрів, часом нахабно знущала з чесних більшовиків. Природна гордість кожного чесного українця за зростання своєї мови, культури, літератури, театру розцінювалася троцькістами як шовінізм, з яким і оголошувалася ними під всякими приводами боротьба”.

Посиленій увазі до питань національної політики сприяло й прохолодне ставлення ЦК ВКП(б) до Постишева, який, незважаючи на всю свою українофільську риторику, так і не зміг до кінця вивчити українську мову. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) схвалив постанову “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У”. Результатом цієї постанови було зняття Постишева з посади секретаря столичної парторганізації⁹⁹. Активізації уваги до питань національної політики сприяв і виступ Постишева на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 31 січня — 2 лютого 1937 р., де він, зокрема, наголосив: “Я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві української радянської культури. На мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас”¹⁰⁰. А оскільки помилки були визнані, оскільки, як заявив Сталін на березневому пленумі ЦК ВКП(б), “невистачає тільки одного: готовності ліквідувати свою власну безтурботність, свою власну благодущність, свою власну політичну короткозорість”¹⁰¹, то таку готовність керівництво українських комуністів почало виявляти.

Керівництво компартії України навесні 1937 р. визнало свої помилки в національній політиці і вирішило їх виправляти. Одним з найважливіших завдань було висування українських кадрів на керівну роботу. І саме в 1937 р. відбулися відчутні зрушення в цьому плані. Так, якщо до весняних партійних перевиборів напередодні XIII з'їзду КП(б)У серед перших секретарів райпарткомів було 42 % українців, то після них — 45 %, других секретарів — відповідно — 61 і 69 %. Найкращим стан справ був у Київській та Вінницькій областях. Там українці серед перших секретарів становили, відповідно, 55 та 56 %, найгірше — в Дніпропетровській та Одеській — по 38 %¹⁰².

Але таке покращання не задовольняло керівників українських комуністів. Так, секретар Київського обкому КП(б)У С. О. Кудрявцев на XIII з'їзді КП(б)У заявив, що “ототожнення національно-культурного будівництва з національною політикою припинувало значення національної політики. Ось, наприклад, висування більшовицьких українських кадрів — це завдання в повній мірі ставили насамперед щодо культурних організацій і явно недостатню увагу приділяли йому при висуванні і виховуванні господарських кадрів”¹⁰³. Про недоліки у цій справі говорили майже всі виступаючі. Йшлося також і про недостатню українізацію партійного апарату. Читаючи виступи на XIII з'їзді, можна подумати, що по-

верталася ситуація, що була напередодні постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. — наскільки схожим був зміст сказаного. Здавалося б, що поверталася та ситуація, коли в назві УРСР головним було перше слово — “українська”.

Цей настрій керівництва КП(б)У знайшов своє логічне завершення в резолюції XIII з’їзду. В ній зазначалося: “З’їзд констатує про те, що в роботі ряду організацій КП(б)У за останній час позначилося послаблення уваги до питань національної політики партії і певне недооцінювання ваги цього питання. Це виявилось, головним чином, у недостатній ще українізації партійних, радянських і особливо профспілкових і комсомольських організацій, у недостатньому висуванні більшовицьких українських кадрів на керівну партійну, радянську, господарську і професійну роботи”¹⁰⁴. Та ця резолюція була лебединою піснею прихильників українізації. Незабаром це слово взагалі перестануть вживати. Другий етап “злиття” націй (згідно із сталінською теорією) вже настав.

Та керівники ЦК КП(б)У не розуміли, що вище компартійне керівництво вже поставило на них хреста і просто вичікує кращого моменту для завдання останнього удару. Вони вирішили, що необхідно виправити становище не лише в справі висування українських кадрів, але й кадрів національних меншостей. Тобто компартійна верхівка України намагалася виправити всі ті помилки, які вона за собою відчувала, бо не знала, з якого боку чекати тепер удару. Так, на початку червня 1937 р. стан обслуговування радянським апаратом населення на рідній мові було перевірено в 6 національних районах: 2 — єврейських, трьох — німецьких і одному — болгарському. Висновки комісії свідчили, що “стан обслуговування радянськими органами нацрайонів на рідній мові перебуває явно в незадовільному стані, що є порушенням ленінсько-сталінської національної політики”.

З метою покращання ситуації комісія ЦВК УРСР на чолі з М. Зінченком 16 червня запропонувала укомплектувати національні райони кадрами, що володіють мовою місцевого населення. Всім же іншим працівникам ставилося завдання “протягом певного часу опанувати мову населення нацрайону”. При цьому наголошувалося на необхідності проведення рішучої боротьби з проявами великодержавного шовінізму¹⁰⁵. Цікава деталь: у постанові оргбюро ЦК КП(б)У з цього питання зазначається, що “діловодство в районних апаратах в усіх випадках, коли воно ведеться не рідною мовою, повинне **проводитися державною мовою УРСР, тобто українською мовою**” (виділення автора. — Г. Є.)¹⁰⁶.

Таким чином, влада УРСР начебто визнавала своїми помилки у проведенні національної політики, які полягали в недостатній коренізації партійних і державних установ, у слабкому висуненні кадрів з числа корінного населення. Мало того, вона активно бралася за виправлення цих недоліків, які, як вважалося, були навмисне зроблені “троцькістськими агентами”, що довгий час проводили свою “підривну діяльність” у партійному та державному апараті. Та вони трохи призабули, що “троцькісти” блокуються з “націоналістами”, а отже, наступна черга саме за ними. А рішення, подібні до тих, що були прийняті на XIII з’їзді КП(б)У, якраз і давали змогу звинуватити керівництво КП(б)У в націоналізмі. Менше ніж за рік майже весь ЦК КП(б)У був репресований з того чи іншого приводу, чільним серед яких було саме звинувачення в українському націоналізмі. Тож зрозуміло, що всі рішення залишилися на папері.

Обласне і районне керівництво було розгублене, воно не знало, які недоліки і в якому плані потрібно виправляти. Про це свідчать, наприклад, виступи на засіданні обласного та міського партактиву Одеської об-

ласті, присвяченому підсумкам серпневого пленуму ЦК КП(б)У, на якому розглядалися “справа боротьбистів” та зв’язок з ними П. Любченка. В одному з виступів, зокрема зазначалося, що “націоналісти робили все можливе, щоб викликати незадоволення серед колгоспників національних меншин, серед євреїв, болгар, вони закривали єврейські та болгарські школи”¹⁰⁷. Тоді, звичайно, ніхто не здогадувався, що через деякий час будь-які прояви національно-культурного життя серед нацменшостей будуть названі ворожими і їх ліквідують.

Починаючи з вересня 1937 р., “українські націоналісти” знову стають ворогом № 1. Причому, як наголошував С. Косіор на зборах активу київської міської організації КП(б)У, “не всі партійні організації і не скрізь розгорнули боротьбу з націоналістичною наволоччю”¹⁰⁸. Отже, це потрібно терміново робити. Йому вторив секретар Київського обкому С. Кудрявцев: “Вороги нарочито культивували і поширювали твердження, що націоналістів в Україні розгромлено ще в 1933 р. Зрозуміло, це знижувало пильність партійних організацій. Викриття націоналістичних, шкідливих елементів — велика перемога КП(б)У. Але не можна уявити собі так, що націоналісти шкодили в Наркомосі, в радянському апараті, а промисловість і транспорт залишилися поза їх увагою. Ми повинні подесятирити боротьбу з цими ворогами на всіх ділянках соціалістичного будівництва”¹⁰⁹. Як і в 1933 р., перший удар був спрямований на систему інститутів АН УРСР, як і тоді, планувалося передивитися термінологію та український правопис з метою наближення його до російського...

Та якщо такі поняття, як “українізація”, “великодержавний шовінізм”, “коренізація” фактично зникають з лексики державних і партійних діячів, то певний відсоток українців у владних структурах вища компартійна верхівка намагалася підтримувати. Адже не можна було допустити, щоб Україною правили неукраїнці. Це виглядало б навіть ззовні як окупація. Адже врешті-решт, боротьба точилася з “націоналістами”, а не українцями взагалі. Про це свідчить і те, що коли М. Хрущов їхав працювати в Україну, то намагався підібрати собі помічників за національністю українців. Про це свідчить й чимало постанов. Так, наприклад, у постанові секретаріату ЦК КП(б)У від 5 грудня 1937 р. “Про зміни в складі кандидатів у депутати Верховної Ради Союзу РСР” зазначається: “Висунути до Верховної Ради Союзу кандидатуру Кривенка Андрія Наумовича по другій Запорізькій окрузі замість Циплухіна. Крім ділових якостей тов. Кривенка, ми виходимо з того, що Кривенко за національністю — українець, а Циплухін — росіянин”¹¹⁰. Відомо, що навіть Л. Брежнєв, який внаслідок звільнених масовими репресіями вакансій став у 1937 р. заступником голови Дніпродзержинського міськвиконкому, в той час писав в анкетах, що він українець — так легше було зробити кар’єру¹¹¹.

До приїзду Хрущова, в період між вереснем 1937 р. та лютим 1938 р., взагалі про які-небудь принципи кадрової політики говорити можна було лише умовно. Це був період найбільш масових репресій у вищих ешелонах влади в Україні, час, коли була знищена майже вся верхівка КП(б)У. За станом на 28 січня, коли Хрущов приймав справи в Косіора, фактично всі відділи ЦК були неуккомплектовані. Так, наприклад, з встановлених по штату 100 інструкторів ЦК КП(б)У в наявності було лише 51, перших секретарів обкомів не було в Чернігівській і Вінницькій областях та в Молдавській АРСР, других — в Одеській і Дніпропетровській, третіх — ніде, окрім Вінницької області. Не вистачало 82 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, а з 495 існуючих лише 62 секретарі були затверджені ЦК КП(б)У¹¹², а це було обов’язковою процедурою.

В 1937 р. компартійна верхівка СРСР вирішила, що поєднання суворих вимог українізації партійного та радянського апарату в Україні з більшовизацією українських кадрів фактично неможливе. Тому, зосередившись на висуненні українських кадрів у партійні та радянські структури, керівництво КП(б)У з приходом М. Хрущова перестало вимагати (навіть формально) українізації партійного та державного апарату. Навпаки, відкриттям центральних і збільшенням кількості обласних газет російською мовою ЦК КП(б)У немовби натякнуло на необов'язковість знання української мови.

Відтепер головною в Україні ставала російська мова, адже це була “мова революції”. М. Хрущова на XIV з'їзді КП(б)У наголосив на тому, що “народи усіх країн вивчають і будуть вивчати російську мову для того, щоб перемагати своїх ворогів”. Далі він продовжив: “Вороги народу — буржуазні націоналісти, — добре знали силу і **вплив російської мови, російської культури. Вони знали, що це — вплив більшовизму**, вплив вчення Леніна—Сталіна на уми українського народу, на уми українських робітників та селян”¹¹³ (виділення наше. — Г. Є.). Таким чином, російська мова навіть на території УРСР знову ставала вищою, кращою від усіх мов, в тому числі й української, вона ототожнювалася з комуністичною ідеєю. Зрозуміло, що за таких обставин і мови не могло бути про українізацію партійного та державного апарату, адже в такому б разі йшов наступ на “вплив більшовизму”, а цього не можна було допустити.

Ні про які права національних меншин чи рівноправність української мови з російською вже не згадувалося. Хоча в 1938 р. ще говорили про успіхи національної політики серед нацменшостей. Так, у передовій статті “Більшовика України” за липень 1938 р. йшлося про “яскравий приклад правильного проведення ленінсько-сталінської національної політики в Україні — створення Молдавської АРСР”. Але ні про які інші національні меншини, кількість яких була значно більшою від молдаван, говорити не доводилось. Адже то були (поляки й німці) “шкідницькі нації”, які так і не вдалося “більшовизувати”. Утворення ж Молдавської АРСР мало на меті далекоглядні плани щодо Румунії.

Наміри щодо русифікації партійного та державного апарату знайшли підтвердження і в резолюції XIV з'їзду КП(б)У, де наголошувалося на необхідності “ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови”. Виявилося, що “буржуазні націоналісти, троцькісти і бурхарінці йшли на всю гидоту і підлість, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл та вузів”¹¹⁴. Нові керівники України не знали, що й до 1938 р. в українських школах російську мову починали вивчати з третього класу, а в школах представників національних меншостей — з п'ятого. Але мета їхня простежувалася чітко — розширити вплив російської мови.

Про наміри уніфікувати мовні процеси в УРСР свідчать також постанови політбюро ЦК КП(б)У від 25 березня 1938 р. “Про заміну латинського шрифту **російським** по Молдавській АРСР”¹¹⁵ (виділення наше. — Г. Є.) і від 8 травня “Про складання нового українського правопису”¹¹⁶. Для змін в українському правописі створювалася комісія на чолі з Редько, роботу якої спочатку планували завершити до 25 травня (!), але потім термін дії цієї комісії продовжили до 1 жовтня 1938 р. Все вищезазначене свідчить про необізнаність з національним і мовним питаннями М. Хрущова та його найближчого оточення.

Українці перестали бути не лише головною, а навіть рівноправною нацією у своїй власній республіці. Адже якщо без знання української мови можна було й навчатися, й зробити успішну кар'єру на партійній чи державній службі, то зі знанням лише української мови ні про які успіхи і

мріяти не доводилося. Українська мова перетворювалася на другорядну, “провінційну”, яка існує лише завдяки “братній допомозі” старшого брата — “великого російського народу”.

Про коренізацію ж національних меншостей взагалі говорити не доводилося. З приходом М. Хрущова до влади будь-які прояви національного життя в середовищі національних меншостей суворо заборонялися. 5 лютого 1938 р. бюро Одеського обкому компартії прийняло постанову “Про реорганізацію національних районів Одеської області в райони звичайного типу”¹¹⁷. Через 11 днів вже політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні”¹¹⁸, попросивши при цьому ЦК ВКП(б) затвердити це рішення. Щоправда, вище компартійне керівництво це рішення прийняло лише через рік, 16 лютого 1939 р. І вже на основі цього рішення ЦК КП(б)У 5 березня 1939 р. прийняв постанову “Про ліквідацію та реорганізацію національних районів і сільрад”¹¹⁹. Але вже з початку 1938 р. не було й мови про висування національних кадрів з середовища нацменшостей. А після того як постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. були заборонені школи національних меншостей, будь-яка згадка про національні кадри могла коштувати волі і життя.

Таким чином, ЦК ВКП(б), запроваджуючи політику коренізації, ставив в Україні за мету наблизити партійний та державний апарат до місцевого населення, завдати рішучого удару прихильникам української державності, вибити головні козири з їхніх рук. Одночасно необхідно було виховати такі українські кадри, які були б національними лише за формою, тобто добре знали українську мову, але при цьому боролися проти національного змісту української культури. Для цього були кинуті привабливі гасла “інтернаціоналізму”, рівноправності народів, гасло боротьби з великодержавним шовінізмом як головною небезпекою. Результатом такої політики, за думкою компартійної верхівки, повинно бути те, що саме місцеві комуністи мали виступати за “злиття націй”, саме вони повинні бути ініціаторами уніфікаційних процесів. Та сталося зовсім по-іншому.

Завдяки старанням М. Скрипника та його прихильників національне питання перетворилося з другорядного в головне. Українських комуністів перестало задовольняти залежне становище. Вони почали вимагати більше прав. Причому вимоги були тим більш відчутними, чим збільшувався відсоток українців у КП(б)У. Вище компартійне керівництво, незважаючи на те, що на чолі КП(б)У в зазначений період жодного разу не стояв українець, зрозуміло, що ідеологічну боротьбу вони фактично програли. Українці — члени КП(б)У, в переважній своїй більшості були прихильниками розвитку української державності. Українізація вийшла за ті межі коренізації, які відводилися їй XII з’їздом РКП(б). На початку 1930-х рр. українці, які становили більшість КП(б)У, почали вимагати справжньої українізації партійного та державного апарату, Червоної армії, ДПУ тощо, почали виступати за те, щоб форма і зміст національної політики збігалися. Вони, як справжні революціонери, розпочали домагатися влади і навіть погрожувати центру.

Ще два—три роки активної діяльності українських націонал-комуністів і перемогти їх було б фактично неможливо. Тому, використавши прихильників Скрипника в боротьбі з українською некомуністичною інтелігенцією, ЦК ВКП(б) вирішив, що треба знищити і самих українських націонал-комуністів. Для компартійної верхівки була вкрай небезпечною ситуація, коли значна частина українців відмовлялася від психології Мінни Мазайла, який зазначав: “Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб зробити з мене провінціала, другосортного службовця й не давати

мені ходу на вищі посади”¹²⁰. В Україні ж завдяки старанням націонал-комуністів українська мова ставала головною. Саме без її знання не можна було б у майбутньому займати більш-менш відповідальну посаду. Це могло спричинити втрату реального впливу ЦК ВКП(б) на Україну в майбутньому.

Щоб цього не допустити, компартійне керівництво в 1931—1932 рр., побачивши всю складність колективізації в УСРР, вирішило посилити процеси українізації з тим, щоб було більше незадоволених такою політикою. Разом з цим у сільському господарстві України навмисно створювалася важка ситуація. Надвисокі плани хлібозаготівель, незацікавленість у результатах своєї праці фактично відбирали в українських селян будь-яке бажання і можливість працювати на землі. Вимушена криза хлібозаготівельної кампанії в 1931—1932 рр., а потім штучний голодомор 1932—1933 рр., який остаточно зломив опір українського селянства, був використаний для наступу на українських націонал-комуністів. Вища компартійна верхівка, давши фактично нереальні завдання в сільському господарстві, в невиконанні цих планів звинуватила якраз тих, хто проти таких планів виступав.

Саме свідомі українська інтелігенція та прихильники українського націонал-комунізму були оголошені винними в кризі сільського господарства. Зовні все так і виглядало. Адже саме з приїздом Постишева ситуація в сільському господарстві України стабілізувалася. Та при аналізі ситуації, що склалася, тогочасні керівники обходили увагою матеріальну і кадрову допомогу, що була надана Україні, в тому числі з центру та із силових відомств¹²¹, залишали поза увагою громадськості й деякі зміни у виробничих відносинах на селі. Чи не єдиною причиною покращання ситуації в сільському господарстві називалася мобілізація членів партії на боротьбу з “націонал-ухильництвом”, розгром українських націоналістів.

Та навіть у такому важкому становищі для того щоб розколоти українських комуністів, компартійна верхівка СРСР була змушена залишити (хоча б формально) ідеологію української державності, продовжувати українізацію партійного та державного апарату. Щоб довести і населенню України, і своїм закордонним прихильникам та опонентам, що влада в Україні є дійсно народною, ЦК КП(б)У, особливо після партійної чистки 1933—1934 рр., прийнявся активно висувати українців на керівні посади в партійному та державному апараті. Але при цьому суворо стежив за тим, щоб нові кадри були “більшовицькими”, щоб у них і мови не було про національну свідомість, бо, як заявив П. Постишев на листопадовому 1933 р. пленумі ЦК КП(б)У, “всяка спроба комуніста помирить пролетарський інтернаціоналізм з націоналізмом приводить його у лоно націоналістичної контрреволюції”¹²².

Та шляхи досягнення цієї мети були не зовсім зрозумілими. ЦК ВКП(б) ще раз спробував протягом деякого часу поєднати “більшовизацію” українського населення з українізацією партійного та державного апарату. Та в умовах, коли теза про український націоналізм як “головну небезпеку в національному питанні” залишалася правилом, українізувати партійний та державний апарат не було можливості.

З іншого боку, офіційно не можна було відмовитися від політики українізації до тих пір, поки на чолі українського уряду й КП(б)У стояли ті люди, які брали участь у будівництві української радянської державності з часів жовтневого перевороту. Адже з тих часів вони добре усвідомили, чим може повернутися нехтування національного питання, а рішення XII з’їзду РКП(б) лише зміцнили їх позицію. Ці люди вже не були здатні запроваджувати великодержавницькі ідеї, бо в свій час активно проти них

боролися. Затонського, Любченка, Хвилю, Попова та інших не можна було змусити визнати “месіанську” роль російського народу, вищість його культури, мови тощо. Вони забагато знали...

Сталін і його найближчі спілльники зрозуміли, що вирішити проблему можна лише позбавивши цих людей влади, ім'я та життя. Лише після такого рішучого кроку на керівні посади в КП(б)У можна було направити “перевіраних” більшовиків, які б і почали схилитися до якнайшвидшого “злиття націй”. Були потрібні нові люди. “Кадри вирішують все” — цей сталінський лозунг допомагає зрозуміти репресії у вищих ешелонах влади. Люди, які добре пам'ятають минуле, були непотрібні. Кому ж не встигли пред'явити яких-небудь звинувачень, ті були просто звільнені з високих посад. Так, наприклад, К. Сухомлина з посади заступника голови РНК УРСР та голови Держплану звільнили за те, що “протягом довгих років працював в оточенні ворогів і не допоміг партії викрити їх”¹²³. Використавши професійних революціонерів для виховання нових кадрів, Сталін вирішив, що цих людей потрібно знищити. Така “діалектика” революції.

На заваді сталінським планам “злити” українську націю з російською, залишивши за українцями лише назву і відібравши в них власну історію, культуру, побут, а, врешті, й мову, стали міжнародні події. Наближалася світова війна і симпатія, або хоча б нейтралітет українців були необхідні. Та ще в очах Комінтерну й поневолених народів світу потрібно було виглядати привабливо, щоб перемогти у війні та розширити свій вплив. Після “мюнхенської змови” атаки на українську мову припинилися. Згодом ставлення до українців пом'якшилося.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 68.

⁵⁴ Правда. — 1933. — 24 листоп.

⁵⁵ XXII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... — С. 238.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 58.

⁵⁷ XXII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... — С. 299.

⁵⁸ Компартія України. Цифри. Матеріали: До XXVIII з'їзду компартії. — К., 1990. — С. 7.

⁵⁹ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Доповіді і резолюції. — Харків, 1934. — С. 57.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6197, арк. 96.

⁶¹ Вісті ВУЦВК. — 1937. — 4 черв.

⁶² XXII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт... — С. 465.

⁶³ Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С. В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 267.

⁶⁴ Там же. — С. 266.

⁶⁵ Там же. — С. 268—269.

⁶⁶ Більшовик України. — 1935. — № 7. — С. 11.

⁶⁷ Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 268—272.

⁶⁸ П о с т и ш е в П. Радянська Україна — непохитний форпост великого СРСР // Правда. — 1933. — 6 груд.

⁶⁹ П о п о в М. М. Два світи // Більшовик України. — 1935. — № 8. — С. 41.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, арк. 11, 12.

⁷¹ П о с т и ш е в П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 104.

⁷² Там же. — С. 144.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 373, арк. 95.

⁷⁴ Там же, спр. 375, арк. 182.

⁷⁵ Там же, оп. 20, спр. 6634, арк. 27.

⁷⁶ Там же, арк. 29.

⁷⁷ Там же, арк. 38.

⁷⁸ Там же, арк. 27.

⁷⁹ Там же, арк. 29.

⁸⁰ Там же, арк. 38.

⁸¹ Там же, арк. 93—94.

- ⁸² Там же, арк. 98.
⁸³ Там же, спр. 6199, арк. 55.
⁸⁴ Там же, спр. 6634, арк. 88.
⁸⁵ Там же, арк. 89, 92.
⁸⁶ Там же, арк. 103.
⁸⁷ Там же, арк. 6.
⁸⁸ Там же, арк. 13.
⁸⁹ Там же, арк. 125.
⁹⁰ Компартія України в резолюціях та рішеннях. — К., 1976. — С. 847.
⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 425, арк. 153—154.
⁹² Там же, оп. 6, спр. 378, арк. 40.
⁹³ Більшовик України. — 1936. — № 3. — С. 26.
⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 373, арк. 40.
⁹⁵ Там же, оп. 20, спр. 7163, арк. 20. Згідно з даними перепису, який проводився в Україні 6 січня 1937 р., в Україні було 525 районів. Суттєвих же змін в адміністративно-територіальному поділі України в 1936 р. не було.
⁹⁶ Б а б к о Ю. В. Назв. праця. — С. 15.
⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5789, арк. 33.
⁹⁸ Більшовик України. — 1937. — № 1. — С. 74.
⁹⁹ Ш а п о в а л Ю. І. Україна 20—50-х років. Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 203.
¹⁰⁰ Там же. — С. 206.
¹⁰¹ Сталин И. В. О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. — М., 1954. — С. 25.
¹⁰² Вісті ВУЦВК. — 1937. — 4 черв.
¹⁰³ Там же. — 30 трав.
¹⁰⁴ Резолюції XIII з'їзду КП(б)У на звіт ЦК КП(б)У. — К., 1937. — С. 7.
¹⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7089, арк. 4, 14.
¹⁰⁶ Там же, оп. 7, спр. 469, арк. 103.
¹⁰⁷ Там же, оп. 20, спр. 7219, арк. 14.
¹⁰⁸ Партийний організатор. — 1937. — № 12. — С. 8.
¹⁰⁹ Там же. — С. 10.
¹¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 110.
¹¹¹ К о т л я р М., К у л ь ч и ц ь к и й С. Шляхами віків: довідник з історії України. — К., 1993. — С. 249.
¹¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7238, арк. 2—4.
¹¹³ Правда. — 1938. — 16 черв.
¹¹⁴ Резолюції XIV з'їзду КП(б)У на звіт Центрального Комітету КП(б)У. — К., 1938. — С. 14.
¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 462, арк. 140.
¹¹⁶ Там же, спр. 463, арк. 117.
¹¹⁷ Там же, оп. 16, спр. 15, арк. 125—129.
¹¹⁸ Там же, оп. 6, спр. 462, арк. 55.
¹¹⁹ Національні процеси в Україні: історія і сучасність... С. 260—262.
¹²⁰ К у л і ш М. П'єси. — К., 1998. — С. 65.
¹²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6199, арк. 50—54. У цьому звіті ЦК КП(б)У йдеться про деякі приклади участі каральних і репресивних органів у засівній та збиральній кампаніях. Так, наприклад, працівники міліції лише в трьох областях — Харківській, Дніпропетровській та Одеській, — “по призову т. Постишева” відпрацювали 177 000 трудоднів. Не менше працювали на сільськогосподарських ланах і працівники ОГПУ та червоноармійці.
¹²² Правда. — 1933. — 6 груд.
¹²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 109.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. О. РАФАЛЬСЬКИЙ (Київ)

До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України (спроба історіографічного аналізу)

У контексті висвітлення змін в соціально-економічному становищі національних меншин України у 20—30-ті рр. окремого історіографічного аналізу вимагає проблема залучення єврейського населення республіки до сільськогосподарського виробництва. Ця проблема актуалізується кількома обставинами. По-перше, не викликає сумніву твердження авторів багатьох публікацій¹ про особливе становище єврейського населення в роки національної революції і боротьби за радянську владу. Ці події внесли істотні зміни в економічне і політичне життя євреїв України, надто ж з урахуванням єврейських погромів та голоду 1921—1922 рр. в цілому по Україні. По-друге, партійно-радянський режим цілком усвідомлював крайню потребу відкрити певні перспективи єврейству України. Йшлося, зокрема, про залучення єврейського населення до виробничої сфери та вирішення на цій основі всіх інших його проблем. У цьому зв'язку привертає увагу повідомлення О. Беренштейна про те, що впродовж 1923—1929 рр. в Україні було прийнято понад 50 законодавчих і нормативних актів щодо залучення євреїв до праці у виробничій сфері. Документом програмного значення О. Беренштейн вважає постанову ВУЦВК та РНК УСРР від 19 травня 1926 р. “Про заходи щодо покращення стану єврейських трудящих мас”. У цій постанові визнавалося необхідним здійснення “ряду спеціальних заходів щодо оздоровлення економічного і культурного стану єврейських трудящих мас (кустарів, ремісників, дрібних торговців та ін.). Першочергове значення надавалося залученню “розорених прошарків єврейського трудяшого населення до виробничої праці...”²

Всі ці законодавчі та нормативні акти стали надбанням історіографічного обігу в безпосередньому викладі або ж у інтерпретації окремих авторів. Оприлюднені для широкої громадськості документи партійно-радянських органів про залучення єврейського населення до виробничої праці, зокрема до сільськогосподарської, розкривали соціально-економічну та політичну спрямованість планів аграризації єврейських мас, розмах та механізми її реалізації³. Із опублікованих, зокрема, резолюцій Всеукраїнської наради єврейських секцій КП(б)У 1926 р. видно, що учасники наради розглядали залучення євреїв до землеробства одним з головних політичних завдань, що така “робота ... має проводитись впродовж ряду років і мати за мету залучити в найближчі 8—10 років до 20 % єврейського населення до землеробства”⁴. Нарадою були розглянуті питання організації переселення євреїв на землі Криму та півдня України, їх матеріальної підтримки, насамперед відповідного системного державного кредитування та медичної, агрономічної і юридичної допомоги, забезпечення умов національно-культурного розвитку. Всі ці питання регулювалися вже згаданою постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1926 р.

Практична робота партійних, радянських та господарських органів щодо реалізації згаданих законодавчих і нормативних актів дістала своє відображення уже в публікаціях 20—30-х років⁵. Однак аналіз показує, що більшість з них мали не стільки науковий, скільки пропагандистсько-політичний характер. Особливо цим хибують статті І. Сапова, Ю. Різницького, А. Гітлянського й інших авторів. Та все ж нехтувати їхнім історіографічним значенням було б помилково. Знаходимо в них конкретний фактичний матеріал щодо кількості переселенців, площ виділених для них земель, розмірів фінансово-матеріальної допомоги та ін. Зокрема, в згаданій статті “Єврейське хліборобство на Україні” Я. Кантор говорить, що на 1 жовтня 1927 р. для потреб єврейського переселення на півдні України було виділено 130 739 га земель колонізаційного фонду, у тому числі в Херсонській окрузі — 42 357, в Криворізькій — 56 331, Запорізькій — 16 851, Маріупольській — 6 902 і в Мелітопольській окрузі — 8 297 га. На той же час в Україні було організовано 163 нових єврейських села на 9 526 дворів. На кожне з переселенських господарств із державного бюджету було виділено по 137 крб. кредиту. Крім того, єврейські переселенці України отримали ще від закордонних єврейських організацій близько 5 млн (4 949 912) крб.⁶

Позначимо лише мимохідь явні неточності Я. Кантора в обчисленні наведених ним цифрових показників. Так, кількість (163) нових єврейських сіл у розбивці по окремих округах, здійсненій ним же, зменшується до 162, а сума кредиту на одне переселенське господарство при поділі всієї суми кредиту (974 924 крб — в одному місці статті і 994 974 крб — в іншому) на кількість таких господарств (6 979) становить не 137, а 139,7 крб. Та, в кінцевому підсумку, суть справи не в цих неточностях, які властиві майже всім публікаціям 20—30-х рр. Важливішими для нас є такі явища та факти, про які автори згаданих публікацій ведуть мову начебто між іншим. Той же Я. Кантор пише, що на 1 жовтня 1927 р. закріпили за собою землю з колонізаційного фонду 8 896 родин, однак оселилися на виділених ділянках лише 6 979. Тобто 1 917 родин (або ж 21,5 відсотка), отримавши кредити та інші пільги, до місць переселення так і не доїхали. Пояснення таких фактів Я. Кантор підміняє посиланням на “неминучий відсів певного числа переселенців”⁷. Різними арифметичними підрахунками та поясненням, що єврейський переселенець “повинен будувати своє господарство з початку і до кінця на кредити”, автор згаданої статті намагається довести, що навіть з урахуванням коштів закордонних організацій, корисних і для держави, “єврейський переселенець навряд чи буде в кращому становищі, ніж український”⁸. Отже, писав він, **“абсолютно неправильна думка (підкреслення моє. — Авт.)** про те, що на єврейських переселенців падає золотий дощ... Голодом, холодом, безкрайніми муками євр(ейський) переселенець проторює собі путь до трудового життя і завойовує собі право на це життя”⁹.

І, нарешті, зупинимось ще на одному аспекті політики переселення, про який йдеться у статті Я. Кантора. Він визнає, що часто доводиться чути скарги про те, що євреїв, мовляв, переселяють на південь України, а українців женуть аж у Сибір, а то й на Далекий Схід. “Цілковита брехня, — твердить він, — що українців не переселяють на південь України”, за той же самий час їх переселили в південні райони республіки у п’ять разів більше, ніж євреїв. Але тому, що для задоволення потреб українського переселенця “фонди півдня України однаково що краплина в морі... водночас іде переселення й за межі України”. До того ж, за Я. Кантором, єврейських переселенців не можна було посилати до Сибіру, оскільки для них це нова справа, треба було перевірити правильність самої політики

переселення взагалі. Автор повідомляє, що вже “почалося переселення євреїв з України на Далекий Схід, в Бірбіджанський район. Надалі все єврейське переселення буде спрямоване туди”¹⁰.

З аналізу статті Я. Кантора виявляються болючі як для євреїв, так і для українських селян проблеми, замовчувати які навіть у той час не можна було. На них же зупиняється і О. Шліхтер у досить великій за обсягом і промовистій за назвою статті “Правда про єврейське переселення”. Автор визнає ті факти в єврейській колонізації, які вносили певну соціальну напругу в середовище всього селянства, особливо ж українського та російського. У статті О. Шліхтера йдеться і про недоїзд євреїв на нове місце проживання, і про комерційне використання ними переселенських кредитів, і про порушення норм земельних наділів, і про переселення українських селян до Сибіру, і про здачу євреями своїх наділів в оренду місцевому селянству, і про кредити зарубіжних єврейських організацій і т. д. Водночас О. Шліхтер, визнаючи певні колізії в процесі становлення й розвитку єврейського сільського господарства, як і Я. Кантор та інші тогочасні автори, був переконаний у життєдайності політики переселення. Що ж стосується негативних фактів, то “надавати цим фактам особливо серйозного значення не доводиться, — писав він, — тим паче, за перших років після переселення одвічна завичка (так у тексті. — Авт.) ще дуже й дуже сильно відчувається”¹¹. До того ж, О. Шліхтер солідаризувався з анонімними українськими селянами, які заявляли такому ж анонімному агрономові, що серед єврейських переселенців є й такі, “які не хочуть робити на землі і яких треба перешерстити...” Так, погоджується О. Шліхтер, “перешерстити треба”¹². Початок колективізації села, у тому числі й єврейських колоній, став початком і такого “перешерстя”, з усіма його наслідками, обтяженими голодом 30-х років.

Проблема єврейської колонізації півдня України та Криму стала предметом уваги і науковців незалежної України. Нами проаналізовано понад 50 публікацій різних авторів, що подають свою інтерпретацію як проблеми в цілому, так і окремих її складових. При цьому спостерігається намагання деяких інституцій республіки виступити своєрідними організаційними та методологічними центрами в дослідженні цього питання. Йдеться, зокрема, про відділ єврейської історії і культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Запорізький державний університет. У жовтні 1991 р. в Запоріжжі відбулася науково-практична конференція “Єврейське населення півдня України: історія і сучасність”, через три роки — “Єврейське населення півдня України: дослідження і документи”, а останнім часом — “Запорізькі єврейські читання”. Досягненням організаторів згаданих акцій можна вважати залучення до їх проведення значної кількості науковців та викладачів з багатьох міст України, видання тез та матеріалів згаданих конференцій і читань та привернення таким чином уваги широкої громадськості до цієї проблеми.

Наукове значення таких конференцій та читань незаперечне. Завдяки публікаціям О. Беренштейна, В. Орлянського, В. Вовк, М. Оганісяна і В. Ковальчук, С. Сопенко, Н. Платунова, В. Гусева та інших історіографічні знання збагачені новими, насамперед фактичними, матеріалами¹³. Вони значно розширюють інформативну базу дослідження цієї проблеми. Це, в першу чергу, стосується організаційно-правового забезпечення процесу переселення євреїв, діяльності партійних і радянських (союзних, всеукраїнських та місцевих) органів, спеціально створеного 1924 р. при Раді національностей ЦВК СРСР Комітету по земельному устрою трудящих євреїв (КОМЗЕТ) та його філії в Україні (УкрКОМЗЕТ), а також добровільного громадського “Товариства по земельному устрою трудящих євре-

їв в СРСР” (ОЗЕТ) і його відділення в Україні. До наукового обігу введено фактичний матеріал з архівосховищ та тогочасної преси про виділення земель для переселенців, їх облаштування на нових місцях, організацію та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва, розвиток кооперативного руху та насильницьку колективізацію, впровадження місцевого самоврядування, зокрема про виділення єврейських національних сільських і селищних рад та районів, про задоволення національних культурно-освітніх запитів євреїв. У окремих статтях йдеться про участь закордонних єврейських організацій в єврейській колонізації південних районів України та Криму. Цінними видаються підрахунки В. Гусева, згідно з якими у 1921—1922 рр. з України емігрувало близько 200 тис. євреїв.

Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо розвитку єврейського землеробства в Україні згадані публікації, за деякими винятками, не містять. Пояснюється це, насамперед, характером публікацій. В опублікованих за наслідками конференцій і читань збірниках праць переважну більшість становлять тези виступів. Окремі з них невинуватно обмежені часовими та географічними рамками, інші, навпаки, мають глобальний характер, але викладені на 2—3 сторінках машинопису. Тож на якісь ґрунтовні висновки в них годі й сподіватися. До таких сміливо можна віднести публікації Т. Ніссельбаум “До питання про єврейське землеробство в 20-ті рр.”¹⁴, Л. Яруцького “Євреї в Приазов’ї”¹⁵, А. Михайлової “Огляд документів держархіву Херсонської області. З історії господарського і культурного розвитку єврейського населення Херсонської округи в 20-ті — на початку 30-х рр.”¹⁶, Є. Говберг “Про діяльність єврейських колоній в Запорозькій окрузі в 20-ті рр.”¹⁷, Є. Хенкін “Голод 1921—1922 рр. і єврейське населення України”¹⁸, І. Федорова “До питання про колонізацію єврейського населення в Єлисаветградській окрузі (1924—1928 рр.)”¹⁹ та ін. Як бачимо, у названих публікаціях йдеться про єврейське землеробство лише 20-х років. Тобто автори свідомо абстрагуються від аналізу тих процесів, які відбувалися в сільськогосподарському виробництві після фактичної відмови партійно-радянського режиму від непу. З таким підходом можна було б погодитись, адже некоректною видається критика того чи іншого дослідника за просторові чи географічні обмеження його наукової зацікавленості. Однак, по-перше, у даному випадку задекларована у назві публікації така зацікавленість хибує відсутністю аргументації. А по-друге, таке, на нашу думку, штучне обмеження не дає можливості простежити весь процес, його цілісність. Адже зрозуміло, що в умовах непу були створені більш сприятливі умови і для розвитку сільськогосподарського виробництва, і для реалізації інтересів виробника продукції сільського господарства. Цим і пояснюється як розмах переселенського руху, так і його господарська ефективність. Проте дещо іншу ситуацію спостерігаємо в умовах політики “наступу” на куркульство, тобто економічного і політичного нищення заможної верстви селянства, форсованої колективізації та зумовленого цим самим голоду початку 30-х рр. З огляду на це, проаналізувати процес розвитку єврейського, як і в цілому, землеробства у розриві його неспівського і “колективізаційного” періодів практично неможливо. Не зарадять тут і спроби посилянь на досвід єврейського землеробства як в царській Росії, так і в державі Ізраїль.

Виходячи з інформаційної насиченості та спроб узагальнюючих висновків і оцінок, є сенс розглянути статті Й. Шайкіна²⁰, Я. Хонігсмана²¹, Ф. Турченка²². Усім їм властиве прагнення авторів до комплексної інтерпретації проблем єврейського землеробства, причому не лише в СРСР, а й у Російській імперії. Інтерпретація Й. Шайкіна і Я. Хонігсмана базується на архівних джерелах, Ф. Турченко ж, як про це говорить і сама назва

статті, співвідносить свої оцінки і висновки з думками В. Жаботинського. Автори вказаних статей сходяться в тому, що на кінець 20-х рр. єврейське землеробство в Україні і в кількісних, і в якісних показниках набуло досить широкого розвитку. “У цей період, — підтверджує їх висновок і “Краткая еврейская энциклопедия”, — на Україні існувала найбільша в Європі концентрація єврейського землеробського населення”²³. Йдеться у названих статтях і про насильницьку колективізацію, і про голод 1932—1933 рр. Однак висновки з викладеного автори роблять різні. Зішлемося на статтю Й. Шайкіна: “Важко долаючи наслідки голоду (в тексті: с трудом оправившись от голода. — Авт.) 1932—1933 рр., колгоспи в єврейських колоніях продовжували розвивати свої господарства в **напряму інтенсифікації** — вирощування технічних і кормових культур, розширюючи тваринництво (молочне, вівчарство, свинарство). **Сталі врожаї, багатогалузеве господарство, рентабельність і організованість всіх робіт** (тут і вище підкреслення моє. — Авт.) — основні складові (в тексті: основные части. — Авт.) колгоспного будівництва передвоєнних років”²⁴. Натомість Я. Хонігсман викладає дещо інше бачення проблеми. Він пише, що на початку 30-х рр. більшість органів КОМЗЕТу на місцях були ліквідовані, а їх співробітники зазнали репресій, що з утворенням Біробіджанського національного району (серпень 1930 р.) вся увага була зосереджена на вербовці євреїв для переїзду з районів, які охопив голод, на Далекий Схід. “Ця обставина призвела до погіршення стану в єврейських поселеннях, позбавивши їх тієї мізерної опіки, яка існувала до цього часу з боку КОМЗЕТу, — пише Я. Хонігсман. — **Рятуючись від голодної смерті, єврейські землероби почали втікати у великі міста. Села обезлюдніли, колгоспи розвалилися...** (підкреслення моє. — Авт.) В Україні кількість сільських трударів-євреїв скоротилася з 156 до 109 тисяч. 12 тисяч сімей переїхало на береги Амуру. Велика частина поселенців померла від голоду та хвороб”²⁵.

Уже такий невеликий порівняльний аналіз висновків і оцінок з публікацій Й. Шайкіна і Я. Хонігсмана вказує на потребу подальшого дослідження цієї важливої і наукової, і суспільно-політичної проблеми. У цьому зв’язку викликає інтерес згадана стаття Ф. Турченка. Спробуємо розглянути її з точки зору науки, без будь-якої політичної чи національної заангажованості, залучаючи при цьому й висновки інших авторів. Насамперед, важливо вияснити, яким було ставлення самих євреїв до землеробської праці. Вказавши, що у 1917 р. в Україні проживало близько 3,5 млн євреїв (Я. Хонігсман на 1919 р. дає цифру 3,3 млн. — Авт.), Ф. Турченко пише, що переважна більшість єврейського населення займалася ремеслами і дрібною торгівлею. “В силу історичних обставин, — продовжує він, — сільське господарство для євреїв було недоступне. Але так було в Україні не скрізь. Південні райони у цьому відношенні **були винятком. Частина єврейського населення тут була зайнята у нетиповій для євреїв сфері — сільському господарстві** (підкреслення моє. — Авт.)”²⁶. І пояснює це прагненням царизму, починаючи з останньої чверті XVIII ст., інтенсивно заселяти недостатньо освоєні території. У 1913 р. в південних губерніях України існувало приблизно 40 землеробських єврейських колоній, які налічували близько 45 тис. чоловік, а в 1923 р. — 33,7 тис.²⁷ Я. Хонігсман веде мову про 36 колоній з населенням 29 612 землеробів, котрі в 1908—1912 рр. “були зігнані з сільської місцевості і в Україні навесні 1914 р. залишилось 27 сільськогосподарських колоній, у яких працювало 4 тис. родин у кількості 23 тис. чоловік”²⁸. Незважаючи на такі розбіжності, і Ф. Турченко, і Я. Хонігсман простежують тенденцію до зменшення чисельності хліборобів-євреїв на початку XX ст. Долучимо до аналізу ще й висновки О. Іващенко та Ю. Поліщука з їх багатоджерельною базою книги “Євреї Воли-

ні”. Вони доводять, що в кінці XIX — на початку XX ст. кількість євреїв-землеробів Волині скоротилася. При цьому О. Іващенко і Ю. Поліщук посилаються на гнітюче враження, яке справили єврейські землеробські колонії краю на учасників етнографічно-статистичної експедиції П. Чубинського. Причини такого становища так визначив А. П. Суботін: “Не можна за помахом пера створити землеробський стан, не могли ж євреї, які тисячу літ займалися ремеслами, торгівлею, різними обладнаннями, зразу ж перетворитися в землеробів і сісти на землі з такою ж підготовкою, що й селяни, які тисячу років ходили за сохою”²⁹. Головну причину зменшення відсотків євреїв, які безпосередньо займалися сільським господарством, до 1,2 відсотка на Волині та до 3—4 відсотків у цілому по губерніях “смуги осілості”, О. Іващенко і Ю. Поліщук вбачають у тому, “що царизмові не вдалося зламати традиційної спрямованості економічного життя євреїв на торгівлю, ремесла й промисли, їхнього упередженого ставлення до землеробської праці”³⁰. І такий висновок О. Іващенко і Ю. Поліщука, а ним ми лише підкріплювали оцінки Ф. Турченка, видається нам достовірним. Він адекватно відображає джерела.

Вимагають додаткового осмислення і причини, що зумовили орієнтацію партійно-радянської влади на розгортання єврейської сільськогосподарської колонізації. Ф. Турченко вважає, що залученням євреїв до землеробства органи влади намагалися вирішити “єврейську проблему”, сподівалися, що в такий спосіб євреї-ремесники і торговці, приречені на розорення в умовах індустріалізації, одержать стабільні джерела існування. Такий висновок автора видається нам реалістичним. Водночас Ф. Турченко вказує і на політичні цілі планованого експерименту. Він пише, що у районах колонізації, “у сільських районах більшовики прагнули одержати додаткову соціальну базу, **бо у надійності і відданості комунізму українського селянства у них були великі сумніви**” (підкреслення моє. — Авт.)³¹. Таку думку поділяють й інші автори. При цьому Т. Царевська, наприклад, посилається на досить достовірні і авторитетні джерела, вводячи до наукового обігу доповідну записку керівника єврейської секції РКП(б) А. Брагіна до ВЦВК та РНК СРСР (листопад 1923 р.). “Безсумнівно, — писав А. Брагін, — що заселення даних районів поселенцями, що являють собою елемент цілком лояльний, виявиться політично вигідним для радянської влади”³². Цілком чітко простежується політичний аспект єврейської колонізації півдня України та Криму і в намаганні протиставити її сіоністським планам колонізації Палестини. У такому протиставленні розрахунок робився не тільки на політичні дивіденди на кшталт того, що економічне і політичне відродження єврейських трудових мас можливе і здійснимо лише в СРСР, а й на значні фінансово-матеріальні вигоди. Адже, як свідчить Т. Царевська, уже на початок 1931 р. у зв’язку з єврейським переселенням до Радянського Союзу надійшло близько 10 млн карбованців в іноземній валюті³³. Принагідно зазначимо, що в наявних публікаціях зустрічаємо лише назви кількох закордонних єврейських організацій, що сприяли єврейській колонізації в СРСР, та поодинокі факти їхньої конкретної допомоги коштами, технікою, посівним матеріалом. Тим часом, і за характером утворення, і за розмірами допомоги, і за політичною забарвленістю вони були різними, тож комплексне дослідження цієї проблеми видається нам перспективним.

І, нарешті, ще одне коло питань, вартих додаткової уваги. Йдеться про сприйняття єврейської колонізації самими євреями та українцями, про її вплив на українсько-єврейські взаємини. У даному випадку Ф. Турченко прагне вияснити ці питання через їх сприйняття В. Жаботинським. Проте такий підхід ніскільки не затушовує власну позицію автора,

а в кількох моментах Ф. Турченко доповнює або ж конкретизує В. Жаботинського. “Одним з тих, — пише автор, — хто критикував колонізацію, був Жаботинський”³⁴. І справді, у статті “Кримська” колонізація” В. Жаботинський зауважував: “Я не сумніваюсь, що люди, які підтримують цю колонізацію, виповнені найкращих і найчесніших намірів, але, кажучи об’єктивно, світ ще ніколи не бачив такої колективної легковажності, як це дратування 25 мільйонів селян у країні, де кожен камінець є пам’яткою гайдамацької трагедії, як ця гра з найглибшою, з найфанатичнішою релігією (мається на увазі тяжіння до земельної власності. — Авт.) українського селянина, — притому з опертям на режим, який навіть з погляду його представників є ще експериментом”³⁵. Тобто, відзначає Ф. Турченко, Жаботинський турбувався про долю свого народу, мислив категоріями майбутнього, у той час як його опоненти виходили з прагнення поліпшити життя євреїв сьогодні. Колонізація посилювала небезпеку антисемітизму, невдоволення українського селянства проявлялося вже з самого початку колонізації. Посилаючись на архівні джерела, Ф. Турченко каже про наростання такого невдоволення і причину його, як і В. Жаботинський, бачить не в “суб’єктивному антисемітизмі осіб”, ворожому українському селянству, а в “об’єктивному антисемітизмі обставин”. У цьому зв’язку варто ще раз звернутися до названих статей, особливо Я. Кантора та О. Шліхтера, опублікованих у журналі “Більшовик України” — центральному органі ЦК КП(б)У. Їх політична заданість очевидна. Вони якраз покликані були насамперед черговий раз авторитетно переконати партійно-радянських чиновників, а через них і громадськість, у правильності, своєчасності і ефективності політики переселення, показати схвалення і підтримку цієї політики трудящими України всіх національностей. А також зняти певну соціальну напругу в суспільстві, що виникла в процесі переселення і створювала певні “обставини антисемітизму”. І хоча О. Шліхтер переконував, що “надавати цим фактам особливо серйозного значення не доводиться”, насправді все було далеко не так. Досить проаналізувати журнальні публікації тих років, щоб переконатися в серйозній занепокоєності партійно-радянського режиму фактами антисемітських проявів, у тому числі й у зв’язку з переселенням євреїв. “Будемо боротися з антисемітизмом”, — закликає стаття А. Ланда³⁶. “Як провадити боротьбу з антисемітизмом”, — дає “методичні вказівки для агітаторів” Д. Ортенберг³⁷. “Антисемітизм — ворог пролетаріату”, — констатує Язиков³⁸. “Пропаганда проти антисемітизму” — так називається стаття А. Пашерстника³⁹. М. Капцан публікує “Зауваження з приводу постановки агітаційної роботи в справі боротьби з антисемітизмом”⁴⁰. Та попри все це, В. Васін в журналі “Культорбітник” за 1929 р. визнає “зростання антисемітизму”⁴¹. У цьому ж числі названого журналу відразу за статтею В. Васіна публікуються замітки С. Богуславського “Боротьба з антисемітизмом”⁴², Л. Мартенка — “Треба знищити наслідки царату”⁴³, М. Черткова — “Треба виявити коріння антисемітизму”⁴⁴.

Ми назвали лише окремі статті, опубліковані в журналах України у 1926—1929 рр. Йдеться в них про цілий ряд проблем, що виникли в ті роки і свідчили про антисемітські прояви в українському суспільстві. Певна річ, при їх відсутності відпала б, була б зайвою і потреба в подібних публікаціях. Тому Ф. Турченко і пише, що В. Жаботинський турбувався про долю свого народу, але водночас виступав за поважання традицій та прав українців, за єврейсько-українське порозуміння. Колонізація, на думку В. Жаботинського, ставила під загрозу це порозуміння. На доказ цього Ф. Турченко цитує В. Жаботинського: “Уяви собі психологію херсонського селянина, який навіть не може сьогодні обробити ту десятину, яку він

обробляв за часів Миколи II, бо він не може полагодити поламаного плуга, не може купити худобу і т. д., і раптом він бачить на залізничній станції товарний вагон і пару нових залізних плугів, чи теплушку, з якої висуюють голови здорові воли, і він питає: для кого це все? У відповідь чує: для єврейських колоністів, яких уряд хоче поселити на нашу землю. Я ще не бачив у житті нічого такого, що було б вимірковане так добре для збудження ненависті, як ця процедура”⁴⁵.

Як бачимо, публікація Ф. Турченка відрізняється з-поміж інших як методологічними засадами, так і висновками та оцінками. Своєю суттю вона близька до інтерпретації проблеми єврейської сільськогосподарської колонізації І. Клейнером, М. Панчуком і Б. Чирком. Причому, якщо І. Клейнер у вступній статті до згаданої книги В. Жаботинського⁴⁶ наголошує на її антисіоністській спрямованості, провокаційному стосовно українського селянства та українсько-єврейських взаємин контексті, то М. Панчук і Б. Чирко переконані, що “у переважній більшості єврейського населення заклики влади переходити до землеробства позитивного відгуку не знайшли, і широкомасштабна політична кампанія по залученню євреїв до сільськогосподарської праці, по суті, провалилася”⁴⁷.

Отже, значна кількість публікацій як 20—30-х рр., так і сучасних, їх різна інформаційна насиченість, повнота та аргументованість висновків і спонукали нас до спроби історіографічного аналізу проблеми єврейського землеробства в СРСР. Автор не претендує на констатувальність висновків та оцінок і з вдячністю сприйме критичні зауваження та побажання зацікавлених читачів.

¹ Д и з а н о в а А. В. Культурно-просветительная работа среди еврейского населения на юге Украины в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. — Запорожье, 1991. — С. 26—27; Я р у ц к и й Л. Д. Евреи Приазовья // Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. — Мариуполь. — 1993. — С. 84—85; Р і з н и ц ь к и й Ю. Жовтнева революція і єврейське питання // Життя й революція. — 1925. — С. 71—77; С о т н и ч е н к о В. Тенденції розвитку єврейської економіки і формування передумов аграризації єврейського населення СРСР в 20—30-ті рр. ХХ ст. // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. — 1998. — Вип. 4. — С. 89—94; Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 9—10. — С. 160—167; Ш а й к и н И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Еврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 108—114 та ін.

² Б е р е н ш т е й н О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20—30-ті рр. ХХ ст. // Запорожские еврейские чтения. Вип. 3. — Запоріжжя, 1999. — С. 67.

³ Див., наприклад: Об экономической работе среди еврейского населения. Резолюции Всеукраинского совещания евсекций // Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 2. — С. 45—47; О переселенческой работе // Там же. — С. 47—49; Постанова колегії НКРСІ УСРР. В області культурно-соціальної // Бюлетень ЦК КП(б)У НКРСІ УСРР. — 1926. — № 1. — С. 88—96; Про заходи до поліпшення стану єврейських працюючих мас. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1926 р. // Бюлетень Народного комісаріату освіти. — 1926. — № 8. — С. 6.

⁴ Див.: Известия ЦК КП(б)У. — 1926. — № 2. — С. 45—49.

⁵ Р і з н и ц ь к и й Ю. Жовтнева революція і єврейське питання // Життя й революція. — 1925. — № 9. — С. 71—77; Ш л і х т е р А. Правда про єврейське переселення (Із звітної доповіді про результати обслідування єврейських колонізаційних висілоків) // Більшовик України. — 1927. — № 9. — С. 18—33; К а н т о р Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. — 1928. — № 11. — С. 39—49; С а п о в І. Єврейський національно-територіальний район // Більшовик України. — 1928. — № 14. — С. 89—102; Г і т л я н с ь к и й А. Обслуговування нацменшостей в Барському районі // Радянська Україна. — 1931. — № 3—4. — С. 75—76 та ін.

⁶ К а н т о р Я. Єврейське хліборобство на Україні // Більшовик України. — 1928. — № 11. — С. 39—49.

⁷ Там же. — С. 42.

⁸ Там же. — С. 46.

⁹ Там же.

- ¹⁰ Там же. — С. 45.
- ¹¹ Ш л і х т е р А. Правда про єврейське переселення // Більшовик України. — 1927. — № 9. — С. 23.
- ¹² Там же. — С. 31.
- ¹³ Б е р е н ш т е й н О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20—30-ті рр. XX ст. (теоретико-історичний аспект) // Запорожские еврейские чтения. Вып. 3. — Запорожье. — 1999. — С. 66—69; й о г о ж. Демографічні аспекти життєдіяльності євреїв України у 20—30-х рр. XX ст. // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. — К., 1994. — Вип. 4. — С. 10—17; О р л я н с к и й В. Экономическое и государственное-правовое положение еврейского населения Запорожского округа в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 20—23; е г о ж. Переселение евреев Украины в 20-е гг. Социальные аспекты // Еврейське населення півдня України: дослідження і документи. — Запоріжжя. — 1994. — Вип. 1. — С. 66—72; В о в к В., О г а н і с я н М., К о в а л ь ч у к В. Земельное устройство еврейских трудящихся Украины в 20-е гг. // Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 19—20; С о п е н к о С. О деятельности Общества по земельному устройству трудящихся евреев (ОЗЕТа) в 20-е гг. // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — Запорожье, 1990. — С. 70—71; П л а т у н о в Н. Еврейские крестьяне южной Украины в 20—30-е гг. // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — С. 65—67; Г у с е в В. До питання про еміграцію євреїв з України (20-ті рр. XX ст.) // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 44—51 та ін.
- ¹⁴ Див.: Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — С. 67—69.
- ¹⁵ Див.: Донбасс и Приазовье: проблемы социального, национального и духовного развития. — Мариуполь. — 1993. — С. 84—85.
- ¹⁶ Див.: Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 69—70.
- ¹⁷ Див.: Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. — С. 69—70.
- ¹⁸ Див.: Еврейское население юга Украины: история и современность. — С. 16—17.
- ¹⁹ Див.: Там же. — С. 23—24.
- ²⁰ Ш а й к и н И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях // Єврейська історія та культура в Україні. — К., 1996. — С. 108—114.
- ²¹ Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні // Філософська і соціологічна думка. — К., 1993. — № 9—10. — С. 160—167.
- ²² Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність. — Запоріжжя, 1993. — С. 245.
- ²³ Краткая еврейская энциклопедия. — Иерусалим, 1982. — Т. 2. — С. 553.
- ²⁴ Ш а й к и н И. Еврейские земледельческие колонии в Херсонской и Николаевской областях. — С. 113.
- ²⁵ Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні. — С. 166—167.
- ²⁶ Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 246.
- ²⁷ Там же. — С. 247.
- ²⁸ Х о н і г с м а н Я. Єврейське землеробство в Україні. — С. 161.
- ²⁹ Цит. за: І в а щ е н к о О. М., П о л і щ у к Ю. М. Євреї Волині (кінець XVIII — початок XX ст.). — Житомир, 1998. — С. 102.
- ³⁰ Там же. — С. 103.
- ³¹ Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 247.
- ³² Ц а р е в с к а я Т. В. Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине // Отечественная история. — М., 1999. — № 2. — С. 121.
- ³³ Там же. — С. 122.
- ³⁴ Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 247.
- ³⁵ Ж а б о т и н с ь к и й В. Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 117.
- ³⁶ Л а н д а А. Будем бороться с антисемитизмом // Комсомолец-агитатор. — 1926. — № 5. — С. 36—40.
- ³⁷ О р т е н б е р г Д. Як провадити боротьбу з антисемітизмом // Агітатор. — 1927. — № 14. — С. 8—20.
- ³⁸ Я з ы к о в. Антисемитизм — враг пролетариата // Комсомолец-агитатор. — 1927. — № 5. — С. 29—35.
- ³⁹ П а ш е р с т н и к А. Пропаганда антисемітизму // Культробітник. — 1928. — № 23—24. — С. 26—27.
- ⁴⁰ К а п ц а н М. Зауваження з приводу постановки агітаційної роботи в справі боротьби з антисемітизмом // Агітація й пропаганда. — 1928. — № 15. — С. 18—24.
- ⁴¹ В а с і н В. Зростання антисемітизму // Культробітник. — 1929. — № 10. — С. 32.

⁴² Б о г у с л а в с ь к и й С. Боротьба з антисемітизмом // Там же. — С. 33.

⁴³ М а р т е н к о Л. Треба знищити наслідки царату // Там же. — С. 34—35.

⁴⁴ Ч е р т к о в М. Треба виявити коріння антисемітизму // Там же. — С. 35.

⁴⁵ Цит. за: Т у р ч е н к о Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України. — С. 248.

⁴⁶ Ж а б о т и н с ь к и й В. Вибрані статті з національного питання. Вступна стаття. — С. 20.

⁴⁷ Див.: Національні меншини в Україні. 1920—1930-ті рр. Історико-картографічний атлас. — С. 41.

А. В. Русак

А. В. РУСАК (Київ)

Генерал А. А. Власов: домисли й правда

Війна де-юре закінчується підписанням акта про капітуляцію, а де-факто — коли з військими почестями похований останній солдат, що віддав життя за мир, за врятування своєї Батьківщини. Гинули воїни не лише на полях битв: помирали від ран у шпиталях, від голоду в концтаборах, від рук катів у тюрмах. Були серед них і сміливці, і боягузи, і праведники, і мученики, і герої, і зражені, і обмовлені.

Починаючи з літа 1942 р., про генерала А. Власова в СРСР писали і говорили тільки як про зрадника. До 1991 р. у всіх публікаціях, що з'явилися в Радянському Союзі, він без жодних доказів звинувачувався в “участі в троцькістській змові 1937—1938 рр.”, у тому, що “вів таємні переговори з німцями і японцями про продаж їм радянських земель”, що влітку 1941 р. “здався під Києвом в полон німцям, пішов на службу до фашистів як шпигун” та ін.

Час неодмінно вносить корективи в наші знання про війну, про людей, які “наближали, як могли, день Перемоги”.

У колишньому СРСР автори одностайно стверджували, що “Власов — зрадник”, і лише в період перебудови почали з'являтися публікації, в яких висновки не були такі категоричні. О. Колесник у монографії “Генерал А. А. Власов — зрадник чи герой?”¹ вперше в СРСР опублікував раніше не відомі документи, котрі розкривають нові факти з життя Власова. Він пише: “І все ж хочу уточнити і свою точку зору, яка зміцнилась в процесі роботи з документами. Явище власовців неоднозначне: серед них були нікчемні зрадники свого народу, країни, котрим не може бути прощення, були й ті, що помилялися, і щиро одержимі ідеєю протистояння “червоному терору”. Зло породжує ще більше зло — це істина”².

Книга А. Бахвалова, опублікована у 1994 р., “Генерал Власов. Зрадник чи герой?”³, написана на підставі закритих архівних матеріалів, кримінально-слідчих справ, що стосуються трагедії 2-ї Ударної армії. У ній розповідається про долі колишніх командирів і червоноармійців, які служили під командуванням А. Власова.

У матеріалах про Власова є спогади публіциста І. Левіна, який в роки війни був розвідником 2-ї Ударної армії. Вийшовши зі своєю частиною з оточення, воював у цій армії до Дня Перемоги⁴.

У 1996 р. в Москві надрукована науково-публіцистична повість В. Філатова “Скільки було обличчя генерала Власова?”⁵. У 1998 р. в Києві опублікована монографія А. Русака “Союзники гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР 1941—1945”. У цій праці окремий розділ “Генерал

А. А. Власов — “напівсоюзник” гітлерівців: правда і вимисел, здогади і припущення” присвячений А. Власову і його війську ⁶.

Якщо О. Колесник, А. Бахвалов, І. Левін, А. Русак тільки намагаються розібратися в тому, ким же насправді був А. Власов, то московський публіцист В. Філатов, щоправда без достатньо вагомих архівних документів, твердить, що генерал-лейтенант А. А. Власов — спеціально підготовлений ГРУ Червоної армії розвідник, який виконав поставлене перед ним завдання. Він вважає, “що серед тих, хто писав, пише і буде ще писати довго про Власова, є багато кого, але менше за все брехунів, можна сказати, що їх просто немає серед них. Чому? Брехати можна тільки тоді, коли знаєш правду. Є необізнані, фантазери, версифікатори... Тому Андрій Власов у них або “боягуз”, або “зрадник...”” ⁷

Серед західних авторів трапляються і ті, хто був разом з Власовим або має до подій, що відбувалися, безпосереднє відношення, і ті, хто в різний час написав про них серйозні праці. Це насамперед “першовідкривач” А. Власова В. К. Штрик-Штрикфельдт ⁸, протоієрей Олексій Кисельов, який очолював церковну службу в РВА, розвідник і перекладач вермахту С. Фреліх ⁹, який працював з Власовим, активний учасник так званого Російського визвольного руху, начальник канцелярії РВА, полковник К. Кроміаді ¹⁰, командир 2-го полку 1-ї дивізії РВА В. Артем’єв ¹¹, особистий друг, котрий був з А. Власовим до травня 1945 р., О. Казанцев ¹², мігрант першої хвилі граф М. Толстой-Милославський ¹³. Серед публікацій істориків найбільш значимі праці: Ю. Торвальда ¹⁴, Й. Хоффманна ¹⁵, Б. Кузнецова ¹⁶.

До перебудови, розпочатої М. Горбачовим, західні архіви і різноманітна література, яка виходила у Канаді, Німеччині, США, були практично недоступні для переважної більшості істориків Росії та України. Авторів цих рядків пощастило: в 1994 р. він у Празі купив книжку Й. Хоффманна. Це велика монографія (615 стор.) з дивною назвою “Історія власівської армії” (такої армії, якщо дотримуватися історичної істини, в дійсності не існувало). Незважаючи на це, монографія Й. Хоффманна чи не найбільше за обсягом видання про генерала Власова, яке вийшло на Заході, написане на підставі архівних матеріалів ФРН, праць західних істориків, численних публікацій власівських офіцерів. Автора особливо зацікавив розділ “Похід на Чехію”, у якому розповідається, що власівці врятували Прагу від знищення, не дали змоги американцям увійти в місто і цим допомогли радянським військам виконати їхню місію. Разом з тим, Й. Хоффманн замовчує негідні дії багатьох власівських частин і підрозділів, що використовувалися як охоронні війська на окупованій радянській території, і зовсім не побачив російських добровольців на західному театрі бойових дій. Він пише, що чисельність РВА у період війни становила 1 млн чоловік і що “національний російський рух”, ім’я котрому дав Власов, належить не лише російській історії, але також історії Німеччини. Це прикра помилка Й. Хоффманна. Генерал А. А. Власов ім’я свого для так званого “національного російського руху” не давав. Фашисти у жовтні 1941 р. у Смоленську створили “Російський комітет”, а в цей час “генерал Власов успішно бив німців під Москвою” ¹⁷. З появою у полоні А. Власова гітлерівці для пропагандистських цілей використовували його ім’я як найбільш відомого радянського офіцера.

Жоден з радянських воєначальників не зробив такої стрімкої кар’єри, як Андрій Власов. Він не закінчив військової академії, не мав впливових покровителів у Москві, але за два передвоєнні роки на ґрунті сталінських репресій в армії виріс у званні від майора до генерал-майора, а за рік війни — від командира полку до заступника командуючого фронтом. Може, йому посприяла доля?

Але це далеко не так. Восени 1941 р. генерал Власов хворим вибрався з київського котла, а в листопаді був призначений командуючим 20-ю армією Західного фронту. В грудні почався наступ Червоної армії на Солнечногорськ. 12 грудня місто було визволено. І. Еренбург у газеті “Правда” надрукував нарис про генерала Власова, де показав його як сміливого рішучого генерала, дії якого сприяли цьому військовому успіху. Насправді ж він прийняв командування 20-ю армією 20 грудня.

А ось ще одна загадкова сторінка війни і теж пов'язана з А. А. Власовим. Літо 1943 р., йде битва на Курській дузі. В другому оборонному ешелоні німців розташовані військові підрозділи, укомплектовані з добровольців — радянських військовополонених, які погодилися служити у німців. В момент появи перед ними радянських військ вони кидають свої позиції і поспіхом відходять у тил. За таку “нестійкість” Гітлер перекидає російських добровольців на атлантичне узбережжя, і коли там влітку 1944 р. висадились англо-американські війська, росіяни б'ються стійко. Наші союзники нічого не розуміли. Вони чекали, що російські добровольці побіжать до них здаватися, але все вийшло навпаки. І цьому є пояснення. Власівці боялися потрапити у полон до союзників Радянського Союзу. Вони знали про угоду між ними, згідно з якою усі полонені, котрі були громадянами СРСР, підлягали репатріації — поверненню на Батьківщину, а це означало, що їх вдома чекали судові процеси, сталінські концтабори, смерть.

В. Філатов вважає, що, стримуючи союзників на заході, російські добровольці подавали величезну допомогу Червоній армії, яка намагалася першою увійти в Берлін, а вона на цей час знаходилася тільки під Овручем і до Берліна залишалося мінімум 1 тис. км.

В. Філатов аналізує величезну кількість документів, цитує десятки сторінок з мемуарів людей, котрі знали Власова, були разом з ним і тією чи іншою мірою причетні до описаних подій. Прочитавши цю повість, можна подумати: “А чи Власов — зрадник?” Події під Курськом, у Празі, на Західному фронті, до яких причетні російські добровольці, що воювали на боці гітлерівців, дають підстави для роздумів. І не більше!

Переконаливо доведено, що РВА складалася не тільки із зрадників, в книзі особистого друга А. Власова О. Казанцева. Він видав мемуари, котрі можна назвати філософським обґрунтуванням російського визвольного руху. І це не випадково. Олександр Степанович Казанцев до революції вчився в Росії в кадетському корпусі, після еміграції закінчив юридичний факультет Белградського університету, перед війною редагував центральний орган НТС — газету “За Росію”. Був з А. Власовим до полонення Радянською армією. Одразу ж після війни він написав книгу “Третя сила”. В 1974 р. вона вийшла другим накладом у видавництві “Посев” (Франкфурт-на-Майні).

У 1995 р. автору вдалося одержати із США два томи опублікованих документів¹⁸ про Власова і Російську визвольну армію. Вони нічого не додали до вже відомого. Сумніви залишились і після перегляду телефільму, створеного в 1996 р. телекомпанією “Німецька хвиля” і фірмою “Зебра” під назвою “Власов — двічі проклятий генерал”.

У 1996 р. побачила світ повість В. Філатова “Скільки було облич у генерала Власова?” В розділі “Замість післямови” А. Кротов пише: “Це відомий публіцист, він прекрасно розуміє різницю між офіційним документом про хід подій і тим, що відбувалося насправді. Його авторська версія: Власов не зрадник, а розвідник, прекрасно підготовлений і майстерно закинутий до німців. Ця версія малопереконлива, якщо її підтверджувати офіційними документами і свідченнями, але виглядає як логічна при

трактуванні подій, котрі відбувалися на заключному етапі Другої світової війни.

Троюрідний небіж козачого генерала П. М. Краснова Микола Миколайович Краснов — активний борець проти Радянської влади — був узятий в полон в Австрії 1945 р. разом з 12-ма генералами білої армії, а також німецьким генералом фон Паннвіцем С. Їх усіх засудили і повісили, а М. М. Краснов відсидів у сталінських концтаборах 10 років і повернувся “додому” на Захід. Там він видав, начебто на замовлення, антивласівські мемуари¹⁹. У цьому немає нічого дивного, бо такі, як М. Краснов, з першого дня перебування А. Власова в Берліні були його найлютішими ворогами. Він їх остерігався більше, ніж СС і гестапо.

Участь російських добровольців у боях на Курській дузі на боці німців була забороненою темою для радянських істориків. Ніхто — ні маршали — безпосередні творці величезної битви, ні комбати, ні командири полків, дивізій, які там здобували велику Перемогу, ні під час війни, ні після неї нічого не писали про цей найбільш інтригуючий момент Великої Вітчизняної війни. А проте Гімлер 1943 р. у ставці Гітлера в Мауервальді під час розбору причин, що призвели до катастрофи в Курській битві, сказав: “...Прориви в розташуванні південних армій були наслідком зради російських добровольчих частин, які були введені в бій всупереч вашій заборони...”²⁰.

Виходить, що під час наступу Червоної армії на північному фланзі німецько-радянського фронту, як твердив Свен Стенберг в книзі “Власов”, у районі Брянськ—Орел і знаходилися російські добровольчі підрозділи, “на допомогу котрих розраховувало командування вермахту”.

Інформація про участь російських добровольців у Курській битві існує давно. Так, у 1973 р. відомий історик В. Дашичев видав два томи документів “Банкрутство стратегії німецького фашизму”. Дашичев наводить розмову фюрера і фельдмаршала фон Клюге 26 липня 1943 р. у ставці вермахту. **Фон Клюге:** “Нічого не поробиш. У нас багато будівельних батальйонів і ще усякої чортівні... Крім того, їх довелося кидати у бій, щоб тільки відбивати атаки противника”²¹.

По-перше, будівельні частини вермахту на тимчасово окупованій території СРСР у 1943 р. в основному формувалися з російських добровольців. А по-друге, що це за такі військові частини, які фон Клюге називає чортівнею і які спроможні були відбивати атаки Червоної армії? Це російські добровольці! Вони були спроможні воювати, однак цього не зробили і залишили свої позиції. Наведений вище документ говорить про те, що про існування російських добровольців і про їх участь у Курській битві був добре обізнаний Гітлер ще до поразки під Курськом і Орлом.

Інформації про роль російських добровольців у Курській битві не відшукати в жодному західному виданні. Що ж відбулося насправді на Курській дузі? Звідки там з’явилося стільки “східних батальйонів”, які так вплинули на хід грандіозної битви Другої світової війни?

Мовчать про це добровольці, які живуть на Заході, — кому там потрібна правда, як вони били американців або англійців. Тих добровольців, яких репатріювали до СРСР, ніхто і не збирався слухати. Вони усі отримали по 25 років сталінських концтаборів.

Серед матеріалів українських авторів, котрі цікавилися проблемою А. Власова і РВА, є декілька праць А. Русака, які видано у Києві і Сан-Франциско. Це насамперед монографія “Союзники гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР 1941—1945 рр.” Брошура “Генерал А. А. Власов і його оточення” досі є єдиною публікацією, що з достатньою повнотою розповідає про людей, з якими він працював²².

Складними для прочитання і розуміння залишаються спогади протоієрея православної церкви Олексія Кисельова, який очолював церковну службу РВА. Духовний наставник А. Власова більше за будь-кого знав про його думки і сподівання, але в книгах О. Кисельова²³ багато філософських роздумів про добро, зло, Батьківщину, Росію, однак практично немає нічого про внутрішній світ генерала.

Про А. А. Власова надруковано дуже багато. Всі автори, котрі писали про генерала, користувалися фактично тими самими документами, але кожен з них давав їм своє трактування.

Найголовнішим документальним джерелом могли бути 29 томів кримінальної справи “власівського ядра” — дванадцяти колишніх радянських старших офіцерів і генералів, але уже те, що на суді головував організатор розстрільних процесів 1935—38 рр. генерал-полковник юстиції В. В. Ульріх, що попереднє слідство велось у беріївських катівнях “майстрами” з вибивання визнань, ставить “головний архівний документ” під аргументований сумнів.

Можна сподіватися, що з часом не лише 29 томів кримінальної справи “власівського ядра”, але й багато інших документальних джерел стануть загальновідомими. Велике лихо, що дуже багато матеріалів знищено, а те, що залишилося, сховано в надійних сейфах найтаємніших архівів.

У Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) зібрано значний матеріал про долю 2-ї Ударної армії. У Санкт-Петербурзькому архіві історико-політичних документів зберігаються радіограми Ленінградського штабу партизанського руху, якими він обмінявся 16—24 липня 1942 р. з командиром партизанського загону Сазоновим, котрий у зоні “Любанського котла” розшукував генерала А. Власова. У цьому ж архіві зберігається оперативне зведення, де говориться про полон А. Власова. Ось, мабуть, і все, що можна розшукати в колишніх радянських архівах про нього.

У США найповніше зібрані і доступні матеріали про А. Власова і про рух визволення народів Росії в роки Другої світової війни. Це насамперед Національний архів США (Вашингтон) — NARSA. У ньому знаходяться мікрокопії службових справ відомства Гімлера. Це широкий спектр документів, що свідчать про те, як створювалися національні формування з громадян СРСР, які перед ними ставилися завдання.

Великий інтерес викликають німецькі інструкції, донесення, постанови, рекомендації, накази, що розкривають механізм втягнення радянських людей у так званий “визвольний рух”, з метою використання їх у збройній боротьбі проти радянської держави.

У США є ще один архів — це Центральний архів РВА в Нью-Йорку. У 1956 р. голова Союзу воїнів визвольного руху (СВВР) А. Алдан і голова Північноамериканського відділення Союзу боротьби за визволення народів Росії (СБВНР) М. Шатов в Нью-Йорку створили Архів Російської визвольної армії.

Ідею зібрання цього архіву підтримали члени Комітету об’єднаних власівців (КОВ), Союзу Андріївського прапора (САП) та ін., які вважали це починання важливим і потрібним. Архів РВА фактично є приватною організацією для збирання матеріалів з історії СБВНР. Сьогодні він міститься при Архіві російської і східноєвропейської культури Колумбійського університету (США). У ньому зберігаються документи, рукописні матеріали рідкісних видань, фотографії та ін. Кожен, хто віддав сюди матеріали, може визначити умови їх зберігання.

Крім архіву в Нью-Йорку, який фактично став Центральним архівом РВА, є ще архіви в Аргентині, Канаді.

У Положенні Канадського архіву записано: “...Мета Архіву — зберегти для історії повну документацію Руху... Утворювачі Архіву вважають доцільним за жодних обставин не вивозити зібрані матеріали до країн, де вже наявні колекції матеріалів про Рух. Архів залишатиметься в Канаді до повалення комуністичного ладу в Росії”²⁴.

В Архіві РВА (Нью-Йорк) зібрано дуже великий матеріал. Його співробітники проводять серйозну дослідницьку роботу. Так, в період між 1961 і 1973 р. в архіві підготовлено і Всеслов'янським видавництвом в Нью-Йорку опубліковано п'ять томів Бібліографії СБВНР. Це видання унікальне, бо в ньому подано перелік публікацій за період з 1942 до 1972 р. майже двадцятьма мовами. Для дослідника історії СБВНР Бібліографія — незамінний посібник, що допоможе в пошуках історичної істини в будь-якому, навіть найбільш заплутаному, питанні, котре торкається СБВНР і РВА. У 1962 р. працівники Архіву РВА брали активну участь у підготовці програми для телекомпанії СВ. У грудні 1962 р. телефільм “Приречена армія” (Історія РВА) був вперше показаний в Нью-Йорку. Після цього він багато разів демонструвався на різних телеканалах США, Канади, Англії тощо.

Засновник Архіву РВА М. Шатов у 1966 р. видав в Нью-Йорку перший том під назвою “Матеріали і документи визвольного руху народів Росії у роки Другої світової війни (1941—1945)”, а через три роки вийшов другий том цих матеріалів.

Багато подій, які відбувалися в період Другої світової війни, через 55 років після її завершення, як у нас, так і на Заході зазнають переосінки, переосмислення. І це нормальне явище. Нічого немає таємного, що б не стало колись відомим. Так і з А. Власовим.

Генерал-лейтенант А. Власов і керована ним Російська визвольна армія навіть сьогодні не можуть бути поціновані так, як вони цього заслуговують, через такі причини:

1. Архіви РФ, де зберігаються документи про А. Власова і РВА, закриті, а коли до них одержать доступ історики і публіцисти, — ніхто не знає.
2. Архіви РВА, які зберігаються в США, Канаді й Аргентині, містять в основному спогади учасників РВА, але там практично відсутні оригінали документів. Відомо, що весь архів РВА був знищений у травні 1945 р.
3. У спогадах учасників РВА, що живуть на Заході, описуються події 1941/45 рр. досить тенденційно. Вони намагаються як можна вигідніше показати насамперед себе.

Власівцям, котрі повернулися після війни в СРСР, було не до мемуарів — всі вони були відправлені на 25 років на уранові рудники Казахстану чи вугільні шахти Заполяр'я. Відбувши покарання, мало хто повернувся додому. Ближче 101 км до Москви, Ленінграда, столиць союзних республік вони не мали права проживати. Багато хто і після відбуття покарання перебував під наглядом органів держбезпеки. Про які спогади можна було думати? Тому і у перебудовний час власівці нічого не опублікували ні в Росії, ні в Україні.

4. Генерал А. Власов у західних авторів — борець зі сталінізмом; у радянських — зрадник, у пострадянських — герой. Найнеймовірніше, що всі автори користуються практично одними документами, а висновки роблять протилежні! І відбувається це не тому, що “західники” — А. Артем'єв, А. Кисельов, Б. Кузнецов, С. Фреліх, Ю. Торвальд, Й. Хоффманн, В. Штрик-Штрикфельдт та інші більш обізнані, ніж радянські А. Бахвалов, А. Колесник, І. Левин чи пострадянські В. Філатов, А. Русак.

Західні автори в основному — безпосередні учасники описуваних подій, і вони, природно, бачили і бачать у А. Власові свого вождя, борця з

тоталітарним сталінським режимом. Для них припущення, що А. Власов — радянський розвідник, перекреслює, ставить хрест на всьому, за що вони воювали, чому присвятили своє життя.

Безперечні факти: генерал А. Власов перекинувся на бік німців, закликав до повалення Радянської влади, очолив Російську визвольну армію.

Однак в його поведінці є моменти, які неможливо пояснити бажанням за допомогою німців створити Російську державу без комуністів.

Інформації для роздумів достатньо. Власов людина, яка стала генералом, отримала високі посади у Червоній армії не за безперечні здібності, вдале проведення військової операції, відмінне закінчення академії, захист дисертації. Нічого подібного. А. Власов виріс на хвилі сталінських чисток у Червоній армії, коли загинули у катівнях найбільш талановиті, обдаровані, освічені офіцери. Серед тих, котрі залишилися не репресованими, не виключено, що А. Власов був кращим. Однак не настільки, щоб прийняти вірне рішення, коли потрапив у полон до німців. Автор вважає, що А. Власов людина, яка заплуталася у непролазних хащах великої війни, тому його поведінка в деяких ситуаціях нам сьогодні незрозуміла. Час і наполеглива праця істориків мають дати відповіді на багато питань, пов'язаних з генералом А. Власовим та РВА.

¹ Колесник А. Генерал Власов — предатель или герой? — М., 1991. — 175 с.

² Там же. — С. 57.

³ Бахвалов А. Генерал Власов. Предатель или герой? — СПб., 1994. — 164 с.

⁴ Левин И. Генерал Власов: по ту и эту линию фронта. — Мурманск, 1995. — 112 с.

⁵ Филатов В. Библиотека журнала “Молодая гвардия”. — Т. 2. Серия “Преследования против России и русского народа”. — М., 1995. — 414 с.

⁶ Русак А. В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941—1945 гг. — К., 1998. — 296 с.

⁷ Филатов В. Указ. произв. — С. 249.

⁸ Штрик-Штрикфельдт В. Против Сталина и Гитлера. — Париж, 1993. — 210 с.

⁹ Фрелих С. Генерал Власов: русские и немцы между Гитлером и Сталиным. — Кельн, 1987. — 196 с.

¹⁰ Кромиади К. За землю, за волю... — Сан-Франциско, 1980. — 297 с.

¹¹ Артемьев В. Первая дивизия РОА (Материалы к истории освободительного движения народов России (1941—1945)). — Нью-Йорк, 1974. — 302 с.

¹² Казанцев А. Третья сила. — Франкфурт-на-Майне, 1974. — 285 с.

¹³ Толстой-Милославский Н. Жертвы Ялты (Исследования новейшей русской истории). Под общей ред. И. Солженицына. — Париж, 1988. — 525 с.

¹⁴ Торвальд Ю. Очерки к истории (По книге Ю. Торвальда “Бог хотел их ослепить”). — Торонто, 1965. — С. 210.

¹⁵ Хоффманн Й. История власовской армии. Под общей ред. И. Солженицына. — Париж, 1990. — 615 с.

¹⁶ Кузнецов Б. М. В угоду Сталину. Годы 1945—1946. — Нью-Йорк, 1954. — 254 с.

¹⁷ Русак А. В. Указ. произв. — С. 219—220.

¹⁸ Шатов М. В. Материалы и документы освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941—1965). — Нью-Йорк, 1966. — С. 218.

¹⁹ Краснов П. М. Незабываемое 1945—1956. — Сан-Франциско, 1957. — 218 с.

²⁰ Торвальд Ю. Указ. произв. — С. 235.

²¹ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. — Т. 2. — М., 1973. — С. 425.

²² Русак А. В. Генерал А. А. Власов — “полусоюзник” гитлеровцев: правда и вымысел, догадки и предположения // Материалы Международной научной конференции “Русское освободительное движение”. — Сан-Франциско, 1998. — Т. 1. — С. 242; Русак А. В. Генерал Власов и его соратники. — Сан-Франциско, 1997. — 50 с.

²³ Киселев А. Облик генерала Власова. — Париж, 1985. — 225 с.; Киселев А. Внутренний мир генерала Власова. — Париж, 1989. — 196 с.

²⁴ Шатов М. В. Материалы и документы освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны (1941—1965). — Нью-Йорк, 1966. — С. 58.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Проблеми української медієвістики

О. І. ТРАВКІНА (Чернігів)

Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) *

Першим професором філософії в Чернігівському колегіумі став префект С. Новопольський (1749—1756 рр.). Зберігся його рукописний курс лекцій з філософії, який він прочитав в 1749—51 рр. Нині він знаходиться у відділенні рукописів Російської державної бібліотеки в Москві ⁶⁸. Рукопис має 924 сторінки і за своєю структурою не відрізняється від тих курсів, які читалися в Києво-Могилянській академії: логіки або діалектики, метафізики та фізики. З посиленням контролю та регламентацією навчального процесу, з метою недопущення поширення прогресивних ідей, починаючи з другої половини XVIII ст. Синод заборонив викладачам складати власні курси лекцій. Значного поширення в навчальних закладах дістає філософська система Лейбніца-Вольфа ⁶⁹, яка була покладена в основу латиномовного підручника філософії німецького філософа Ф. Баумейстера “Основи філософії” (1747 р.), за яким викладалася ця наука у Німеччині, Польщі, Києво-Могилянській академії, Харківському, Чернігівському колегіумах. Підручник Ф. Баумейстера був уведений в навчальну практику в Чернігівському колегіумі близько 1755 р. ⁷⁰

Курс навчання в Чернігівському колегіумі закінчувався вивченням філософії. Останній курс богослов'я не був запроваджений через брак приміщень. Певне значення мала також близькість такого авторитетного закладу, як Києво-Могилянська академія, де богословський курс викладався ще з XVII ст. і бажаючі могли там продовжувати навчання. Крім Київської академії, цей предмет був ще запроваджений в Харківському колегіумі (з 1734 р.) ⁷¹. У Переяславському колегіумі вивчення філософії розпочалося лише в 1774 р., богослов'я — в 1783 р. ⁷²

Богослов'я у Чернігівському колегіумі було запроваджено в 1786 р., коли його реорганізували в семінарію ⁷³.

У сучасній літературі переведення колегіуму на нове місце, в колишню садибу гетьмана П. Полуботка, яке відбулося в 1776 р., стали ототожнювати з реорганізацією його в семінарію ⁷⁴. Проте офіційні документи свідчать, що і після 1776 р. він продовжував називатися “училищной коллегией Черниговской” або “коллегиумом Черниговским” аж до 1785 р. ⁷⁵ Лише в кінці 1784 р. єпископ Ф. Ігнатович видав указ про перейменування колегіуму в семінарію та заміну його печатки: “...Училищной Черниговский коллегиянский дом доселе именовался и именуется коллегиею Черниговскою училищною, а в указе святейшего правительствующего Синода сего 784 года мая 10 состоявшемся и до училищ Черниговских существ-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 5.

вом дела относящемся между протчого училище наименовано Черниговскою семинариєю... Напредь будущее время не коллегиею, но училищным Черниговским семинарским домом именовать и в делах употреблять”⁷⁶. Починаючи з 1785 р. в документах навчальний заклад називається семінарією. Дорадянський дослідник колегіуму В. Литинський вважав, що колегіум був реорганізований у семінарію в 1786 р., коли запровадили богословський клас⁷⁷. А. Страдомський вказував, що був виданий указ Синоду від 20 квітня 1786 р., в якому закладу було присвоєно назву духовної семінарії, наказано ввести викладання богослов'я та головне керівництво семінарією доручити ректорам⁷⁸.

Крім вже названих обов'язкових предметів, у Чернігівському колегіумі вивчалася також грецька, німецька, французька мови, географія, математика. Відомо, що в Київській академії викладання грецької мови було поновлено з 1738 р., а також введено до навчальних програм старосєврейську, німецьку мови, а з 1753 р. — французьку⁷⁹. В Харківському колегіумі також викладалася давньогрецька мова, німецька та французька з кінця 30—початку 40-х рр. XVIII ст.⁸⁰ Вважалося, що в Чернігівському колегіумі вивчення цих мов розпочалося лише в кінці XVIII ст. Але судячи з назви Чернігівського колегіуму в 30—40-х рр. XVIII ст. — “славно-греко-латинський колегіум”, можна припустити, що в ці роки тут могла вже вивчатися грецька мова⁸¹.

Достеменно відомо, що грецька та німецька мови викладалася в 60-ті рр. XVIII ст. Так, в 1766 р. чернігівський єпископ К. Ляшевецький повідомляв, що “и теперь в коллегии Черниговском един (учитель) обучает аналогію и инфиму, другій — граматіку, синтаксиму и грецький язык, третій — піітику и по немецки”⁸². Як бачимо, грецьку мову розпочинали вивчати вже в граматичних класах, німецьку — в поетиці.

К. Ляшевецький просив дати можливість запровадити в колегіумі богослов'я, єврейську та французьку мови, а також математику, забезпечивши викладачів пристойною державною платнею⁸³. Прохання К. Ляшевецького про матеріальну допомогу з боку держави з метою розширення кола предметів, як і інші пропозиції, залишилися без уваги. Проте в 1780 р. в колегіумі розпочалося вивчення французької мови⁸⁴. В 1781 р. префект колегіуму ієромонах Палладій отримав наказ від Чернігівської консисторії, в якому вказувалося, що вітати наслідника престолу, котрий прибув до Чернігова, повинні були учні колегіуму російською, польською, латинською, німецькою, грецькою, французькою мовами⁸⁵, тобто мовами, які на той час вивчалися в Чернігівському колегіумі. Грецька, німецька, французька мови вважалися екстраординарними предметами, їх вивчення було необов'язковим, але здібні учні не повинні були ухилятися від вивчення цих предметів.

Відомість 1780—81 рр. свідчить, що із 72 студентів класу риторики грецьку, німецьку, французьку мови вивчали 22 чол., а 22 студенти філософського курсу майже всі вивчали одну або дві з перелічених мов⁸⁶.

Відомостей щодо викладання математики збереглося мало. Адже основна увага приділялася гуманітарним дисциплінам.

У Чернігівському колегіумі арифметика, певно, вивчалася в нижчих класах — граматичних, геометрія — у вищих. Так, з атестата учня Чернігівського колегіуму І. Левицького дізнаємося, що в 1765—1771 рр. той опановував арифметику, геометрію, планометрію⁸⁷ (частина елементарної геометрії, в котрій вивчаються властивості фігур, які лежать у площині). В атестаті зазначалося, що І. Левицький вивчав також і географію та юриспруденцію (приватно)⁸⁸. В Чернігівському колегіумі учнів навчали музиці, хоровому співу, грі на музичних інструментах, малюванню. Таким

чином, курс ординарних дисциплін в Чернігівському колегіумі був аналогічним Києво-Могилянській академії, за винятком богослов'я, і мав загальноосвітній характер.

Разом з тим, з середини XVIII ст. на навчальний процес негативно впливала імперська політика в галузі освіти, спрямована на посилення регламентації навчальних програм, заборону складання індивідуальних курсів лекцій, посилення уваги до церковно-богословських питань з метою перетворення колегіуму у вузькостановий духовний заклад.

Загальноосвітній характер навчальних програм, демократичні традиції, витоки яких йшли ще з братських шкіл, значною мірою зумовили всестановість українських навчальних закладів, в тому числі і Чернігівського колегіуму: кожний бажаючий, що визнавав православну віру, міг вступити до колегіуму, а також міг вільно залишити його, обліку учнів в перший період його діяльності не велося. Так, в 1727 р. в Синод чернігівський архієпископ І. Жураковський повідомляв: “А сколько было в нем (колегіумі. — Авт.) учеников по сию пору, о том неизвестно, первое для того, что оных нигде не записывано, другое же, нельзя и записывать, понеже суть отходные люди, одни из других училищ приходят и отходят...”⁸⁹. І. Жураковський доповідав, що в колегіумі навчаються діти духовних і світських осіб, як “господских”, так и “нищетных”, а всього навчалось в 1727 р. 257 учнів⁹⁰.

Але з посиленням бюрократизації та регламентації всіх сторін життя за Петра I, насамперед створенням у 1721 р. Синоду та прийняттям “Духовного регламенту”, становище поступово почало змінюватися. Слідом за “Духовним регламентом” Синод видав ряд указів про обов'язкове навчання дітей священнослужителів та створення з цією метою шкіл при архієрейських резиденціях.

Починаючи з 20-х рр. XVIII ст. чернігівські ієрархи змушені були також видавати численні укази про обов'язкове навчання дітей духовенства в колегіумі, але сила цих указів “значительно ослаблялась давними привилегиями малороссийского духовенства. Поэтому обязательность обучения и сословность стали прививаться к малороссийским школам сравнительно позже, чем это имело место в епархиях великорусских”⁹¹.

Дійсно, незважаючи на укази чернігівських ієрархів про обов'язкове навчання дітей духовенства, як видно із звіту архієпископа І. Рогалевського в Синод за 1738 р., із 253 учнів 175 були вихідцями із світського стану і лише 78 — духовного⁹². В цей час в колегіумі, за свідченням І. Рогалевського, переважно “большая часть учеников всегда бывали детей господских и священнических”, які проживали на квартирах⁹³. В той же час тут навчалися і діти незаможних верств населення, що мешкали в бурсі. І. Рогалевський зазначав: “Имеются построенные при доме моем архиерейском в коллегииуме Черниговском два жилых дома, в которых оне (тобто малозабезпечені учні. — Авт.) перед сим жительствовавали и ныне жительствоуют”⁹⁴. За словами В. Литинського, із щорічних архієрейських звітів відомо, що в бурсі проживало понад 100 малозабезпечених студентів⁹⁵.

Навіть у 60-ті рр. XVIII ст., коли наплив дітей священнослужителів повинен був значно посилитися відповідно до указів про обов'язкове їх навчання, згідно з відомостю за 1767—1768 рр. із 213 учнів колегіуму 111 були дітьми світських осіб, 102 — священнослужителів⁹⁶, 71 учень — з козацьких сімей, з них 48 — з середовища козацької старшини і урядовців, 40 — з міщанських родин та селян.

Лише починаючи з 80-х рр. XVIII ст., як свідчить відомість за 1781 р., вже тільки третина учнів колегіуму була із світських станів, а дві третини —

діти священнослужителів⁹⁷. Різко зменшилась кількість учнів з середовища козацької старшини та урядовців. Їх у 1781 р. налічувалися одиниці.

Таким чином, в Чернігівському колегіумі навчалися вихідці зі всіх станів тогочасного суспільства: козацької старшини, духовенства, рядового козацтва, міщанства, посполиті. Про це свідчив і О. Ф. Шафонський, який писав у 80-х рр. XVIII ст.: “Учащиеся, обыкновенно студенты называемые, состоят ныне более из священно-церковно служительских, мещанских и частию из козацких детей, а прежде состояли и из крестьянских. За 30 и 20 лет, вообще все дворянские дети обучались в сих школах, так как в Киевских и Переяславских; из оных шли в бывшую генеральную канцелярию, а из сей определялись в гражданскую и военную службу. Ныне одних только недостаточных дворян дети, и то самым малым числом, в сие училище входят. Теперь всех учеников 269”⁹⁸.

Серед дітей козацької старшини тут здобували освіту нащадки таких відомих родин на Чернігівщині, як Лизогубів, Рославців, Тризни, Бакуринських, Мокрієвичів та ін.

Найбільше учнів навчалось з Чернігівського та Стародубського полків, а також з Ніжинського, Прилуцького, Лубенського тощо. Здобували освіту в Чернігівському колегіумі вихідці з західних областей України та з Росії⁹⁹.

Таким чином, в Чернігівському колегіумі найбільш послідовно після Києво-Могилянської академії дотримувалися демократичного принципу всестановості навчального закладу.

Дещо інше становище склалося, наприклад, в Харківському колегіумі, заснованому в 1726 р. великоросійськими белгородськими єпископами згідно з “Духовним регламентом” про організацію духовних шкіл при архієрейських резиденціях, для навчання дітей священнослужителів¹⁰⁰. Тому незважаючи на те, що Харківський колегіум можна вважати всестановим закладом, більшість учнів належали до духовного стану, для яких навчання було обов’язковим¹⁰¹, і значною мірою примусовим, як і в аналогічних школах Росії, де навчальні заклади були становими чи мали професійну спрямованість¹⁰².

У Переяславському колегіумі, заснованому в 1738 р., невдовзі після указу Синоду від 1737 р. про надання звітів щодо заснування духовних шкіл, також більшість учнів були вихідцями з духовенства¹⁰³.

До Чернігівського колегіуму приймали учнів різного віку (10—14, навіть 18 років), закінчували навчання вони вже дорослими людьми, в класі філософії зафіксований найстарший вік студента — 29 років¹⁰⁴. У кінці року виставлялися оцінки, які були лаконічні і не відрізнялися різноманітністю, — “понят”, “непонят”, “средствен”, інколи — “туп”¹⁰⁵. Курс навчання не мав стабільних термінів: навчалися і 5, 6, 7 і 10 років. Як і в Київській академії, більш обдаровані учні проходили нижчі курси і за півроку, інші могли залишатися і декілька років. Після закінчення навчання видавався атестат, в якому відмічалось прийняття студентом присяги на вірність імператорській особі, а також містилися відомості про дисципліну, які вивчав випускник, та його поведінку¹⁰⁶.

Матеріальне забезпечення Чернігівського колегіуму, що був заснований з власної ініціативи чернігівських архієпископів, здійснювалося за рахунок архієрейської казни та пожертвувань громадськості.

Починаючи з 1723 р., згідно з “Духовним регламентом” чернігівські архієпископи встановили основні джерела утримання колегіуму: монастирі єпархії повинні були давати двадцятку частину своїх прибутків, а приходські церкви — тридцятку, спочатку по черзі через рік, а потім щорічно¹⁰⁷. Ці збори йшли в основному на утримання малозабезпечених учнів, що

проживали в бурсі (харчування, ремонт, опалення тощо). Ще одним джерелом фінансування колегіуму були пожертвування з боку громадськості, насамперед козацької старшини. Як уже зазначалося, першим патроном колегіуму був сам гетьман І. С. Мазепа, а також один з найбагатших представників козацької старшини краю М. Б. Корсак, одружений з онукою гетьмана І. Самойловича. Він володів понад 1000 дворами в Стародубському полку, його син Максим навчався в колегіумі. М. Корсак утримував декількох студентів, так званих клієнтів, Чернігівський архієпископ А. Стаховський в липні 1715 р. писав М. Корсаку: “Всю оставшую часть гг. студентов клиентов В. М. М. господина, патрона и благодетеля, я по желанию Вашему, отпустил, они спешат к своему меценату с низким поклоном”¹⁰⁸.

Частина благодійницьких внесків потрапляла через так званий конгрегаційний збір. Збір коштів здійснювали студентські представники конгрегації, які з книгою, що називалася *Album*, обходили покровителів колегіуму, котрі жертвували на “убогих” студентів¹⁰⁹.

Цікаво, що в Чернігівському колегіумі студентська конгрегація, як і в Київській академії (конгрегація учнів нижчих класів) знаходилася під покровительством Богоматері Непорочне Зачаття. Зображення її містилося на печатці Чернігівського колегіуму¹¹⁰. Після відкриття державних кредитних установ в Росії стало можливим кошти, що жертвували на користь колегіуму, розміщувати в банках, відсотки яких йшли на його потреби. Так, в 1783 р. архімандрит Московського Златоустовського монастиря Варлаам, а в 1785 р. військовий товариш П. Симентовський внесли на “вечное содержание Черниговской семинарии” по 2000 крб.¹¹¹ Щорічно з цієї суми одержували 200 крб., які витрачали на утримання навчального закладу.

Та все ж коштів не вистачало, і учні, за свідченням О. Ф. Шафонського, жебракували¹¹².

Вчителі Чернігівського колегіуму до середини XVIII ст. були, як правило, ченцями кафедрального Борисоглібського монастиря і тому отримували харчі з архієрейської казни, як і інші ченці монастиря, але, за свідченням І. Рогалевського 1738 р., “против прочих Черниговского монастыря братьев их, учителей, систного и питного викту ежедневно з дому архиерейского дается удвое”¹¹³, тобто вдвічі більше, ніж іншим ченцям. Крім цього, вчителі забезпечувалися одягом, іншим всім необхідним, а також грошима з “кружки братской собирательной”¹¹⁴. Додатковим джерелом були підношення батьків “учеников знатного чина” під час приїзду на навчання та від’їзду, а також на Різдво та Великдень¹¹⁵.

Починаючи з другої половини XVIII ст., викладачі, за винятком префекта, часто були світськими людьми, які не бажали приймати чернечий сан. “Ныне же толь великая скудность в довольно ученых монахах, что едва ректора или префекта выбрать можно, а другие все почти мирские, как и теперь в коллегии Черниговском”¹¹⁶, — повідомляв в 1766 р. чернігівський єпископ К. Ляшевецький. Він зазначав, що вчителі, “не желая монашества... на весьма малом живут жалованьи”, і просив забезпечити викладачів пристойною державною платнею.

Згідно з відомостю за 1789 р. вчителі колегіуму отримували платню: префект — 50 крб на рік, вчителі риторики, поетики, вищого граматичного класу, французької мови — 40 крб, вчитель нижчого граматичного класу — 36 крб. Вони також забезпечувалися харчами, дровами, свічками, папером тощо¹¹⁷.

Після секуляризації церковних та монастирських земель в 1786 р. на утримання Чернігівського колегіуму стали виділяти 2000 крб. щорічно¹¹⁸.

Матеріальне забезпечення Чернігівського колегіуму було гіршим в порівнянні з Київською академією, Харківським колегіумом, що, в свою чергу, вплинуло на кількість учнів, наявність кваліфікованих викладачів, обмежувало можливість введення нових предметів.

Так, Київська академія та Харківський колегіум знаходилися при “училищных монастырях” і значною мірою утримувалися за рахунок маєтностей, які різні верстви населення жертвували на потреби освітянських закладів.

Чернігівський колегіум не мав цих джерел. Він знаходився при Борисоглібському кафедральному монастирі, де перебував чернігівський архієпископ з численною челяддю і ченцями. В 1738 р. у монастирі проживало близько 150 чоловік ¹¹⁹. Крім цього, тут розміщувалася дикастерія (духовна канцелярія), різні господарські служби. До того ж територію монастиря обмежували щільні забудови Чернігівської фортеці.

Тіснота, брак приміщень в кафедральному монастирі не дозволили відкрити повний “курс наук” в Чернігівському колегіумі.

Спроба перевести колегіум в П’ятницький монастир, перетворивши його в “училищный”, закінчилася невдачею. В 1776 р. він був переведений в колишню садибу наказного гетьмана П. Полуботка ¹²⁰.

Збір продуктами та грошима з монастирів і церков для утримання Чернігівського колегіуму був недостатнім, вони надходили нерегулярно, багато монастирів заборгували за декілька років ¹²¹. Труднощі зборів переживали й інші навчальні заклади. Тому вони не були основним джерелом забезпечення Харківського колегіуму ¹²². Київські митрополити теж ніколи не користувалися цим джерелом для утримання академії ¹²³.

Проте збори, які йшли в основному на харчування учнів, опалення, ремонт бурси тощо, давали можливість утримувати в Чернігівському колегіумі відносно велику кількість малозабезпечених учнів — в середньому близько 100 чоловік (їх було значно більше, враховуючи тих, що користувалися лише приміщенням) ¹²⁴. Незначні кошти виділялися також на оплату лікаря та ліки, а також на книги для “нищенствующих в бурсе”.

При Чернігівському колегіумі існувала бібліотека, котру заснував Л. Баранович, як вказували дорадянські дослідники, ще при школах в Новгороді-Сіверському ¹²⁵.

Вперше про бібліотеку колегіуму повідомляв О. Ф. Шафонський в “Черниговского наместничества топографическом описании”: “При сей семинарии имеется библиотека, в которой богословских, философических, школьных, латинских, греческих, польских, русских, французских и немецких до тысячи книг считается. Они от разных людей, а паче от покойного епископа Кирила Лашевецкого подарены” ¹²⁶.

За свідченням М. А. Маркевича, в середині XIX ст. бібліотека налічувала трохи більше 6000 найменувань ¹²⁷. Це було значне зібрання. Бібліотека Харківського колегіуму в 1769 р. мала 2500 томів, у 40-х рр. XIX ст. — 5 тисяч ¹²⁸. У Києво-Могилянській академії в 1780 р. було близько 12 тисяч томів ¹²⁹. Більшість літератури була “на древних языках” — 3208 назв, іншими іноземними мовами: польською — 375, французькою — 377, німецькою — 255, східними — 36, російською — 1449 найменувань ¹³⁰. М. А. Маркевич зазначав, що “в первом отделении (книги на древних языках) я нашел драгоценности, которых вторые экземпляры едва ли можно сыскать. Эта библиотека древних изданий — примечательнейшая в государстве — сокровище для библиомана” ¹³¹. Дійсно, бібліотека була сформована на основі надходжень книг від таких відомих церковних та культурних діячів другої половини XVII — початку XVIII ст., як Л. Баранович, І. Максимович, Ф. Углицький, Д. Ростовський, І. Галятовський, А. Стаховсь-

кий, і містила багато цінних раритетів XVI—XVII ст.¹³² Серед них — найдавніші книги, які належали митрополиту Петру Могилі. Вони потрапили в бібліотеку від Л. Барановича, який в 1648—1650 рр. був ректором Києво-Могилянської колегії, пізніше — містоблюстителем Київської митрополії.

В бібліотеці зберігалися також цінні рукописні літописні збірники: літопис Л. Боболинського, Чернігівський літопис, один із списків літопису Грабянки¹³³, листи Л. Барановича тощо. На жаль, доля бібліотеки трагічна, її зібрання загинуло в роки громадянської чи Другої світової війни¹³⁴.

Очоловав Чернігівський колегіум префект, а не ректор, як у Київській академії чи Харківському колегіумі.

Посада ректора була пов'язана з викладанням ним найвищого курсу — богослов'я, в Чернігівському колегіумі префект спочатку викладав риторику, а з 1749 р. — філософію. В його обов'язки також входило керівництво навчально-виховним процесом та контроль за всіма коштами на утримання колегіуму.

До середини 30-х рр. XVIII ст. весь курс навчання забезпечували префект і два вчителі, після виділення поетики в окремий клас — чотири викладачі, з введенням філософії — п'ять, нових мов — шість. Вони були ченцями кафедрального монастиря. З другої половини XVIII ст. значна частина викладачів — вже світські особи.

Більшість викладачів були випускниками Києво-Могилянської академії, деякі — Львівської. Вже в 20-ті рр. XVIII ст. Чернігівський колегіум мав вчителів з власних вихованців, які викладали в нижчих класах, деякі направлялися в Київську академію для завершення навчання і після повернення викладали в колегіумі¹³⁵. Про професійний рівень викладачів Чернігівського колегіуму свідчила їх участь у діяльності Кодифікаційної комісії по підготовці першого українського кодексу “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. В ній працювали кращі інтелектуальні сили України: Д. Білинський, Т. Смержевський, Г. Прохорович¹³⁶. Ф. Кокойлович брав участь у перегляді та виправленні Біблії відповідно до грецького перекладу 70-ти, над яким працював ряд відомих богословів Київської академії¹³⁷. Як і викладачі Київської академії, Харківського колегіуму, вчителі Чернігівського колегіуму направлялися на викладацьку роботу в інші навчальні заклади, в основному російські, в закордонні посольства та місії, в екзаменатори для ставлеників тощо. Чернігівські архієпископи І. Максимович та А. Стаховський після призначення митрополитами Тобольськими потребували для просвітницької роботи в Сибіру “людей учительських”¹³⁸, яких, звичайно, вивозили з Чернігова. І. Максимович призначив колишнього вчителя Чернігівського колегіуму І. Лежайського керівником Китайської місії в Пекіні (1716 р.)¹³⁹.

В Московську славено-греко-латинську академію були направлені викладачі Чернігівського колегіуму С. Зимницький¹⁴⁰, С. Борецький¹⁴¹, в Олександрівсько-Невську семінарію — І. Германовський¹⁴², у Вятську семінарію — Л. Богуславський¹⁴³, в Коломенську — П. Захаржевський¹⁴⁴ тощо.

Характеризуючи викладацький склад Чернігівського колегіуму, необхідно відмітити часту зміну вчителів, що пояснюється не тільки відкликанням їх на викладацьку роботу в інші навчальні заклади, але й тим, що педагогічна діяльність була важливою ланкою в духовній кар'єрі: прийнявши чернечий сан і прочитавши курси від нижчих до вищих, викладач висвячувався на ігумена чи архімандрита монастиря або отримував іншу якусь важливу посаду.

Звичайно, часта зміна кадрів, система не предметного, а класного навчання (коли один вчитель викладав у своєму класі декілька предметів),

брак спеціалізації у вчителів негативно впливали на їх професійний рівень, накопичення досвіду, складання та збереження традицій в колегіумі.

Як загальноосвітній та всестановий навчальний заклад Чернігівський колегіум готував освічені кадри не тільки для духовенства, але й громадських установ та закладів: вчителів, канцеляристів, писарів, літераторів, перекладачів.

Поряд з Київською академією, Харківським та Переяславським колегіумами Чернігівський колегіум постачав значну кількість студентів для медичних закладів Росії. Серед вихованців Чернігівського колегіуму імена близько двадцяти відомих медиків XVIII ст.: П. А. Загорський (1764—1846 рр.) — академік, засновник першої анатомічної школи в Росії, Ф. Г. Політковський (1756—1809 рр.) — видатний клініст XVIII ст., професор Московського університету, Й. К. Каменецький (1750—1823 рр.) — “патріарх лікарів російських”, написав першу частину підручника з медицини для духовних училищ, П. В. Малахов (1753—1807 рр.) — губернський лікар в Чернігові, разом з О. Ф. Шафонським брав участь у складанні першого медико-топографічного опису Чернігівської губернії (1797 р.), Ю. Т. Білопольський (1753 р.) — головний лікар в армії О. В. Суворова, С. Успенський (1766—1838 рр.) — автор декількох наукових праць, був широко відомий в Москві як видатний хірург, Г. Ф. Мокринець (1755—1804 рр.) — провідний хірург Московського госпіталю, Я. К. Сандул-Стурдза (1756—1810 рр.) — займався дослідженням прокази в Криму, Я. В. Стефанович-Донцов (1752—1829 рр.), Т. Я. Стефанович-Донцов (1753—1833 рр.), П. К. Піддубик-Сушевський (1756—1811 рр.) — автори наукових праць з різних питань медицини, І. Д. Тишевський (1760—1830 рр.) — міський лікар в Полтаві, на свої кошти побудував лікарню, разом з П. К. Піддубиком-Сушевським написав працю “План наставления малороссийской Черниговской семинарии студентов первым основаниям врачебной науки» (1802 р.), П. В. Шарой (1751—1832 рр.) — керував Єлизаветградською медико-хірургічною школою — першим медичним навчальним закладом в Україні ¹⁴⁵ та ін.

Вихованці Чернігівського колегіуму також поповнювали ряди писарів та канцеляристів в місцевих органах управління: полкових та сотенних канцеляріях, магістраті, ратушах. З утворенням Чернігівського намісництва (1781 р.) значна частина його випускників влаштовувалася на службу до канцелярії намісництва.

В кінці XVIII ст. в зв'язку з запровадженням системи світської шкільної освіти гостро постала проблема педагогічних кадрів для народних училищ, що відкривалися. Вчителями в цих закладах у своїй більшості були випускники Київської академії та інших українських колегіумів.

Вихованці Чернігівського колегіуму: С. В. Самарський-Биховець, А. Г. Липлянський, П. С. Левицький, А. М. Плинський, К. І. Кучеровський, С. І. Пешковський, В. І. Заверухін — працювали в народних училищах на Чернігівщині ¹⁴⁶. С. В. Самарський-Биховець, П. С. Левицький, А. М. Плинський навчалися у Петербурзькій вчительській семінарії, яка була створена для підготовки вчителів народних училищ ¹⁴⁷.

Згідно з указом Синоду 1786 р. в Петербурзьку вчительську семінарію Київська академія направила 45 чол., Чернігівський колегіум — 15, Переяславський — 4, Харківський — 3 чол. ¹⁴⁸

Більшість студентів мала непогану підготовку. Голова комісії по застосуванню народних училищ П. В. Завадовський в 1789 р. повідомляв: “Между всеми присланными к должностям учительским в комиссию об учреждении училищ в разные времена и из разных духовных семинарий

людьми найлучшими, способнейшими, а паче благодетельнейшими оказывались всегда обучавшиеся в Черниговской духовной семинарии» (аналогічний лист був надісланий і в Київську академію)¹⁴⁹. Вихованці Чернігівського колегіуму, які навчалися в Петербурзькій вчительській семінарії, направлялися на викладацьку роботу в різні училища Російської імперії.

Стислий огляд історії Чернігівського колегіуму свідчить, що він був визначним центром освіти та культури XVIII ст. в Україні.

Неабияке значення мав той факт, що навчальний заклад заснували з власної ініціативи відомих церковних, культурних діячів, письменників, в місті з багатими історичними та культурними традиціями, де діяв представницький літературно-мистецький осередок. Це зумовило значною мірою творчу атмосферу в колегіумі, неординарний, оригінальний характер лекційних курсів його викладачів, написаних під значним впливом естетики бароко.

Уже на початку своєї діяльності Чернігівський колегіум перетворюється в своєрідний літературно-освітнянський осередок, де процвітало мистецтво віршування, драматургія, перекладацька діяльність. Його викладачі брали участь у виданні цілої низки творів, що репрезентували колегіум широкому загалу суспільства.

За обсягом та змістом навчальних програм Чернігівський колегіум був загальноосвітнім навчальним закладом, де здобували освіту вихідці з усіх станів. Рівень підготовки студентів був не нижчим, ніж у Києво-Могилянській академії і Харківському колегіумі. Викладачі та вихованці Чернігівського колегіуму проводили значну просвітницько-педагогічну діяльність як у своєму регіоні, так і на теренах Російської імперії. Вони зробили вагомий внесок у розвиток медицини XVIII ст.

Разом з тим не можна не відзначити, що починаючи з другої половини XVIII ст. на навчальний процес в колегіумі, як і в інших українських навчальних закладах, негативно впливала імперська політика в галузі освіти, спрямована на посилення регламентації та уніфікації всіх сторін діяльності освітян, на ліквідацію в навчальних закладах демократичних, гуманістичних засад та традицій з метою перетворення їх у вузькостанові духовні заклади.

⁶⁸ Шапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание. Государственная ордена Ленина библиотека СССР. Отдел рукописей. — М., 1959. — С. 118.

⁶⁹ Введенский И. И. Духовные училища в России // Памятники культуры. Новые открытия. — М., 1987. — С. 97.

⁷⁰ Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1897. — № 8. — С. 309.

⁷¹ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум. — С. 73.

⁷² Дем'янчук В. М. З історії заснування Переяславського колегіуму // Сковорода Григорій. Дослідження, розвідки, матеріали. — К., 1992. — С. 373, 374.

⁷³ Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1898. — № 16. — С. 640.

⁷⁴ Травкіна О. І. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 89.

⁷⁵ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1253, 1293.

⁷⁶ Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 10. — С. 306.

⁷⁷ Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1898. — № 16. — С. 640.

⁷⁸ Страдомский А. Список префектов, ректоров и инспекторов Черниговской семинарии со времени основания и до настоящего времени // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1867. — 15 июня. — С. 437.

⁷⁹ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — С. 81.

⁸⁰ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум. — С. 86, 93.

- ⁸¹ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 24. — С. 884.
- ⁸² Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 22. — С. 770.
- ⁸³ Там же.
- ⁸⁴ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 104.
- ⁸⁵ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 20.
- ⁸⁶ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 12—13, 26—30.
- ⁸⁷ ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 1253, арк. 50.
- ⁸⁸ Там же.
- ⁸⁹ Киевская старина. — 1895. — № 10. — С. 3.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 24. — С. 872.
- ⁹² Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1896. — № 14. — С. 442.
- ⁹³ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 21. — С. 731.
- ⁹⁴ Там же.
- ⁹⁵ Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1896. — № 17. — С. 554.
- ⁹⁶ Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму // Сіверянський літопис. — 1997. — № 3. — С. 35.
- ⁹⁷ До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5. — С. 90.
- ⁹⁸ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 281.
- ⁹⁹ Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму. — С. 34.
- ¹⁰⁰ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум. — С. 22.
- ¹⁰¹ Там же. — С. 46.
- ¹⁰² Водолаженко О. З історії Харківського колегіуму у XVIII в. // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1927. — № 6. — С. 110—111.
- ¹⁰³ Дем'янчук В. М. З історії заснування Переяславського колегіуму. — С. 370.
- ¹⁰⁴ Травкіна О. І. Про склад учнів Чернігівського колегіуму. — С. 35.
- ¹⁰⁵ Там же.
- ¹⁰⁶ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. Інв. № АЛ-101.
- ¹⁰⁷ Литинский В. Картины из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1896. — № 17. — С. 550.
- ¹⁰⁸ Труды Черниговской архивной комиссии. — Чернигов, 1911. — Вып. VIII. — С. 131.
- ¹⁰⁹ Докучаев Н. История черниговской семинарской церкви до 1817 г. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1871. — № 12. — С. 375.
- ¹¹⁰ Там же. — С. 377.
- ¹¹¹ Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1890. — № 10. — С. 210.
- ¹¹² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 283.
- ¹¹³ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 21. — С. 734.
- ¹¹⁴ Там же.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ Там же. — № 22. — С. 769.
- ¹¹⁷ Там же. — № 24. — С. 828.
- ¹¹⁸ Никольский С. Материалы для истории Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1890. — № 10. — С. 210.
- ¹¹⁹ Страдомский А. Никодим Сребницкий епископ Черниговский и Новгород-Северского. // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1876. — № 21. — С. 608.
- ¹²⁰ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 280.

- ¹²¹ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 23. — С. 823—825.
- ¹²² Посохова Л. Ю. Харківський колегіум. — С. 24.
- ¹²³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1904. — Отд. II. — Т. I. — Ч. I. — С. XIII.
- ¹²⁴ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 23. — С. 828.
- ¹²⁵ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1871. — № 2. — С. 50; Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1898. — № 12. — С. 509.
- ¹²⁶ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 284.
- ¹²⁷ Маркевич Н. А. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости. — 1852. — № 10. — С. 89.
- ¹²⁸ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум. — С. 119.
- ¹²⁹ Там же. — С. 120.
- ¹³⁰ Маркевич Н. А. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. — С. 89.
- ¹³¹ Там же.
- ¹³² Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1871. — № 2. — С. 50—53.
- ¹³³ Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. — К., — 1983. — С. 87, 109, 153.
- ¹³⁴ Там же. — С. 89.
- ¹³⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1906. — Отд. II. — Т. I. — Ч. II. — С. 360—361.
- ¹³⁶ Ефимов А. Елецкий монастырь Успения Пресвятыя Богородицы, со времени основания и до наших дней (1060—1900 гг.). Его святыни и достопримечательности // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1903. — № 22. — С. 764; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1906. — Отд. II. — Т. I. — Ч. II. — С. 362.
- ¹³⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1904. — Отд. II. — Т. I. — Ч. I. — С. 368.
- ¹³⁸ Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. — С. 67.
- ¹³⁹ Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700—1712 гг.) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. — 1871. — № 1. — С. 16.
- ¹⁴⁰ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1906. — Отд. II. — Т. I. — Ч. II. — С. 363.
- ¹⁴¹ Там же. — С. 364.
- ¹⁴² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. — К., 1906. — Отд. II. — Т. I. — С. 431.
- ¹⁴³ Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — С. 700.
- ¹⁴⁴ Там же. — С. 713.
- ¹⁴⁵ Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVII — перша пол. XIX ст. Бібліографічний словник. — Вип. I. — К., 1997.
- ¹⁴⁶ Мавров М. Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської Дирекції. 1804—1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. — 1999. — № 4. — С. 79—83.
- ¹⁴⁷ Там же.
- ¹⁴⁸ Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в. — К., 1988. — С. 54.
- ¹⁴⁹ Там же.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО (Миколаїв)

Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе

В історії України XIX ст. — період інтенсивної колонізації південноукраїнських земель Російською імперією. Одним з центрів колонізації було Миколаївське військово-губернаторство. До нього входили: м. Миколаїв Херсонської губернії — головна верф Чорноморського флоту, де розміщувалося Чорноморське адміралтейське правління та контора головного командира Чорноморського флоту і портів; м. Севастополь Таврійської губернії — головний воєнно-морський порт на Чорному морі, а також адміралтейські селища Богоявленськ, Покровськ, Березнегувате, Висунськ, Воскресенськ, Калинівка Херсонської губернії та Знам'янка і Богданівка Катеринославської губернії.

Центром губернаторства був Миколаїв. Російський уряд для управління губернаторством призначав військового губернатора, посада якого згідно з указом по флоту від 20 березня 1805 р. була приєднана до посади головного командира Чорноморського флоту і портів¹. Військовий губернатор очолював як воєнну, так і цивільну владу. Йому підпорядковувалися всі державні та станові установи, коменданти і гарнізони в містах і селищах губернаторства.

Вперше обидві посади одночасно обійняв чужинець — французький емігрант маркіз де Траверсе. 4 квітня 1802 р. його було призначено головним командиром Чорноморського флоту і портів², а у березні 1805 р. він став Миколаївським та Севастопольським військовим губернатором.

Де Траверсе — людина непересічна, а можливо й унікальна. Він постає героєм блискучого історичного роману. Не втрачаючи зв'язків зі своєю країною, він енергійно працював на благо іншої держави. Адмірал, головний командир Чорноморського флоту і портів, військовий губернатор Миколаєва та Севастополя, міністр Морських Сил, член Державної Ради — саме такі посади займав де Траверсе в Росії.

Оцінки І. І. де Траверсе в історичній і краєзнавчій літературі досить суперечливі. Одні автори захоплюються його особою, інші, навпаки, звинувачують його в усіх смертних гріхах. Можливо, що поштовхом негативного ставлення до Траверсе стали мемуари адмірала П. В. Чичагова, якого той замінив на посту морського міністра. У 1814 р. він емігрував за кордон, де й склав свої записки, як пишуть деякі дослідники, “на угоду англійській публіці”³.

Дуже часто цитуються слова декабриста барона В. І. Штейнгеля, теж сучасника де Траверсе і морського офіцера, який дав вкрай негативну оцінку діяльності де Траверсе в Росії⁴.

Серед істориків такої оцінки дотримуються дослідники XIX ст. Ф. Ф. Веселаго та П. Белавенець⁵. Навпаки, історик Д. М. Афанасьєв досить позитивно оцінює діяльність маркіза де Траверсе як на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора, так і на посаді морського міністра⁶. Миколаївський

історик Г. М. Ге також підкреслює, що “становище Миколаєва дуже змінилося на краще у 1802 р., коли головним командиром Чорноморського флоту був призначений маркіз де Траверсе” ⁷.

Досить довгий час історики його не згадували. І лише у 90-х роках ХХ ст. з’явилося кілька праць про життя і діяльність адмірала. Автори цих праць теж поділяються на тих, хто засуджує його, і тих, хто ним захоплюється.

Серед перших російський адмірал і військовий історик Б. Н. Зубов, автор книги “Развитие кораблестроения на юге России”, Н. Ю. Березовський, В. Д. Доценко та Б. П. Тюрін, автори довідника “Российский императорский флот. 1696—1917”, Д. Н. Копелев, автор статті про де Траверсе в “Морском энциклопедическом словаре”, В. Арсеньєв, автор великої праці “Эпоха испытаний” ^{8–12}.

Серед тих, хто позитивно оцінює діяльність француза де Траверсе в Російській імперії санкт-петербурзький дослідник Юрій Коваленко, який подає спеціальний розділ “Маркиз де Траверсе” в книзі “Москва—Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты” ¹³.

Діяльність де Траверсе на терені Російської імперії, в тому числі у Миколаєві, цікава не тільки для ознайомлення з біографією вищого державного чиновника, а й в плані вивчення історії Чорноморського флоту, міст Миколаєва і Севастополя.

Французький моряк Жан Франсуа Прево де Сансак де Траверсе народився в 1752 чи у 1754 р. ¹⁴ Уродженець о. Мартініка, виходець з давнього аристократичного роду, що налічував понад чотириста років послідовного дворянства.

Відомості про свою службу французькому королю він виклав у формулярному списку за власним підписом: у листопаді 1765 р. був прийнятий на флот у чині мічмана, у жовтні 1773 р. — присвоєно чин армійського лейтенанта, в березні 1779 р. — капітана, у травні 1783 р. — підполковника, в грудні 1786 р. — полковника. За цей час брав участь у 18-ти морських кампаніях, з яких у семи командував кораблями і фрегатами ¹⁵.

Особливо відзначився де Траверсе у війні за незалежність Північно-Американських Штатів (1778—1783 рр.). Командуючи різними суднами, він взяв 22 призи, у тому числі один фрегат Англійського флоту, три корвета й одне 30-гарматне судно. Під час перебування командиром фрегата “Леврет” він з незначним десантом оволодів укріпленнями на о. Христофора у Вест-Індії. Де Траверсе першим увірвався на острів і підняв французький прапор. Атакував і заволодів фортецею й трьома суднами на мисі Пальме. Відіграв ключову роль у битві при Чезпіку. В цю війну йому позачергово було присвоєно звання капітана корабля і надано старшинство над сотнею однолітків. За безстрашні подвиги його було нагороджено французьким орденом Людовика й американським — Цинциннаті. В Бостоні його вшанував аудієнцією генерал Вашингтон, майбутній президент Сполучених Штатів. Де Траверсе по праву вважали одним з видатних офіцерів морського флоту французького короля Людовика XVI, який удостоїв маркіза великою честю — місцем у королівській кареті та запрошенням на королівське полювання ¹⁶.

В період Французької революції, після гільйотинування Людовика XVI багато представників знаті шукали притулку за кордоном, йшли на службу до іноземних володарів. Серед них був і де Траверсе, який емігрував до Швейцарії. Незабаром колишній міністр морського флоту Франції маршал Шарль де Кастр порадив свого протеже Катерині II. Та запросила капітана де Траверсе в Санкт-Петербург, і не дивлячись на протести англійських офіцерів, що на той час займали керівні посади в російському

флоті, надала йому чин капітана генерал-майорського рангу, а згодом — контр-адмірала. Ще деякий час маркіз вагався між службою Німеччині чи іншій європейській країні і Росією. Та все ж в останній він знайшов свою другу батьківщину і нове ім'я — тут його називали Іван Іванович.

Де Траверсе ступив на російську землю у 1791 р. Почав він з командування галерами в Балтійському флоті і швидко став знаменитим. Навіть Фінську затоку, де маркіз полюбляв проводити учбові маневри, охрестили Маркізовою калюжею. Правда, “злі язики подейкували, що саме там він потопив багато галер”. У 1796 р. його було призначено командиром Роченсальського порту — головної бази Балтійського веслового флоту. В 1797 р. він командував загоном канонерських човнів в ескадрі адмірала В. П. Фондезіна і здійснював щорічні плавання в фінляндських шхерах і Фінській затоці. Згодом повернувся в Роченсальський порт, де й служив до 1802 р.¹⁷

У 1797 р. Павло І пожалував йому орден Святої Анни, маєток у Пензенській губернії та 500 кріпосних, а в наступному році — звання віце-адмірала. У 1801 р. вже Олександр І присвоїв йому звання повного адмірала¹⁸.

Свої неабиякі здібності де Траверсе в повній мірі проявив на посаді Миколаївського військового губернатора та головного командира Чорноморського флоту.

Для Новоросійського краю початку ХІХ ст. характерне призначення саме француза. Адже в цей період тут домінували французькі емігранти — герцог Рішельє, граф Дерібас, генерал Ланжерон та інші, знаннями і досвідом яких користувалася Російська імперія.

Завдяки активній адміністративній діяльності де Траверсе як головного командира, у Миколаєві в 1803 р. було засновано Депо карт з бібліотекою і кабінетом рідкостей. До них також була приєднана друкарня з літографією. Заснована майстерня морехідних інструментів, для якої зведено новий будинок.

1804 р. у Миколаєві відкрито училище флотських юнг з особливим артилерійським відділенням, в якому мали навчатися сироти. В ньому готували шкіперів, фельдшерів, писарчуків, на артилерійському відділенні — майбутніх унтер-офіцерів і офіцерів морської артилерії. Курс наук у Штурманському училищі посилено викладанням алгебри, геометрії, історії, фізики, французької та італійської мов, Закону Божого. Кількість вихованців збільшилася до 152, а сума на утримання училища — до 35 542 крб. Де Траверсе домагався відновлення роботи Чорноморського кадетського корпусу для дітей флотських офіцерів і дворян Південного краю¹⁹. У 1804—1805 рр. у Миколаївському адміралтействі було побудовано компасну майстерню²⁰.

В період урядування де Траверсе на Миколаївській верфі було закладено і побудовано кілька кораблів, серед яких дві бригаанти — “Десна” і “Днестр”, корвет “Або”, фрегат “Минерва”, корабель “Лесное” та особиста яхта де Траверсе “Твердая”²¹. При будівництві корабля “Правый” вперше використано мідну обшивку і мідне кріплення підводної частини²².

Під час війни з Туреччиною де Траверсе здійснив ряд заходів для захисту Миколаєва з моря. Зокрема, на Волоській косі і Глибокій Пристані було спроектовано тимчасові батареї, розроблено проект відновлення потьомкінського блок-флоту на насипному острові напроти Очакова. На цих укріпленнях були влаштовані гармати на поворотних платформах²³.

У Севастополі в 1803 р. де Траверсе запропонував новий план забудови міста. Він також турбувався про укріплення Севастополя із суші. У

1809 р. подав проект “Про підняття Севастополя на ступінь першокласної фортеці”, для чого запропонував обнести все місто кам’яними стінами з бастіонами і ровами. В цьому ж році на північному березі Севастопольського рейду, біля західного входу, було побудовано п’ять земляних батерей, а на південному боці створено лінію земляних укріплень від Карантинної бухти до Південної. Для посилення дії цих укріплень і прикриття їх тилів розставлено канонірські човни по рейду і бухтах ²⁴. Після проведення під керівництвом де Траверсе робіт, морський міністр П. В. Чичагов віддав належне активній діяльності адмірала і написав, що тепер це місто вперше в змозі себе захистити ²⁵.

Про діяльність І. І. де Траверсе на посаді Миколаївського і Севастопольського військового губернатора свідчать документи Держархіву Миколаївської області. Очевидно, що Миколаєвом де Траверсе почав опікуватися не з 1805 р., а ще з 1803 р., відразу після переведення управління губернією в Херсон. Вже з того року Миколаїв, який будувався як верф, повністю опинився під опікою морського відомства. Самостійно місто почало розвиватися з 1860-х років.

У документах архіву, що розповідають про відведення земель містам Миколаєву і Севастополю, знаходимо документи, які розкривають активну діяльність де Траверсе у вирішенні цього питання. Він домігся видання Височайшого указу Правительствующого Сенату від 13 березня 1808 р., за яким Миколаєву у 1810 р., нарешті, були відведені “дві чотириверстні пропорції землі”, які повинні були займати 20 400 десятин, оскільки площа самого міста в той час становила “1500 саж. у довжину і 620 саж. в ширину”, тобто 387 дес. 1200 саж. Всього Миколаїв і околиці повинні були займати 20 787 дес. 1200 саж. І хоча місто одержало менше землі, бо за Межовою книгою, яка була видана Миколаєву за указом Межової канцелярії від 29 травня 1830 р. і якою місто користувалося до кінця XIX ст., Миколаїв і околиці становили 17 373 дес. 2089 саж. ²⁶

У 1807 р., за поданням де Траверсе, місту Севастополю з портом і адміралтейством було виділено землі корисної і некорисної 14 220 десятин. Але при межуванні з’ясувалося, що фактично Севастополю належало 6986 дес. 511 саж. Решта севастопольської землі належала Балаклавському Єгор’ївському монастиреві, контр-адміральші Марії Алексіановій, а також ще більше ніж 30 — приватним власникам ²⁷.

Губернатором де Траверсе було створено комісію по перевірці прав власників, у результаті роботи якої виявилось: якщо повернути самовільно захоплені землі, то Севастополю може належати землі корисної і некорисної 15 911 дес. 2337 саж. Тому де Траверсе виклопотав дозвіл, за яким належало відібрати назад всі ті землі, на яких власники не виконали умови відводу. Власники ж не збиралися розлучатись із своїми ділянками і негайно порушили цілу низку судових процесів у відповідь на вимогу де Траверсе надати документи для перевірки на право володіння земельними ділянками. Ці судові процеси тривали довгий час ²⁸.

У 1806 р. у Миколаєві було створено поліцейські органи. За указом Олександра І поліцейські управління комплектувались “особливим штатом” відповідно до площі міста, кількості населення, торгових промислів та інших місцевих особливостей. Де Траверсе було проведено докладний аналіз стану міста Миколаєва. В своєму звіті він писав, що населення міста на 1806 р. становить душ чоловічого стану різних чинів і нижчих служителів дійсних та у відставці 1555 осіб, священно- і церковнослужителів — 14 осіб, іноземців та з інших міст — 114 осіб, купців і міщан — 1300 осіб, у казенних домах знаходиться 3000 осіб; жіночого стану всіх взагалі — 2497 осіб. Всього: 8480 осіб. На цю кількість жителів припадало 5 церков і один

молитовний будинок, два притулки, 1000 будинків і 188 землянок, 233 лавки, 7 заводів (з них два горілчаних і один пивоварний), 22 питні будинки, 82 погребі, 14 харчевень і пекарень, 4 торгові лазні. Крім того, на міській землі знаходилося 66 хуторів ²⁹.

За цим аналізом де Траверсе склав і 3 лютого 1806 р. відправив у Петербург перший штатний розпис поліції м. Миколаєва. 11 травня цей штат було затверджено імператором Олександром І. На чолі поліції у Миколаєві став поліцмейстер. У його віданні знаходилися поліцейський пристав, квартальний наглядач, 9 десяцьких та поліцейська команда з двох унтер-офіцерів і 12 драгунів ³⁰. Де Траверсе доклав багато зусиль для організації фінансування поліції, забезпечення службовців зброєю, кінями, одягом, взуттям, пайковим харчуванням. З цих питань він постійно листувався з губернатором Новоросійського краю, своїм співвітчизником Арманом Рішельє дю Плессі, Малоросійським генерал-губернатором, а згодом міністром внутрішніх справ Олексієм Куракіним, який співчував населенню України та допомагав місцевим начальникам у вирішенні різних питань ³¹.

У 1808 р. І. І. де Траверсе виклопотав дарування Миколаєву “чотирирічної відкупної суми” — 240 000 крб., проценти з якої щорічно повинні були становити 14 400 крб. На ці гроші де Траверсе сподівався збудувати казарми, присутствені місця, пристань, школи тощо. Вже губернатором О. С. Грейгом у 1821 р. у Миколаєві на ці гроші було засновано “Городовий комітет” — банківську установу, яка розпоряджалася капіталом, що належав місту, видаючи його в обіг у вигляді позик жителям міста й установам ³².

За часів де Траверсе Миколаїв збільшувався не тільки завдяки природному приросту, а й через постійний приплив нового населення, якому надавали різні пільги для облаштування в південних містах нещодавно приєднаного Новоросійського краю. Так, у 1803 р. вийшов Маніфест про звільнення із заслання злочинців і про оселення їх у південних містах. 12 квітня 1806 р. вийшов указ Правительствующого Сенату, за яким у Миколаєві дозволялося оселятися єретикам, які розкаялися і повернулися під опіку православної церкви ³³. У Таврійській губернії та м. Миколаєві дозволялося оселятися іноземцям, в тому числі французам, які присягнули на вічну вірність Російській імперії ³⁴. З цією метою де Траверсе організував у місті роботу двох комісій: “По розміщенню іноземців на місця проживання” та “Для розбору французьких підданих”.

Окрім цього, в Миколаєві була велика кількість полонених турків, у тому числі два паші, їхні дружини та супроводжуючий почт, загальною кількістю 400 осіб. Нагляд за полоненими було покладено на чиновника з особливих доручень Сташу Жукевича. В Держархіві Миколаївської області збереглося листування між Херсонським цивільним губернатором К. С. Гладковим, де Траверсе та Жукевичем про утримання полонених, розподіл між ними коштів і продуктів ³⁵. Це питання набуло ще більшої міжнародної ваги, коли уряд Туреччини почав виділяти кошти на утримання своїх громадян. У 1807 р. на забезпечення 16 635 осіб, які перебували у полоні в Херсонській і Катеринославській губерніях, Туреччина виділила 19 000 дакром, у березні 1808 р. — 42 242 піастри. Російський уряд також кожного місяця виділяв на утримання високопоставлених турецьких осіб по 1 тис. крб. Де Траверсе і Жукевич постійно опікувалися перебуванням турецьких громадян у Миколаєві. Вони ж у 1808 р. організували відправку турків на батьківщину ³⁶.

Як представник Російської імперії, де Траверсе повинен був проводити великодержавну політику в південних містах і в цьому напрямку він

сприяв переходу віруючих різних релігій у православну віру (хоча сам православним не був), наглядав за поведінкою єретиків, що розкаюлися, і доповідав про них у Синод та Сенат.

У Севастополі російський уряд проводив політику повного підпорядкування міста суто воєнно-морській справі. 23 лютого 1804 р. Севастополь було оголошено головним військовим портом на Чорному морі. Були вжиті заходи до припинення розголошення відомостей про становище флоту. Військові люди, які знаходились у місті, мали обмежити коло свого спілкування і нічим іншим не займатися, крім “одними військовими вправами...”³⁷. Навіть купецьким кораблям вхід у порт заборонявся, “хіба що від шторму чи заради інших несподіваних випадків зайде в порт для ремонту або для врятування, а не для торгу”³⁸. 1 січня 1807 р. було видано Маніфест, за яким не тільки заборонялось оселятися в місті іноземцям, крім тих, що принесли присягу на вічну вірність Росії, а й користуватися правами і пільгами по громадянству, промисловості, торгівлі або мореплаванню³⁹. У цьому аспекті цікаво підкреслити, що сам головний командир Чорноморського флоту і портів та військовий губернатор Миколаєва і Севастополя І. І. де Траверсе російського підданства на той час ще не мав.

Де Траверсе дбав про озеленення міст, навіть заклад у Миколаєві ботанічний сад, де розводили екзотичні рослини, й оранжерею, а біля свого будинку — фруктовий садок і квітник. Він також сприяв діяльності учнівського театру при Штурманському училищі.

У 1809 р. І. І. де Траверсе виїхав з Миколаєва, хоча юридично він залишався на своїй посаді до 1811 р. У той час його обов'язки виконував віце-адмірал М. Л. Язиков⁴⁰. У Петербурзі де Траверсе спочатку тимчасово, а з 1811 р. постійно займав посаду міністра Морських Сил (з 1815 по 1828 рр. — морського міністра). У 1810 р. став членом Державної Ради. Нарешті, отримав російське підданство. Його занесли в родову книгу дворян Казанської губернії. Олександр I подарував де Траверсе маєток у с. Романщина Лузького повіту, в 120 км від С.-Петербургу, де цар неодноразово відвідував вже старого де Траверсе⁴¹.

На посаді міністра де Траверсе розгорнув бурхливу діяльність по підсиленню воєнно-морського флоту морською піхотою, розробив штатний розклад для кораблів, зміцнював на них дисципліну. Завів порядок, за яким на початку будівництва кожного корабля виготовляли закладні дошки, завдяки яким зараз можна прослідкувати історію будівництва флоту. З його ім'ям пов'язано створення пароплавної лінії Петербург — Кронштадт (1813 р.). Протягом ХІХ ст. відбулося 30 морських дослідницьких експедицій, з них 13 припадає на часи перебування де Траверсе на посту морського міністра. Це експедиції Головіна, Коцебу, Літке, Анжу, Врангеля, знамените плавання Беллінсгаузена і Лазарева (1819—1821 рр.) на шлюпах “Восток” та “Мирный”. Де Траверсе надавав експедиціям великого значення, вважав їх державною справою, яка підносила авторитет Росії. Він допомагав діставати дозвіл на експедиції, купувати англійські кораблі і переобладнувати їх для довгих мандрівок, клопотав про нагородження їх учасників. Сам де Траверсе після експедиції Беллінсгаузена — Лазарева отримав вищу нагороду Росії — орден Андрія Первозванного⁴².

У 1828 р. за власним проханням де Траверсе було звільнено з посади морського міністра. Він оселився у с. Романщина. Ще деякий час він залишався членом Державної Ради. В цьому ж році його було нагороджено орденом Св. Георгія 4-го класу за 25 років служби в офіцерському чині⁴³. Де Траверсе двічі був одружений. З першою дружиною Мадлен де Руїф

мав трьох дітей: доньку та двох синів, їх обох звали Олександрами. Від другого шлюбу з Луїз Брен мав доньку та сина. Його сини стали хоробрими офіцерами, але високого становища по службі не досягли. Лише старший Олександр став віце-адміралом і дослужився до посади військового губернатора Архангельська. Молодший Олександр брав участь у Наваринській битві⁴⁴. Внук де Траверсе маркіз Іван Олександрович — учасник Кримської війни, під час якої знаходився в гарнізоні Севастополя, командував батареєю на Малаховому кургані, двічі був контужений⁴⁵.

Французький маркіз Іван Іванович де Траверсе помер 19 травня 1831 р. і похований у своєму маєтку в с. Романщина разом з дружиною Луїз Брен. Могила його збереглася до наших днів.

Майже 200 років пройшло з часів перебування І. І. де Траверсе в Миколаєві. Але той неповторний колорит, що привніс французький емігрант на початку існування міста, зберігається до теперішніх часів. Внесок де Траверсе у розвиток Миколаєва як міста незаперечний і заслуговує на вдячну пам'ять.

¹ Центральний державний архів Військово-Морського Флоту Росії, ф. 2092, оп. 0172, спр. 124, арк. 16.

² Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота. Ч. 1 (1768—1816). // Русский архив. — М., 1902. — С. 255—256; Общий морской список. — СПб., 1900. — Ч. 5. — С. 215; Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. — СПб., 1900. — С. 132.

³ Архив адм. Чичагова П. В. — Вып. 1. — СПб., 1885; Коваленко Ю. Москва—Париж: Очерки о русской эмиграции. Профили и силуэты. — М., 1991. — С. 99.

⁴ Текст з твору Штейнгеля В. І. цит. за Белаვენце П. Нужен ли нам флот и значение его в истории России. — СПб., 1910. — С. 178—179.

⁵ Веселаго Ф. Ф. Краткая история русского флота. — Вып. 11. — СПб., 1895. — С. 443.

⁶ Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 255—259.

⁷ Ге Г. М. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула // Именованье — город Николаев: Историко-краеведческий выпуск. — Николаев, 1989. — С. 118—119.

⁸ Там же. — С. 119.

⁹ Зубов Б. Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990. — С. 134, 205.

¹⁰ Березовский Н. Ю., Доценко В. Д., Тюрин Б. П. Российский императорский флот 1696—1917. Военно-исторический справочник. — М., 1996. — С. 224.

¹¹ Копелев Д. Н. Траверсе де Жан Франсуа Прево де Сансак // Морской энциклопедический словарь. — СПб., 1994. — Т. 3. — С. 270.

¹² Арсеньев В. Эпоха испытаний // Морской сборник. — М., 1992. — № 10. — С. 75.

¹³ Коваленко Ю. Указ. соч. — С. 95.

¹⁴ Копелев Д. Н. Указ. соч. С. 270—271; Березовский Н. Ю. Указ. соч. — С. 224.

¹⁵ Записки ученого комитета Главного Морского Штаба Его Императорского Величества. — СПб., 1831. — Ч. VII. — С. 312—316.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же; Копелев Д. Н. Указ. соч. — С. 270—271.

¹⁸ Записки ученого комитета. — С. 312—316.

¹⁹ Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 256.

²⁰ Крючков Ю. С. Указ. соч. — С. 57.

²¹ Там же.

²² Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 257.

²³ Крючков Ю. С. Указ. соч. — С. 57.

²⁴ Афанасьев Д. М. Указ. соч. — С. 257—258.

²⁵ Коваленко Ю. Указ. соч. — С. 94.

²⁶ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО), ф. 222, оп. 1, спр. 1661, арк. 4, 6, 7.

²⁷ Там же, ф. 230, оп. 1, спр. 12, арк. 43, 99 зв., 56 зв.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же, спр. 4, арк. 13.

³⁰ Там же, арк. 22.

- ³¹ Там же, арк. 32—34, 42—43, 65, 70.
³² Там же, спр. 63, арк. 2—3.
³³ Там же, спр. 9, арк. 21—21 зв.
³⁴ Там же, спр. 18, арк. 1—3.
³⁵ Там же, спр. 17, арк. 1 зв., 4, 6 зв., 7.
³⁶ Там же, спр. 15, арк. 15, 28.
³⁷ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — Т. XXVII. — № 21171. Севастополю — 200 лет. Сборник документов и материалов. — К., 1983. — С. 7.
³⁸ Там же. — № 21039. — С. 1018—1019.
³⁹ ДАМО, ф. 230, оп. 1, спр. 84, арк. 2—2 зв.
⁴⁰ Алфавитный указатель 12-ти частей общего морского списка. — СПб., 1900. — С. 132.
⁴¹ Записки ученого комитета Главного Морского Штаба... — С. 312—316; Морской энциклопедический словарь. — С. 270—271.
⁴² К о в а л е н к о Ю. Указ. соч. С. 93—94, 96—97.
⁴³ Записки ученого комитета Главного Морского Штаба... — С. 312—316.
⁴⁴ К о в а л е н к о Ю. Указ. соч. — С. 98.
⁴⁵ Общий морской список. — СПб., 1900. — Ч. XII. — С. 77—78.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Л. В. ТИМОШЕНКО (Дрогобич)

Невідомий життєпис Іпатія Потія

(фрагмент “Генеалогії митрополитів київських”
з віленського монастиря Святої Трійці)

Українська барокова література про церковних ієрархів XVI—XVII ст. не є багатою. Пригадуються у зв’язку з цим “Хронологія православних митрополитів руських” з “Патерикона” С. Косова¹, короткі життєписи василіан з рукописного збірника Л. Кишки², “Походження і життя львівських єпископів грецького обряду” з рукопису А. Левинського³ та власне життєпис Іпатія Потія, опублікований Л. Кишкою у передмові до книги казань і гомілій митрополита⁴. Тож інформація В. Ульяновського про наявність у рукописах Російської Національної бібліотеки Санкт-Петербурга польсько-мовної рукописної “Генеалогії митрополитів київських” викликала зацікавлення⁵.

Працюючи в петербурзьких архівах, нам удалося відшукати ще один польсько-мовний список “Генеалогії” в описаній В. Ульяновським частині колекції єпископа Павла Доброхотова, яка зберігається в архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук. Список Російської Національної бібліотеки закінчується заголовком до життєпису Л. Кишки⁶. Знайдений нами список “Генеалогії” міститься у збірці матеріалів з історії унії та монастирів, датованій серединою XVIII ст.⁷ Він ідентичний спискові Російської Національної бібліотеки, але більш повний, оскільки вміщує біографію Л. Кишки й має докладний титул з цінною інформацією про автора твору та характер його роботи над життєписом митрополитів.

Наведемо повністю згаданий початок рукопису: “Генеалогія митрополитів київських, котрі залишились в єдності з Римською церквою. Також і тих митрополитів реєстр, котрі наслідували патріархів царгородських згідно з грецьким відщепенством від Римської церкви і множили схизму у народі руському. Починаючи від синоду Флорентійського і від митрополита Ізидора. Аж до відновленої на Берестейському синоді єдності в 1596 р., з наведенням усіх тих митрополитів, котрі вже після цього залишились у послушенстві римським папам. Написана простим і невмілим пером одним ченцем Чину Святого Василя Великого не стільки для того, щоб хтось з тих листків черпав повну інформацію про церковну ієрархію, як тому, що йому перебування в келії було нудним без якоїсь праці. Й тому ту забаву розпочав близько року Божого 1715 і продовжував далі”⁸.

Отже, рукопис почато 1715 р. і, ймовірно, закінчено наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XVIII ст. (Лев Кишка помер 1728 р.). Оскільки автор досить часто посилається на архів Віленського Святотроїцького братства, можна припустити, що він жив і писав свій твір саме там. Особу ж автора встановити непросто, оскільки в XVIII ст. у кожному василіанському монастирі було багато освічених ченців, окрім офіційних історіографів-літописців чи архіваріусів⁹.

Хоч автор і зауважив, що він написав твір швидше для того, щоб скоротати свій вільний час, проте він сподівався бути прочитаним, оскільки у тексті інколи звертається до читача і навіть відсилає найбільш зацікавлених до архівних джерел, з яких він черпав свідчення.

Пропонований для публікації фрагмент “Генеалогії” є завершеним життєписом Іпатія Потія, хоч і не має початкового періоду його біографії. Це, власне, нарис його діяльності як київського уніатського митрополита. Слід зазначити, що життєпис вирізняється високим ступенем інформативності та достовірності. Про це свідчать, зокрема, його посилання на архіви Віленського братства та Володимирського єпископства, а також дослівне відтворення тексту сеймової конституції від 22 лютого 1605 р. Цією документальністю і точністю твір вигідно відрізняється від життєпису Л. Кишки, переповненого значною мірою легендарними свідченнями про життя митрополита та його смерть.

В центрі уваги автора знаходиться діяльність І. Потія на ниві становлення та розбудови уніатської церкви після Берестейського собору 1596 р., зокрема, її відносини з православ’ям на польських сеймах кінця XVI — початку XVII ст., а також його діяльність у Вільно. Звертаємо увагу на кілька найсуттєвіших, на наш погляд, концептуально-фактологічних моментів твору.

Перший стосується умов становлення уніатської церкви після 1596 р. Виявляється, що однією з найголовніших перешкод на шляху переходу церков до унії було магнатсько-шляхетське патрональне право. Юрисдикція його поширювалась, очевидно, на значну частину церков і монастирів. Підкоряючись владі світських патронів (автор має на увазі Володимирсько-Берестейську єпархію, шляхта і магнати якої чинили спочатку впертий опір І. Потієві), духовництво боялося приймати унію всупереч духовній владі, що вже була уніатською. Очевидно, І. Потієві вдалося все ж таки зламати опір волинської шляхти, внаслідок чого відбувся масовий перехід волинської еліти до унії у 1598 та 1603 рр.

Цікаво, що подібним чином магнатсько-шляхетський патронат перешкодив наприкінці XVIII — на початку XIX ст. російському царизмові у справі ліквідації унії на Правобережжі. Як свідчать архівні джерела, у приватновласницьких маєтках духовництво з вірними боялися відповідної реакції католицької й уніатської шляхти, і тому цілі села (в даному разі йдеться про митрополічу єпархію з центром у Радомишлі) залишалися ще деякий час уніатськими¹⁰. Наведений матеріал наводить на роздуми про необхідність поглибленого вивчення проблеми дії патронального права в українській церкві в XVI—XVIII ст., як права королівського, магнатсько-шляхетського, ієрархічного, монастирського і міщансько-братського.

Інший важливий момент життєпису проливає світло на обставини другої місії Кирила Лукаріса до Речі Посполитої в 1600 — на початку 1601 рр. Автор стверджує, що К. Лукаріс, уповноважений царгородським та александрійським патріархами, прибув з якоюсь важливою місією до польського короля і сенаторів. Передавши надані йому листи (у тому числі й листа М. Пігаса до І. Потія), він не зміг добитися аудієнції у короля і змушений був повернутися в Грецію. Залишений ним у львівського католицького єпископа Д. Соліковського лист-сповідь був опублікований 1610 р. у Кракові у двох книгах П. Скарги¹¹.

В поясненнях до публікації листа П. Скарга засвідчував прихильність К. Лукаріса до уніатів на Берестейському соборі 1596 р., а також доводив, що лист є сповіддю не лише самого К. Лукаріса, а й патріархів, які його послали, звідки впливає нібито їх “прихильність до унії”¹². При-

близно це ж саме стверджує також автор життєпису, який посилається на архів Віленського братства, додавши, що лист сповнений “єретичного блуду”. Ознайомлення з текстом листа за публікацією П. Скарги змушує сумніватися в його висновках. На це вже звертали увагу дослідники, які вважали лист сфальсифікованим¹³. Питання про автентичність листа, зрештою, залишатиметься відкритим до того часу, поки не буде знайдено його оригінал, який зберігався, за словами П. Скарги, в архіві львівської капітули. Принагідно зазначимо, що у світлі повоєнних знахідок у ватиканських архівах проблема ставлення Царгорода до Берестейської унії набирає поступово іншого відтінку. Йдеться про публікацію польським істориком О. Галецьким документа, який нібито засвідчує “тиху” згоду патріарха Єремії на унію руської церкви з Римом¹⁴. Згаданий сюжет життєпису є суттєвим доповненням до свідчень про місію К. Лукаріса, які збереглися у щоденнику краківського єзуїтського дому св. Барбари, а також у листах короля Жигимонта III та І. Потія.

Цікавою є інформація автора про згаданий лист Мелетія Пігаса до Іпатія Потія. Зрозуміло, що він був знайомий з його текстом, передавши досить точно основні положення листа, зокрема, улесливу похвалу І. Потія та умовляння залишитися в православ’ї. Проте автор двічі підкреслює спочатку своє переконання в тому, що лист був вигаданий кимось з культурно-освітніх діячів Острога, відомого своєю антиуніатською спрямованістю. Головним аргументом на користь такого припущення було те, що К. Лукаріс, будучи прихильником уніатської ідеї, не міг привезти листа, який був сповнений антиуніатської пропаганди. Аргументація, очевидно, була досить слабкою. Автор, зрештою, засумнівався в тому, чи “вигаданий цей лист, чи справді писаний патріархом”. Ці його роздуми та сумніви виглядають, звісно, наївними, оскільки автентичність листа М. Пігаса доводиться відповіддю Іпатія Потія, про яку йому, очевидно, не було відомо, хоча вона й була надрукована Л. Кишкою 1714 р.¹⁵

Можна (і потрібно) говорити про те, що авторське трактування подій релігійної боротьби в епоху Іпатія Потія виглядає деякою мірою вузько-конфесійним. Проте не можна не бачити прагнення автора бути максимально об’єктивним, наскільки це можливо було в умовах релігійного протистояння першої третини XVIII ст. Реалістично трактується, зокрема, сам уніатський процес як “укладення угоди з римлянами”, що відповідає сучасним уявленням про Берестейську унію. Можна стверджувати також, що авторська оцінка постаті Іпатія Потія, в цілому досить висока, не є перебільшенням, особливо у тій її частині, яка характеризує палкість його переконань і відданість справі унії. Зазначимо, що ця оцінка є досить близькою до пізніших характеристик цієї постаті, які належать кращим представникам української історіографії кінця XIX — початку XX ст.¹⁶

Деякі місця твору наближають його до полемічного жанру, хоча загалом це — яскравий приклад церковно-історичної публіцистики XVIII ст. Твір має цілісну структуру, його стилістична різноманітність не порушує загальної єдності викладу думки. Яскравими й оригінальними є авторські образні звороти, на зразок: “священічі його труди засяяли, як свічка на ліхтарі” та ін.

Публікований життєпис Іпатія Потія подається в перекладі українською літературною мовою з дотриманням сучасних норм передачі тексту та пунктуації. Запропонувавши лише один фрагмент “Генеалогії” (з двадцяти одного), ми привертаємо увагу до потреби публікації та вивчення цілого твору як необхідної умови поповнення джерельної бази історії української церкви.

¹ Извлечения из сочинения Сильвестра Коссова “Patericon, abo żywoty świętych cysowu pieczarskich // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов (далі — Арх. ЮЗР). — К., 1914. — Ч. 1. — Т. 8. — С. 461—472.

² С к р у т е н ь Й. Життєписи Василян (Виймок з рукописного збірника митр. Льва Кишки) // Записки Чину Св. Василя Великого (далі — Записки ЧСВВ). — 1924. — Т. 1. — С. 105—130, 284—291, 496—520; 1925. — Т. 3. — С. 496—520; 1932. — Т. 4. — С. 219—237, 496—520.

³ Біографії відкриті Я. Д. Ісаєвичем, який знайшов їх серед “матеріалів єпархіального архіву” Львівського історичного архіву (І с а є в и ч Я. Д. Невідома пам’ятка української історіографії другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1970. — № 2. — С. 66—72). Дослідник датував життєписи другою половиною XVII ст. Звертаємо увагу на те, що рукопис становить частину рукописної збірки А. Левинського, яка складається з різнорідних матеріалів, у тому числі й документальних, останній з яких датований 1775 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 201, оп. 46, спр. 31, арк. 67—105).

⁴ Żywot męża Bożego, Pamięci Nieśmiertelney Hipacynsza Pocieia, Metropolity całej Rusi; Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego // K i s z k a L. Kazania y Homilie męża Bożego... Hipacynsza Pocieia Metropolity Kijowskiego... — 1714. — Typis Monasterij Supraslensis P. P. Basilianorum. — Передмова, 36 с. До цього життєпису тісно примикає біографічна оповідь про рід Потіїв, яка походить з дому нащадків І. Потія (Genealogia imienia naszego, wypisana z Manus-kryptów... Ludwika... Pocieia Wojewody Wileńskiego... // Przegląd Poznański. — 1860. — Т. 30. — S. 210—228.

⁵ Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова. Укладач: В. І. Ульяновський. — К., 1919. — Додаток 4. — № 3. — С. 208—210.

⁶ Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки, м. Санкт-Петербург. — Польськ., Q. I. — Спр. 160. — Арк. 203.

⁷ Архів Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук (далі — Архів СПб., II), ф. 52, оп. 1, спр. 321, арк. 1—196.

⁸ Там же, арк. 2.

⁹ К р а ч к о в с к и й Ю. Ф. Очерки униатской церкви // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1876. — Кн. 3. — С. 331.

¹⁰ Державний архів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 139, арк. 1; спр. 145, арк. 3—8. Державний архів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 264, арк. 44—47 зв., 53—55 зв.; спр. 267, арк. 39—41.

¹¹ Epistola Cyrilli Zucari // S k a r g a P. Kazania przygodne, z innemi drobniejszemi pracami, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących. — Kraków, Druk. A. Piotrkowczyka, 1610. — S. 379—381; S k a r g a P. Na threny y lament Theophilá Orthdoga, Do Rusi Gręckiego Nabożeństwa, Przestroga. — Kraków, Druk. A. Piotrkowczuká, 1610. — S. 108—113.

¹² S k a r g a P. Na threny y lament... — S. 108.

¹³ Х а р л а м п о в и ч К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. — Казань, 1898. — С. 267; З а в и т н е в и ч В. З. Палинодия Захарии Копыстенского и его место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883. — С. 228—230, 232—234.

¹⁴ H a l e s k i O. Isidor tradition // Analecta Ordinis S. Basilii magni (Miscellanea in honorem cardinalis Isidori (1463—1963). — 1963. — Vol. IX(X). — P. 27—43.

¹⁵ Respons Hipocynsza Pocieia, Metropolity caley Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego, n6 List Melecynsza Patryarchy Alexandryiskiego // K i s z k a L. Kazania y Homilie... męża Bożego... — S. 528—606.

¹⁶ Див., напр.: Г р у ш е в с к и й М. Історія української літератури. — К., 1927. — Т. 5, Кн. 2. — С. 380, 383.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

**Другий митрополит
після відновлення єдності в Бересті
в 1596 р. преосвященний Іпатій Потій**

Коли починаю описувати діяння святобливого і дуже ревного для [справи] с[вя]тої єдності Іпатія Потія, митрополита київського, галицького і всієї Русі пастиря, після смерті св[ятої] пам'[яті] митрополита Михайла Рагози ¹, призначеного святою апостольською столицею спадкоємцем та наступником для руського народу ², то про нього слід говорити так, як Дух Святий через Еклезіаста в 50 розд[ілі] сказав про Симона, сина Онії, старозавітного жерця, котрий за свого життя дім [Божий] підпер і за своїх

днів костел (церкву) зміцнив³. Так само, отже, й Іпатій Потій, будучи спочатку за наміром Божим з Берестейської каштелянії покликаним на уряд пастирства єпископії Володимирської і Берестейської⁴, а пізніше — на Київську митрополію, стався підпорою Божого дому. Він за своїх днів церкву руську, яка відпала від єдності, з незгоди, відступництва, нахилу до остаточної згуби і занепаду [підняв], на фундаменті віри святої апостольської столиці утвердив. Овечок х[ристо]вих від відступництва грецького до єдності церковної і до послушенства найвищому пастиреві Папі римському навернув, указуючи їм і відкриваючи очі за допомогою Святого Письма, соборів святих отців і номоканонів та науки докторів церковних, що без єдності з церквою римською не можна досягти спасіння. Бо саме за те греки покарані Богом суворою неволею, що, знехтувавши Найвищим пастирем своїм, іншу собі зверхність вигадали, яка, завжди будучи противною Найвищому зверхникові церкви, привласнила собі титул вселенського патріарха і, відірвавшись від Папи і його послушенства, досі провадить блуд. [Тим] на греків накликає гнів Божий і доведено цей народ до згуби. Саме ця, а не інша причина була приводом [для Потія] та інших єпископів до розриву з відступництвом і до відновлення святої єдності в руському народі. З тієї, а не іншої причини [він] працював між панамі, шляхтою, князями і посполитим людом і багато зусиль доклав, маючи з ними з'їзди і конференції і погоджуючи з іншою своєю братією священні списки⁵, ведучи до однакості згоди і любові християнської з римлянами. А все це [для того], щоб [вони] були утверджені з благословенням святої апостольської столиці. Зневажав небезпеку, [яка загрожувала з боку] багатьох громад і провінцій, [і] з уповноваження народу руського подався до Риму. Все це мило було йому терпіти і зносити будь-які труднощі і труди лише для того, щоб наш Збавитель був шанований своїми овечками через з'єднання їх під владою і керівництвом Намісника його, котрий урядує в с[толиці] Святого Петра. Виявив себе тоді добрим пастирем, коли, за прикладом Господа Христа (для наслідування своїми наступниками), на різні небезпеки віддавав свою душу для спасіння христових овечок. Не дозволив різним труднощам відвернути себе від серйозного і ґрунтового рішення, а разом з нерозділеним у Христі братом і товаришем, учасником цієї праці Кирилом Терлецьким⁶, виконуючи покладені на себе обов'язки, зробилися гідними постати перед маєстатом святого отця Климента VIII Папи римського⁷ з відданням належного послушенства від свого митрополита й усього народу руського. Це послушенство було сприйняте з батьківською люб'язністю і милістю. Іпатій Потій і Кирило Терлецький приймали почесні і ласки й вважалися Святим отцем за домових прелатів, [про що] докладно описано в папських листах⁸. Там же сказано, що, прийнявши народ руський до єдності, [Папа] відправив його з благословенням і пошаною, якої заслуговував той, котрий з товаришем своїм, будучи легатом, мав повноваження від народу руського й усієї митрополичої церкви Київської.

А після щасливого повернення з Риму з не меншою вдячністю і щирим захватом був прийнятий своїми, а особливо митрополитом і духовництвом, з подякою за такі великі труди і з побажанням йому щастя. Бо [вони] чого хотіли, те й отримали завдяки відвазі й щирій опіці вищезазначеного свого легата Іпатія Потія. До цього всього спричинився Господь Бог, бажаючи, щоб той же Іпатій Потій після укладення святої єдності надалі помножував і пошановував згоду в руському народі і церкву російську від неприяте́лів, які на неї повстають, боронив і захищав. [Бо] ця церква, як воююча, могла переслідуватися і після об'єднання і мати великі сутички з тими, котрі, як говорить святий Іоанн, з нас вийшли, але з нами, однак,

не були ⁹. Саме на таку працю для церкви Божої Провидіння Господнє давно готувало Іпатія Потія, коли йому далось відчуття в серці, щоб, знехтувавши сенаторською гідністю та іншими благами світу цього, взявся до чернечої рясни і вправлявся в чернечому священицтві. Звідси потім виникла відвага зносити всі труднощі, котрі могли траплятися в стані його пастирської гідності. З чернечого уповноваження був передусім обдарований саном Володимирської і Берестейської єпископії, на котрій здійснював побожні і святі пастирські вчинки і [здобув] серце київського воеводи Костянтина Острозького, котрий, як згадувалося вище, спочатку зносився листовно зі своїми духовними (і більше ні з ким) (як прото-Єронім ¹⁰) про способи поєднання Русі з римлянами, бачачи в ньому гідного для виконання такої великої і святої справи, оскільки він був наділений Божим даром.

Усі єпископи з митрополитом своїм зауважили також у ньому святості і розважливості у всяких вчинках, бо між собою не знайшли гідного від нього, хто краще міг би здійснити посольство до Святого отця і домовитися про всі справи, потрібні для укладення угоди з римлянами. Тоді ці та інші священицькі його труди і щирість засяяли, як свічка на ліхтарі, й оздоблювали Божу церкву, примножуючи єдність в руському народі. За це його вшанували, і по смерті св[ятої] пам'[яті] отця Михайла Рагози цей же Іпатій Потій з єпископії Володимирської і Берестейської в 1599 р. був одноголосно обраний усім духовенством на київського митрополита ¹¹. З цього року найсвятіший отець митрополит Іпатій Потій почав урядувати в святій ієрархії, але противники згоди і святої єдності, котрі знову приєдналися до світського відступництва, відступивши від підписів і заприсяжених декларацій, хотіли забрати у нього дану Богом владу. А тому відразу вдалися до підбурювань і заворушень. Першу експериментальну сутичку з єпископом мали на Варшавському сеймі 1598 р., звинувативши і с[вятої] п[ам'яті] о[тця] Кирила Терлецького, єпископа Луцького, як його соратника. А після відкладення цієї справи знову вступили у відверту суперечку з тим же Іпатієм Потієм на сеймі у Варшаві 1600 р., вже як з митрополитом ¹², бажаючи за некатолицьким звичаєм (за звичаєм схизматичького урядування) довести перед паном королем і Річчю Посполитою, що митрополита [повинен] судити світський сейм і вирішувати такі справи, які може вирішувати лише духовний з'їзд, [а саме], що митрополит порушив закони і канони й знехтував ними, а їм, світським, у вольностях, наданих патріархами, кривду заподіяв тим, що з'єднався з римлянами. Сказати це було доручено послам на сейм від Волинського і Київського воеводств. Але митрополит і єпископ луцький вважали їхній вчинок некатолицьким і, не бажаючи в духовних справах судитися на суді світському, довели законами і канонами, що ця справа не підлягає [розглядові] на сеймі, ані на жодному світському суді, а лише духовною владою. А тому належить керуватися Божим, коронним і всякими християнськими законами. Митрополит присягався перед королем і сеймом у своїй невинності і довів, що він із своїм попередником Михайлом Рагозою ніяких нових речей не робили, ані проти канонів і правил с[вятих] отців нічого не порушували, а взагалі повернулися до давніх справ, котрі були ухвалені і прийняті першими святими патріархами. До цього Русь не раз приступала, знову відступаючи. Не бажаючи продовжувати таке відступництво, [вони] відновили єдність і згоду, прийняту на останньому Флорентійському синоді ¹³, й об'єдналися з римською церквою.

До того ж польський король, бачачи, що ще від с[вітлої] п[ам'яті] короля польського і угорського Владислава і від інших королів після нього (Олександра і Жигимонта I) надані великі вольності духовним і світ-

ським людям релігії грецької¹⁴, а також звернувшись до своїх привілеїв, котрими ця єдність стверджена і збережені права, вольності, привілеї і свободи, зважив на всі ці докази невинності митрополита Іпатія Потія [своїм] листом і декларацією. Тому він [Іпатія Потій] з єпископом луцьким і з іншими єпископами й з усім духовництвом без усякої зневаги, як самі собі керівники і пастирі релігії грецької усіх сановників духовних повинні утримувати і харчувати згідно з давніми звичаями с[вятої] грецької церкви. Про це ширше описано в декларації с[вітлої] п[ам'яті] короля Жигимонта III, датованій року 1600, місяця березня 25 дня¹⁵, яка служила руському духовництву і наступним митрополитам, про що [зазначає] книга про права і вольності Віленського братства Св[ятої] Трійці, foly 38 і foly 39.

А після такої сутички з противниками на вальному Варшавському сеймі в наступному 1601 р.¹⁶ з'явився в цій державі Кирило Лукаріс, архімандрит Александрійської церкви, екзарх патріаршої столиці¹⁷ — царгородського Матвія і александрійського Мелетія¹⁸, висланий від них послом до польського королівства (як до короля Жигимонта III, так і до інших панів і коронних сенаторів В[еликого] Кн[язівства] Лит[овського]), щоб викласти потреби тих, котрі відірвалися від згоди і церковної єдності перед й[ого] к[оролівською] м[илістю] і перед цілою Річчю Посполитою. [Посол], віддавши деяким панам і княжатам листи і не одержавши аудієнції у короля (бо йому заборонено було в цій державі затримуватися), залишив листа до короля у с[вятої] п[ам'яті] отця архієпископа львівського Соликовського¹⁹. При ньому ж залишив і свою письмову заяву, в котрій висловив єретичний блуд, з яким церква не може погодитися, про що він сперечався з патріархами. Наостанок мовить, що суперечки між східною і західною церквами можуть відштовхувати невчених і простих людей, але вчені [люди] ретельно виводять єдине розуміння любові Христової. І далі: ми ніколи не цураємося столиці с[вятого] Петра, підкоряємось їй і визнаємо її першість як матері. Крім того, визнаємо, що наука докторів як східної, так і західної церкви є єдиною і в основах християнської науки немає між ними жодних суперечностей, а лише в обрядах і церковних церемоніях. У тому ж листі бажає, щоб східна і західна церкви могли бути доведені до досконалої єдності. Затим, залишивши цього листа у о[тця] єпископа львівського, Кирило, нічим у цій державі не спокусившись, на знак протесту залишив її до щасливіших часів і з цим від'їхав до своїх патріархів. Він бажав, щоб між тими, котрі прагнуть єдності і вже в ній перебувають, та між тими, котрі її уникають і думають, що богобоязливо чинять, а тим часом дозволяють собі єретичський блуд, встановилися мир і згода. Але [з огляду] на неволю грецького народу і, з іншого боку, — на те, що королі на кару Божу у звичаях і релігії не дотримуються згоди й увесь світ зіпсувався, він не бачив способу [досягнення] тої згоди²⁰. Про це — в книзі Віленського братства, foly 56 і 57.

Після такої богобоязливої заяви Кирила, хто б не зрозумів, що цей лист мусив спричинити якщо не згоду, то хоча б спокійну поведінку противників святої єдності і тих, котрі залишилися послухними Найвищому пастиреві і намісникові Христа. Адже й сам Кирило, будучи послом александрійського і царгородського патріархів у цій державі, визнав, що вони не цураються столиці с[вятого] Петра, а, навпаки, ставляться до неї з належною повагою.

Патріарх Єремія прокляв самого митрополита і тих, котрі від наших відмежувалися і були приводом до відщепенства, а також тих, які чинили незгідно з Духом Святим і не захотіли піти за прикладом старших (особливо Віленське братство), намагаючись залишитися при керівництві церква-

ми і духівництвом ²¹. Тоді-то якийсь Сенчило ²², отримавши близько 1605 р., за рекомендацією с[вятої] п[ам'яті] отця митрополита, кляштор віленський і монастир С[вятої] Трійці, і будучи там архімандритом, швидко став апостатом і віддав цей кляштор дизунітам. У цьому кляшторі Віленське братство, проводячи схизматицьке урядування, цілком привласнило собі те місце. Крім того, коли цього Сенчила як апостата отець митрополит екскомунікував, вони відважилися подати митрополита до головного трибуналу (суду світського кола) [за те, що] він усі віленські церкви готував до вступу [в унію].

Коли Господь Бог насилає на людей різні утиски і переслідування, то разом з тим має давати такий звичай і порятунок, що людина з Божою допомогою навіть з найбільшого багна може вирятуватися. Це, власне, трапилось і з митрополитом Іпатієм Потієм. Коли проти завзятих переслідувачів, [які бажали] зруйнувати єдність, одностайно було серце озброєне, архіпастир разом із зунійованою своєю дієцезією потребував рятунку від Господа Бога. Боже Провидіння спричинилося до того, що в цей час дано було отцеві митрополитові за помічника людину великої гідності — отця Йосипа Вельямина Рутського ²³, котрого покликано було чудесним способом Господнім до С[вятого] Закону. [Провидіння Господнє], як свідчить його життя, бажало мати його під керівництвом митрополита Іпатія Потія для того, щоб йому [Потієві] благодать Господня полегшила працю і труднощі за допомогою такого богобоязливого і старанного у примноженні святої єдності чоловіка. Отже, з таким помічником він міг нести ярмо Христове і мужнім серцем давати відсіч переслідувачам Божої церкви. Тому о[тець] митрополит рятував від схизми віленські церкви. Зі свого боку, о[тець] Рутський, турбуючись про прилучення до єдності віленського монастиря Святої Трійці, свідчив на віленському трибуналі (суді кола духовного) проти Віленського братства про те, що неправильно про речі духовні позиватися перед світським судом. Виходячи з права акторату ²⁴, вимагали, щоб про це все з ними розбирався духовний трибунал. З цього приводу тоді були великі контрверсії в світському колі, і було немало таких, котрі перейшли на бік схизматиків. Дійшло до великого розходження думок у світському колі, коли депутати, не можучи погодитися між собою в сентенціях, змушені були відіслати обидві сторони на розсуд до короля на реляційний суд.

А на цьому реляційному суді, коли король вислухав цю справді суперечливу справу, і бачачи, що митрополит Потій і його попередники мали найвищу владу й юрисдикцію над архієпископами, єпископами і архімандритами та всім духівництвом грецького закону і над їх церквами не лише згідно із законами і канонами духовними, а й згідно із старожитніми привілеями, а також сеймовими законами і постановами й щодо їх юрисдикції і послушенства як до верховних архіпастирів це все належало, [постановив], що і теперішній митрополит повинен мати їх під своєю владою і керівництвом. Крім того, с[вітлої] пам'яті король Жигимонт III навічно утвердив о[тця] митрополита у правах, вольностях і непорушній митрополічій юрисдикції, а також засудив віленських дизунітів за їх неслухну акцію, залишивши митрополита при абсолютній владі над усіма віленськими церквами. З того ж часу віленський монастир з церквою С[вятої] Трійці й з добром, яке до нього належало, навічно присудив отцеві митрополитові і отцеві Вельяминові Рутському. Згідно з наданими привілеями короля Жигимонта III, о[тець] Рутський, призначивши 1609 р. королівського дворянина [намісником], прийняв цей монастир і церкву у власність та вигнав звідти схизму, доказом чого є архів віленського монастиря, де ці угоди [знаходяться] ²⁵.

Про те [як відбувалась] агітація і як цей архіпастир мав ще одну тяжку сутичку з дизунітами, широко описано в королівських декретах, до котрих відсилаю по дальшу інформацію охочого читача. Тут лише коротко згадую чесноти і труди цього ревного пастиря для наслідування і підтримки кожного з нас. [Цими чеснотами він] майже як муром проти схизми боронився від тих, котрі тоді так дошкульно повставали на неї і шукали всяких способів для зруйнування і порушення всього того, що було постановлено для єдності з римлянами на Берестейському соборі ²⁶, щоб відновлена єдність не була знову похована.

Тоді богобоязливий і святоблिवий пастир мав багато роботи і мусив чуйним пастирським оком стежити за всякими злими намірами супротивників, а особливо, коли вони при правних заворушеннях у своїх листах не припиняли принижувати Берестейський собор та подавати його в злому світлі духовним і світським людям, знеохочуючи і відриваючи посполитий люд від ухваленої на ньому єдності. Особливо ті відщепенці накинулися на Флорентійський собор з наклепами, [написаними] якимось вигаданим Кліриком Острозьким ²⁷ і Христофором Філалетом, котрий, будучи найнятий схизмою для захисту православ'я, всю свою книгу, названу "Апокрисис", начинив єретичними пропозиціями й аргументами ²⁸. Обидві ці книги в'їдливо нападали на Флорентійський собор, шкодячи тим самим і соборові Берестейському. Тоді с[вятої] п[ам'яті] Іпатій Потій змушений був не мовчати проти цих наклепів, а, навпаки, для засудження й осоромлення таких вигадок виступити своїм твором проти них. Здійснивши велику працю, [тобто] написавши "Оборону Флорентійського і Берестейського синоду" в 1609 р. і видавши цю книгу по-руськи, наказав її поширювати по дієцезіях ²⁹, утверджуючи овечок своїх у переконанні, щоб [вони] зміцнювалися в ньому і не давали обманювати себе брехливими науками.

Але не менша турбота цього архіпастиря виявляється і в збереженні для своїх наступників прав і привілеїв. Бажаючи, щоб митрополити в майбутньому були збережені й юрисдикція їх над духовництвом, церквами і світським станом з усією належною владою не зазнавала ніякого приниження, конфірмавав у світлої пам'яті короля Жигимонта III привілеї, надані Жигимонтом I на митрополиту посаду св[ятої] пам'яті Йосифові Солтанові ³⁰, датовані Року Божого 1519, липня 2 дня, індикта 14 на сеймі в Бересті. Зміст цієї конфірмації, виписаної із самого привілею на сеймі вальному у Варшаві року 1605, місяця лютого 22 дня, такий:

"А так ми, король, оглядаючи той привілеї і надання наших предків, їх м[илостей] королів польських і в[еликих] кн[язів] лит[овських], бачимо, що митрополитові київському, галицькому і всієї Русі як старшому духовництва руського дана в нашій державі зверхність і юрисдикція над усіма владиками, архімандритами, ігуменами, попами, дияконами і над усіма духовними Грецького і Руського закону і над усіма їхніми церквами на вічні часи. Зберігаючи в силі той привілеї наших предків в усіх пунктах, артикулах і клавзулах, підтверджуємо цим листом-привілеєм нашим. Має в Бозі велебний отець митрополит київський, галицький і всієї Русі і всі митрополити київські, що будуть після нього, зверхність і духовну владу згідно з привілеєм предків наших і згідно з теперішнім нашим підтвердженням над усіма церквами, владиками, ігуменами, попами, дияконами і над усім духовництвом Руської і Грецької релігії без винятку в державі нашій — в короні Польській і В[еликому] кн[язівстві] Лит[овському]. А тому жоден із духовництва Руського не має права і не повинен виходити з послуху і юрисдикції, даної митрополитом київським, хоч би які привілеї наші комусь наперед або після того на владництва і всякі інші уряди

духовні цієї Грецької і Руської релігії були дані. Отже, ніхто не має сили перешкоджати юрисдикції і послушенству митрополита київського і галицького і всієї Русі, бо ці стародавні привілеї і надання предків наших, святої пам'яті королів польських і в[еликих] кн[язів] лит[овських], київським, галицьким і всієї Русі митрополитам закріплені на вічні часи”³¹.

А цей св[ятої] пам[яті] митрополит за свого керівництва був захисником прав і привілеїв святої єдності, втілюючи їх, щоб митрополича влада ні в чому не була порушена світським станом. Він мав з початку свого уряду (як я про це дочитався в архіві Володимирської кафедри) велику непокору і непослушенство в своїх дієцезіях. Там світське духовництво, будучи приниженим у наданих їм привілеях і вольностях, мусило підлягати подвійній владі — світській і духовній. І часом бувало, що каплан у своїй простоті більше боявся свого фундатора, ніж митрополита, бо, згідно з давнішими схизматицькими звичаями, капланів змушувало до незвичайних повинностей і податків. Якщо ж вони, прикриваючись панською протекцією, зневажали митрополичі універсали і не хотіли прибувати на собори, і коли за непослух хотіли таких карати згідно із світською владою, котра чинила непокору митрополичій юрисдикції, то часто духовна влада не могла цьому дати раду. З цієї причини, коли не було змоги інакше навести належний порядок у духовництві через такі абсурди, які діялися часто зі сваволі самих же капланів, а інколи з презумпції світського стану, котрий неслухно підпорядковував своїй юрисдикції духовництво с[вятої] п[ам'яті] митрополит Потій під тиском і приниженням духовного стану, а також, щоб митрополича юрисдикція залишилася в силі, змушений був удатися до протекції короля Жигимонта III, котрий своїм королівським листом, надавши митрополитові князя Четвертинського³², уповноважив їх кожного такого каплана, що противиться владі митрополита, чи такого, котрий би його [каплана] захищав, карати, брати і везти до митрополичого суду, незважаючи на жодні панські протекції і на всякий неправильний звичай. І таким чином митрополит Потій знову одягнув своє духовництво у ризи послушенства, відірвавши від світської влади та придушивши у декого завзяту сваволю проти пастирів. Тим самим руське духовництво, повернувшись до вживання прав і привілеїв, досягло такої ж вольності, як у римських капланів, і дотепер її має.

Отже, противники бачили в архіпастирі статечну віру і неодмінне послушенство с[вятої] апостольській столиці, [а також, що] жодними утисками і переслідуваннями [не вдалося його] перемогти і відвернути від тих речей, котрих присягав Богові дотримуватися. Кинулися тоді [вони] до іншого способу: склали листа від александрійського патріарха Мелетія до с[вятої] п[ам'яті] преосвященного отця Іпатія Потія, сподіваючись принаймні лагідною мовою і вмовлянням схилити митрополита до своєї неунії. Видавши цей [лист] в Острозькій друкарні руським стилем, православні поширювали його скрізь по дієцезіях. У цьому листі патріарх приписує митрополитові великі цноти, хвалить його від народження за пристойні звичаї. Визнає також за ним мудрість, розважність у всяких справах, дивується [з його] людяності і з розмови, котру Потій мав з його делегатом, коли одного разу був з візитом у митрополита. Такою є перша частина його листа.

Друга починається зі скарг і плачу, що [Потій] відважився мати спілку з латинниками і що диспутами і шкільними науками введений в оману та неслухно дав себе спокусити доказам на відступництво від царгородського патріарха. Тут широко доповнює свої умовляння [цитатами] зі Святого Письма, канонів і консилій, дорікаючи йому і приписуючи помилку за те,

що все це учинив проти віри і совісті і засмутив посполитий люд таким вчинком — відданням послушенства Папі римському... *. Пильно просив про те і всіляко радив, щоб [Потій] знову повернувся до послушенства патріархові царгородському. Раз лагідними словами намовляє митрополита до послушенства, а другий раз, забувши про скромність, суворо вичитує і, перекрутивши слова, викриває пап, насильно і вперто некатолицькими промовами, яких у цьому листі повно, намовляє [Потія] на цей блуд. А під кінець для знеславлення прийнятої згоди з римлянами перед простими людьми дошкульно проти Папи і Церкви написав. Отже, цей лист міг збити з пуття багатьох простачків і людей, які не утвердилися у вірі й єдності. Ми переконані, що то був не справжній лист александрійського патріарха, а вигаданий в дизунітській Острозькій друкарні³³, оскільки [той, хто передав] безпосередньо цей лист, архімандрит константинопольський Кирило Лукаріс — делегат від александрійського і константинопольського патріархів при королі Жигимонтові III, залишив свій лист і визнання львівському архієпископові о[тцю] Соліковському з усякою любов'ю і доброзичливістю до с[вя]тої апостольської столиці. Чи вигаданий цей лист, чи справді писаний патріархом, все-таки певним є те, що святоблिवий пастир [Потій], котрий любив с[вя]ту згоду і єдність і відкидав відступництво, ніколи не похитнувся у своїх переконаннях і твердо при кошарі своїй стояв, не піддаючись на жодні пошанування, ані не лякаючись галасу, котрий потрібно було витримувати як на сеймах, так і в різних приватних [справах], будучи завжди готовим приборкати їх упертість, що він робив аж до кінця свого життя.

А коли вже бачив, що він має поважні роки і підірване такою великою працею й турботами здоров'я, то завчасно взяв до себе на високий сан коад'ютора св[ятої] п[ам'яті] отця Вельямина Рутського, зробивши його архімандритом і віддавши під владу та уряд йому віленський монастир С[вя]тої Трійці. З ним же скрізь помножував святу єдність — як у Вільні, так і по різних інших місцях. Наостанок, зрозумівши в Рутському святі і побожні цноти та вчинки і бачачи, що він буде і по його смерті докладати старань для примноження святої єдності, нікого іншого, лише Рутського ще за життя свого зробив і затвердив коад'ютором митрополії. Сам же, завчасно готуючись до смерті, склав тестамент, витяги з котрого довелося мені читати в нашому віленському архіві³⁴. У ньому наперед перед Богом звітується про те, що відступництво від патріархів і зближення та поєднання зі Святою Апостольською столицею відбулося не з якогось зухвальства чи погорди керівників, ані теж з якихось інших поважних причин. Особливо зваживши на те, що, залишаючись у відступництві від римської церкви, сам себе обманював і овечок своїх віддаляв від спасіння, тому брав Бога за свідка і бажав на його Страшному Суді це вирішити і там довести свою невинність перед тими, котрі погано інтерпретували його навернення з дієцезією до послушенства Найвищому Пастиреві Святої Церкви, оскільки, як пише в своєму тестаменті, повинен був наслідувати в спасенних речах своїх попередників, тобто митрополита Ізидора³⁵ та інших митрополитів, які після нього настали, котрі прийняли ухвалену на Флорентійському соборі згоду і в ній досить довго перебували. Вони ж до цієї ж згоди приступили і там же установили єдність віри. Нічого проти совісті не вчинили, багато допомогли спасінню своєму і своїх овечок, поєднавшись з церквою і її Першопрестольником, котрому хто не підлягає, ніколи не може бути спасеним, і хто його не поминає в літургії, не є пресвітером і не гідний мати тоді капланської влади. Про це Іпатій Потій наводив

* Кілька слів нерозбірливі.

слова патріарха Геннадія ³⁶ у своїй “Обороні собору Берестейського” ³⁷. Про це також говорить 13 канон першого і другого соборів ³⁸.

Після укладення тестаменту і після залишення коад'ютора на своєму місці, коли прийшов час, визначений Богом, за такі великі труди і праці свої, а також за пролиту кров за с[вяту] єдність, дістав від Бога вічну нагороду. Цей святоблудний пастир, віддавши духа Творцеві своєму, попросився з цим світом 1609 року ³⁹. Як говорить тестамент небіжчика в архіві Віленських справ, він похований в кафедральній Володимирській церкві і лежить, як кажуть, і зараз у гробі, тілом не порушений. Хай йому буде вічна пам'ять. Амінь ⁴⁰.

Архів Санкт-Петербурзького відділення
Інституту історії Російської Академії наук,
ф. 52, оп. 1, спр. 321, арк. 20 зв. — 24.
Переклад з польської.

¹ **Михайло Рагоза** (Рогоза) (бл. 1540—1599) — видатний український церковний діяч кінця XVI ст. У 1579—1589 рр. — архімандрит мінського Вознесенського монастиря, у 1589—1596 рр. — митрополит Київської православної (1596—1599 рр. — уніатської) церкви. Відновив у 90-х рр. соборні традиції церкви, підтримував церковні братства, очолював Берестейський уніатський собор у жовтні 1596 р. Відіграв значну роль у справі прийняття та поширення унії на українсько-білоруських землях.

² Номінацію Іпатія Потія в київські митрополити Римська курія затвердила лише в лютому 1600 р. Тривалим було затвердження його кандидатури з боку державної влади Речі Посполитої: 23 серпня 1599 р. король Жигимонт III увів його у володіння митрополією; грамотою 26 вересня 1599 р. він проголошувався київським митрополитом; і лише 8 липня 1600 р. датується повторний універсал, який затверджував попередній.

³ Автор помилився, приписавши цитовану біблійну мудрість Еклезіастові. Насправді згадана мудрість міститься в книзі Сираха: “Симон, син Онії, первосвященик, за життя свого полагав храм і за днів своїх укріпив святиню” (Сирах, 50:1).

⁴ Берестейський каштелян і сенатор Адам Потій постригся в ченці 31 березня 1593 р., прийнявши ім'я Іпатія. Номінаційна грамота Жигимонта III на Володимирську і Берестейську єпископію датується 20 березня 1593 р. Рукоположення І. Потія в єпископи було здійснено митрополитом М. Рагозою 27 травня того ж року.

⁵ Ідеться, певно, про так звані “покутні” собори і наради ієрархів руської церкви першої половини 90-х рр. XVI ст., на яких затверджувалися декларації й умови Берестейської унії.

⁶ **Кирило Терлецький** (р. н. н. — 1607) — з 1572 р. єпископ пинський і турівський, з 1585 р. — луцький і острозький. Один з найактивніших учасників Берестейської унії, делегат руської церкви до апостольської столиці наприкінці 1595 — початку 1596 рр.

⁷ **Климент VIII** — папа римський (1592—1605).

⁸ Маються на увазі булли папи римського кінця 1595 — першої половини 1596 р., якими погоджувалися та затверджувалися умови Берестейської унії. Найважливішими серед них є булли від 23 грудня 1595 р. та 23 лютого 1596 р.

⁹ “З-поміж нас вийшли, але з-між нас не були” (Іоанн, 2:19).

¹⁰ **Князь Василь-Костянтин Острозький** (бл. 1526—1608), з 1559 р. — київський воєвода. У 80-х рр. XVI ст. зносився з папою римським у справі унії, в 1593 р. листувався з цього питання з Іпатієм Потієм. Автор так званих “артикулів князя Острозького”. Очевидно, автор порівнює князя в його зносінах з духовними в справах унії з Єронімом Євсевієм Софронієм (Блаженным) (341 чи 342 — 420) — видатним церковним діячем і християнським просвітителем, мислителем-богословом, перекладачем Біблії латинською мовою.

¹¹ Єдине відоме нам свідчення про вибори Іпатія Потія митрополитом київським міститься в універсалі Жигимонта III від 23 серпня 1599 р.: король наказував дворянинові Яну Кошичу здійснити введення у володіння митрополії Іпатія Потія, вибраного “через крилошани духовенства религии руское” (Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. — Т. 1. — СПб., 1897. — № 232. — С. 104).

¹² Ідеться про польські сейми кінця XVI ст., на яких розглядалися протести православних проти правосильності рішень Берестейського уніатського собору 1596 р. На сеймі в березні 1598 р. справа про унію спеціально не обговорювалася, хоч православні вимагали сеймового суду над І. Потієм та К. Терлецьким. 13 квітня 1598 р. король видав універсал про призупинення всіх позовних справ і судових вироків, прийнятих внаслідок проголошення унії. Сеймовий суд над І. Потієм і К. Терлецьким відбувся в березні 1600 р. 16 того ж місяця їх було виправдано.

¹³ Ферраро-Флорентійський собор (1438—1445) проголосив 1439 р. єдність грецької православної і римської католицької церков, так звану Флорентійську унію. Через різні причини, головним чином політичного характеру, її не було втілено в життя.

¹⁴ Ідеться про польських королів Владислава III Варненчика (1434—1444), Олександра (1501—1506) і Жигимонта I Старого (1506—1548), котрі своїми привілеями (“Диплом Владислава” від 22.III.1443 р. традиційно підтверджувався його наступниками) проголошували свободу віри й неможливість будь-яких релігійних утисків, зрівняння в правах католицької й уніатської (після Флорентійського собору) церков. Незважаючи на згадані привілеї, фактичної рівності церков у Речі Посполитій досягнуто не було.

¹⁵ Ідеться про підписану Жигимонтом III сеймову конституцію від 16 березня 1600 р., яка затверджувала уніатів у своїх правах і посадах та відновлювала тимчасово скасовані судові процеси уніатів з православними. Різниця в датах (16 і 25 березня) пояснюється, очевидно, уживанням старого і нового стилів.

¹⁶ На сеймі 30 січня — 13 березня 1601 р. у Варшаві проблема протистояння уніатської і православної церков у Речі Посполитій не була вирішена.

¹⁷ **Кирило Лукаріс** (1572—1638) — грецький освітній і церковний діяч, вихованець Падуанської академії. У 1594—1598 рр. — ректор і викладач Острозької академії, у 1601—1621 рр. — патріарх александрійський, у 1621—1638 рр. — константинопольський.

¹⁸ Царгородський патріарх Матвій II (1595, 1598—1602) і александрійський патріарх Мелетій Пігас (1590—1601, у 1597—1598 рр. управитель Царгородського патріархату). Останній брав активну участь у справах Київської митрополії.

¹⁹ **Ян Димитрій Соліковський** (1539—1603) — королівський секретар і духівник короля, з 1583 р. — львівський католицький архієпископ.

²⁰ Ідеться про другу (таємну) місію К. Лукаріса у 1600—1601 рр. до Речі Посполитої, про яку збереглися свідчення в щоденнику Я. Велівіцького, листах Жигимонта III та І. Потія. Перед від’їздом К. Лукаріс залишив у Д. Соліковського заяву (лист), датовану 24 січня 1601 р., яка має вигляд сповіді зі схваленням унійної ідеї. Оскільки лист дійшов лише в публікації П. Скарги (1610 р.), є сумнів у його достовірності.

²¹ **Єремія II. Транос** — константинопольський патріарх (1572—1579, 1580—1584). Автор помиляється, приписуючи йому прокляття уніатів, оскільки він не дожив до Берестейського собору.

²² **Самійло Сенчило** (р. н. н. — р. с. н.) — архімандрит віленського монастиря Св. Трійці (поч. XVII ст.), який прославився своєю боротьбою з І. Потієм.

²³ **Йосип Вельямін Рутський** (1574—1637) — видатний діяч уніатської церкви. З 1609 р. — архімандрит Святотроїцького монастиря у Вільно, намісник І. Потія. З 1611 р. — єпископ-помічник митрополита з титулом галицького єпископа й правом спадковості (коад’ютор). У 1613—1637 рр. київський уніатський митрополит, ревний поборник унії, реформатор уніатської церкви.

²⁴ Акторат — в українському суспільстві XVI—XVII ст. — право однієї із сторін на першочергове наведення доказів своєї правоти.

²⁵ Згаданий епізод є складовою частиною боротьби Віленського Святотроїцького братства проти унії. 20 жовтня 1608 р. І. Потій відлучив С. Сенчила від церкви. Однак той подав протест до Головного трибуналу у Вільно і Варшавського сейму 1609 р. 20 лютого 1609 р. сеймовим декретом, підписаним Жигимонтом III, архімандритом монастиря Св. Трійці визнав не С. Сенчило, а Й. Рутський. 22 квітня 1609 р. король оголосив про позбавлення С. Сенчила покровительства і його вигнання.

²⁶ Берестейський собор 6—9 жовтня 1596 р. проголосив унію на українсько-білоруських землях Речі Посполитої.

²⁷ **Клірик Острозький** (р. н. н. — р. с. н.) — український письменник-полеміст кінця XVI — початку XVII ст., анонімний автор твору про Флорентійський собор (1598) та двох відповідей на листи І. Потія (1598, 1599). Висловлювався ряд гіпотез щодо отождествлення Клірика Острозького з М. Смотрицьким, Г. Дорофєєвичем, Й. Борецьким, В. Суразьким, острозьким протопопом Ігнатієм.

²⁸ **Христофор Філалет (Христоносець Правдолюб)** (р. н. н. — р. с. н.) — псевдонім невідомого автора полемічного твору “Апокрисис” (“Відповідь”) (1597 р. — польською мовою у Кракові, 1598 р. — руською мовою в Острозі). Твір був випущений друком як полемічна відповідь на книгу П. Скарги “Берестейський синод”. Вважається, що найвірогіднішим автором “Апокрисису” був Мартин Бронецький — активний діяч Острозького літературно-публіцистичного гуртка.

²⁹ Ідеться, очевидно, про твір І. Потія “Оборона Флорентійського собору” (1603 р. — польською мовою, 1604 р. — руською, обидва видання — у Вільно), який був полемічною відповіддю на твори та послання Клірика Острозького. Книга вийшла під іменем Петра Федоровича. У вступі-присвяті до руського видання проставлено аббревіатуру — ІАМК, яка розшифровується як Іпатій Адам митрополит київський (Див.: Оборона Флорентійського собору восьмого проти фальшивого [собору], недавно виданого ворогами з’єдинення. — Вільно, 1604 р.) // Записки ЧСВВ. — 1996. — Т. XI (1—4). — С. 397, 400). Автор помилився, датувавши видання “Оборони...” 1609 р.

³⁰ **Йосиф II Солтан** (1507—1522) — київський митрополит. Згаданий привілей Жигимонта I Й. Солтанові, відомий як “Жалувана підтверджувальна грамота київському митрополиту Йосифу і православним єпископам литовських і руських областей”, датується 2 липня 1511 р. (Акты, относящиеся к истории Западной России. — Т. II. — СПб., 1848. — № 65. — С. 81—83). На помилку автора вказує і перерахунок: 1519 рік відповідає 7-му індиктові, а 1511 — 14-му.

³¹ Йдеться про привілей Жигимонта III (1566—1632), підписаний 22 лютого 1605 р. Документ опубліковано: Арх. ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — № 139. — С. 352—357.

³² Очевидно, мова йде про князя Григорія Остафійовича Святополка-Четвертинського (р. н. н. — 1651), в 1638—1651 рр. — луцького підкоморія. Польська історіографія традиційно зображує представників цього старожитного роду українських князів як оборонців схизми і ворогів унії та католицизму. В. Добровольська, наприклад, називає Г. Четвертинського “речником волинських дизунітів і дисидентів” (Polski słownik biograficzny. — Т. IV. — Kraków, 1937. — С. 362). Однак відомо, що князь Г. Четвертинський поставив 1603 р. свій підпис під уніатською заявою “обивателів Волинського воєводства й інших повітів” (“Zochowsky Cyprian. Colloquium Lubelskie o unii gr. Cerkwi z rzymsk kosciolem w III czesciach z XVII wieku” — Supraslii, 1680. — С. 38; П е т р у ш е в и ч А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. — Львов, 1874. — С. 16).

³³ Йдеться про лист М. Пігаса до І. Потія, написаний 15 жовтня 1599 р. і надрукований у Дермані 1605 р. руською мовою в перекладі Й. Борецького. У науковій літературі сумніви щодо автентичності згаданого листа не висловлювалися.

³⁴ Тестамент (духовний заповіт) Іпатія Потія датується 19 листопада 1609 р. Збереглося дві редакції цього документа: перша — внесена до Берестейських земських книг (Археогрфический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. — Т. X. — Вильно, 1874. — № 7. — С. 229—232; Акты, издаваемые комиссией, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильно. — Т. 33. — Вильно, 1908. — № 138. — С. 180—184); друга — внесена до Володимирських земських книг (Арх. ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — № 153. — С. 391—396). Незадовго перед смертю І. Потія уклав доповнення до духовного заповіту (Там же. — № 162. — С. 413—415).

³⁵ Митрополит київський Ізидор (1436—1458) — один з головних подвижників Флорентійської унії.

³⁶ **Геннадій Схолярій** — константинопольський патріарх (1453—1459). Під час Ферраро-Флорентійського собору перебував у почті імператора Іоанна VII Палеолога і патріарха Йосифа. Відомі три його соборні промови про користь, труднощі і можливість унії. Повернувшись до Константинополя, став главою противників останньої й видав ряд полемічних творів проти неї. Патріархові Геннадію присвячено розділ у творі про Берестейський собор Петра Скарги ([S k a r g a P.] Synod Brzeski. — Kraków, 1597. — С. 38—40).

³⁷ Йдеться про твір Іпатія Потія “Оборона собору Берестейського”, який не зберігся.

³⁸ Автор, очевидно, має на увазі постанови Вселенських соборів, зокрема, I-го Нікейського (325 р.) і I-го Константинопольського (381 р.), які відомі також як “Правила” Вселенських соборів. Нікейський собор затвердив 20 таких “Правил”, Константинопольський — 7. Проте зазначене автором положення не відповідає жодному із згаданих “Правил” (Див.: Деяния Первого Вселенского Собора. — Варшава, 1935. — С. 137—148; Правила Святых Вселенских Соборов // Б о л о т о в В. В. Лекции по истории древней церкви. — Т. IV (Репринт. воспроизв. изд.: СПб., 1917). — М., 1994. — Приложение. С. I—XIX). У XVI—XVII ст. існувало багато варіантів видань “Правил” різними мовами. Л. Кревза згадував, наприклад, про існування в його епоху слов’янських перекладів “Правил” в 5 редакціях. З. Копистенський також користувався “Правилами” в слов’янському перекладі (З а в и т н е в и ч В. З. Указ. соч. — С. 362). Крім того, існують певні розбіжності у визначенні кількості і значення Вселенських соборів між православною і католицькою церквами.

³⁹ 11 серпня 1609 р. відбувся замах на І. Потія у Вільно. Помер же митрополит 18 липня 1613 р. До речі, правильна дата смерті І. Потія вказана наприкінці рукопису — після додатку (Архів Спб. II, ф. 52, оп. 1, спр. 321, арк. 24 зв.).

⁴⁰ Оповідь закінчується додатком — коротеньким уривком з проповідей І. Потія, виданих 1714 р. Л. Кишкою (Архів Спб. II, ф. 52, оп. 1, спр. 321, арк. 24 зв. — 26 зв.).

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Етьєнн ТЕВНЕН (Франція, Нант)

Французькі інтелектуали і сталінізм (1935—1975 рр.)

Сталін і Радянський Союз довгий час надихали і захоплювали багатьох найвідоміших французьких інтелектуалів. Чим пояснити таке тяжіння і таку зичливість? Відповісти на це запитання допоможуть свідчення й численні праці на цю тему, опубліковані недавно у Франції.

З самого початку виникнення Радянського Союзу у Франції, як і в інших країнах Західної Європи та Північної Америки, лунали голоси протесту проти насильства і злочинів більшовиків. Християни і демократи, консерватори і соціалісти вели цілу кампанію, але комуністичні партії дуже гостро відповідали на їхню критику. 1935 р. полеміка розгорнулася на повну силу. У видавництві “Плон” вийшла біографія Сталіна, де викривалися його злочини. Автор Борис Суварін, зокрема, звинувачував Сталіна у голодоморі і в системі концтаборів. Співзасновник у 1920 р. французької комуністичної партії (ФКП), потім видатний діяч Комінтерну, Суварін був виключений з її лав і в середині двадцятих років оселився у Парижі¹. Ця книга викликала обурення ФКП, яка Суваріна оголосила запродавцем, а соціалісти і центристсько-ліві сили, навіть ті, хто читав її, поставилися до неї з великою недовірою. Річ у тім, що наближалися вибори до законодавчих органів влади 1936 р., і ФКП вважалася союзником, необхідним для перемоги лівих в об’єднаному Народному фронті. Навіть читачі з числа правих не довіряли Суваріну, оскільки той, викриваючи Сталіна, не зрікався своїх соціалістичних переконань.

Для знешкодження впливу суварінської книги Комінтерн теж вирішив не мовчати. Писати біографію Сталіна, витриману в панегіричному дусі, доручили Анрі Барбюсу. 1932 р. разом з Роменом Ролланом Барбюс уже створив Комітет Амстердам—Плейель для мобілізації інтелектуалів проти фашистської загрози. Барбюсові навіть дали змогу поговорити особисто зі Сталіним. 1935 р. у видавництві “Фламмаріон” вийшла книга під заголовком “Сталін: новий світ у постаті однієї людини”. Сталіна було змальовано доброзичливою, дуже простою, наділеною титаничною працьовитістю людиною, що поставила себе на службу своєму народу і всьому людству. Твір був перекладений багатьма мовами і став світовим бестселером. Асоціація “Друзі Радянського Союзу” подбала про його широке розповсюдження у Франції. І навіть ті, хто не вважав себе лівим, а дотримувалася поміркованих поглядів, дійшли думки, що істина про Сталіна лежить десь посередині, між оцінками Барбюса і Суваріна.

Писати якийсь ударний твір залучили поетів-комуністів. Співцем сталінського режиму і навіть його жорстокості став Луї Арагон. Радянський Союз теж багато попрацював для створення у всьому західному світі груп художників і вчених (не комуністів) — друзів Радянського Союзу, “путників”. Комуністи серйозно поклалися на них, сподіваючись схилити громадську думку в бажаному для себе напрямку. В середині 30-х рр. Андре Мальро робить таку заяву: “В разі війни я створю іноземний легіон і

сам у його лавах, зі зброєю в руках захищатиму Радянський Союз, оплот свободи”². Дехто, не йдучи на такі крайнощі, щиро вірив, що СРСР будуватиме суспільство майбутнього і торує шлях прогресу. Такі люди, як Віллі Мюнценберг, поповнили собою могутні лави тих, що співчують. Багато письменників і артистів зовсім втратили будь-яке критичне чуття. Коли у червні 1935 р. Магделен Пас у паризькому залі Мютюаліте звертається до деяких з них з проханням допомогти врятувати таку людину, як Віктор Серж, вони роблять вигляд, що не чують. А коли 1936 р. Андре Жід, недавно ще один з найбільших друзів Радянського Союзу, публікує книгу “Повернення з СРСР”, яка стала свідченням його розриву з сталінськими порядками, він зазнає нищівної критики.

До того ж, багатьох французів від пильного вивчення радянських реалій відвертає агресивність гітлерівської Німеччини і загроза війни. Деякі навіть, включаючи й правих, думають, що СРСР може бути могутнім союзником у боротьбі з Гітлером і що Сталіна краще не зачіпати. Певна річ, проголошення німецько-радянського пакту і початок війни включає СРСР до числа ворогів Франції. Проте в червні 1941 р. гітлерівські війська вдираються до СРСР. У Франції у цей час комуністи масово вступають у ряди опору німецькій окупації. Хоча французькі колаборанти виправдовують свій вибір боротьбою “проти більшовизму”, більшість французів стоять на боці радянських людей і дуже радіють, дізнавшись про розгром гітлерівських полчищ під Сталінградом. Таким чином, наприкінці війни у французьких інтелектуалів і в очах усіх французів СРСР користується ще небувалим престижем. СРСР і Сталін — переможці сталінградської і берлінської битв, критикувати їх для нових французьких “володарів дум” означало проявляти невдячність або співробітничати з розбитим ущемленим і одіозним фашизмом. Гітлер і нацисти захопили Францію і гнобили її з 1940 до 1945 р., тоді як Сталін і СРСР принесли їй свободу. Крім того, у Франції багато інтелектуалів, публіцистів і літераторів-антикомуністів було вигнано з мистецьких і літературних кіл, бо їх обвинуватили в симпатіях до режиму Віші і в співробітництві з ним у воєнні роки. Зате французька комуністична партія брала активну участь в Опорі і багато її членів було розстріляно. Тому чимало молоді вступає до партії або стає її попутниками; партія пишається цим, проводить для їхнього об’єднання зустрічі і з’їзди, але давати їм якісь конкретні завдання утримується. Понад чверть тодішнього електорату у Франції голосує за комуністів³.

1947 р. починається холодна війна, і у Франції виникає полеміка навколо книги, опублікованої рік тому у Сполучених Штатах і в квітні 1947 перекладеної французькою мовою: “Я обираю свободу! Публічне і приватне життя високопоставленого радянського чиновника”. Автор цієї книги на 638 сторінках, перекладеної 22 мовами, — Віктор Кравченко: 1905 р. народження, українець. Цей утікач з СРСР дістав притулок у Сполучених Штатах. Його автобіографія — справжня хроніка, написана всередині радянської системи і присвячена викриттю злочинів Сталіна. У Франції книга здобула широкий розголос і удостоїлася літературної премії Сент-Бева за 1947 р. Занепокоєні цим успіхом, французькі комуністи люто накинулися на Кравченка. У номері від 13 листопада 1947 р. тижневик “Летр франсез”, повністю підконтрольний комуністам, запевнив читачів, що книга написана від початку до кінця американськими секретними службами, і вів аж до липня 1948 р. наклепницьку кампанію проти Кравченка. Останній висунув проти французького тижневика позов у наклеп і сам прибув до Парижа на судовий процес, який тривав від 24 січня до 22 березня 1949 р. Прагнучи переконати французьку громадськість, Кравченко влаштовує перед відкриттям судового розгляду прес-конференцію для жур-

налістів. Він знав, яку величезну роль відіграє преса у вільній країні. Уже з назви його книги видно, що СРСР і свобода несумісні. Але головний задум Кравченка полягав у тому, щоб дати змогу виступити на суді свідкам описаних звірств: він надає слово співвітчизникам, недавнім емігрантам — селянам, робітникам, інженерам. Цей незвичайний процес переріс у суд над усією радянською системою, захопивши увагу преси і французької громадськості. Хоч як старалися журналісти та адвокати “Летр франсез” очорнити Кравченка, проте він процес виграв. Французькі інтелектуали стежили за змаганням сторін з великою увагою, на судових засіданнях були присутні Жан-Поль Сартр і Сімона де Бовуар. Хоча французькі інтелектуали, за винятком комуністів, Кравченка не звинувачували, проте вони й не допомагали йому. Не допомагали не лише тому, що Кравченко уміло підтримував своє обвинувачення. Французьких мислителів бентежила постать Кравченка і його особисті переміщення. Намагаючись бути нейтральними, вони боялися, як би виступи Кравченка не змусили Францію піти в кільватері американської міжнародної політики. Вони не хотіли викликати невдоволення комуністів, дуже впливової сили в тодішньому французькому житті. Але то ще було не все, і це добре показує справа Давіда Руссе, яка виникла під час тривалих судових дебатів довкола Кравченка.

Літератор і троцькістський діяч 1912 р. народження, Давід Руссе під час Другої світової війни був депортований до Бухенвальду, а потім до інших нацистських таборів. Вийшовши на волю, він написав про звірства у нацистських концентраційних таборах дві книги — “Зона”, надруковану 1946, і “Дні нашої смерті”, видану наступного року. Процес Кравченка привертає його пильну увагу, і 12 листопада 1949 р., спираючись на положення Економічної і Соціальної Ради ООН стосовно примусової праці, він закликає на сторінках “Фігаро літерер” створити слідчу комісію про трудові табори в СРСР і запрошує всіх колишніх в’язнів нацистських таборів узяти активну участь у ній. Він розраховує також і на діяльну співпрацю французьких інтелектуалів у цьому проекті. Відсіч не змусила себе довго чекати. У тижневику “Летр франсез” письменник П’єр Декс, сам колишній в’язень концтабору, накидається з особистими випадками на Давіда Руссе і категорично заперечує існування таборів у Радянському Союзі. 11 лютого 1950 р. Давід Руссе вчиняє позов проти “Летр франсез” і виграє процес. Але процес для Руссе — це тільки відправна точка, він збирається підняти на ноги, разом з колишніми в’язнями, всіх французьких інтелектуалів проти посягання на людські права. 1950 р. було створено Міжнародну комісію проти системи концтаборів. У травні 1951 р. Руссе організовує у Брюсселі Трибунал вільних громадян для розгляду репресивної системи у Радянському Союзі і публікує “Білу книгу” про радянські концентраційні табори, а згодом доповнює її двома працями — “Умови існування свободи в СРСР” і “Становище робітничого класу в СРСР”. Проте Комісія не обмежилася працями, присвяченими лише Радянському Союзу, вона береться за поглиблене вивчення становища в франкістській Іспанії, у Греції, у Тунісі, у французькому Алжирі і в маоїстському Китаї, збираючи таким чином величезну документацію про порушення людських прав у різних частинах світу. Але всупереч сподіванням Руссе паризькі інтелектуали не піднялися, не допомогли йому, не зважили на зібрані матеріали для вироблення політичної й етичної концепції про людські права у світі і про потребу безумовного їхнього шанування. Більшість інтелектуалів продовжували практику вибіркових протестів: у разі порушення людських прав у країнах ідеологічно ворожих їм вони протестували, але охоче запліщували очі на те, що відбувалося в тій або іншій країні, чия ідеологія влаштовувала їх. Беззастережна оборона людських прав так і не стала першою умо-

вою вербування французьких інтелектуалів. Ще в 1946 р. Кестлер пропонував Мальро, Сартру і Камю створити нову Лігу Прав Людини, але його пропозиція не пройшла. Чим пояснити цю невдачу? Відповісти одразу важко, але постановка цього питання допоможе краще зрозуміти надто довгу мовчанку стількох французьких інтелектуалів перед лицем сталінізму. Звичайно, багато хто з них волів цікавитися суто національними чи принаймні колоніальними проблемами і нехтували тим, що не мало прямого відношення до життя французів. Але як би там не було, і хоча б для того, щоб намітити якусь відповідь, цікаво буде розповісти про ставлення Жана-Поля Сартра до цих питань.

Сартр був добре знайомий з Руссе, і вони не раз з'ясовували між собою свої погляди⁴. На відміну від тодішніх публіцистів-комуністів, Сартр не перечував масштабів сталінського терору. У січні 1950 р. журнал “Тан модерн”, який редагував разом з Мерло-Понті Сартр, публікує один важливий документ — “Виправно-трудоий кодекс”, чинний у радянських таборах, показуючи цим, що існування згаданих таборів це аж ніяк не вигадка антикомуністів. Але далі у своїй критиці Радянського Союзу він так і не пішов. А коли Руссе висуває власний проект, Сімона де Бовуар пише у “Силі обставин”: “А от Руссе знайшов собі вигідне заняття. Він сів верхи на чудову антирадянську машину”. Легковажність цього тону не даремна. Говорячи про страхітливі факти радянського терору, Жан-Поль Сартр і Сімона де Бовуар ніколи не виявляли жалю. Ведучи з 1952 р. полеміку з Камю⁵, Сартр заявляв: “Згода, Камю, я так само, як і Ви, вважаю, що ці табори недопустимі, але недопустима і та спекуляція, на якій наживається, згадуючи їх, так звана буржуазна преса...” А в іншому місці Сартр кидає: “Кожен антикомуніст — це цепний пес”. І наголошує: “Не треба, щоб Біянкур утратив надію”⁶. Іншими словами, треба цей страшний секрет від французьких робітників ховати, щоб вони мали підстави вірити, жити й боротися через політику. Це доводить, що філософ відмовляється ставитися до народу як до дорослого, а до робітника — як до рівного. Ненависть Сартра до буржуазії, вихідцем з якої він є, і до французьких правих сил сильніша, ніж турбота про захист людських прав. Бажання перемогти у західних суспільствах, склад мислення, який він називає реакційним, ставляться у момент вирішального вибору вище за всі інші міркування. Чи не є це бажання перемогти за всяку ціну спотвореним породженням жорстокості воєнних років? Чи не відбиває воно розчарування інтелігенції, яка так і не добила якогось визнання у суспільстві, де вона живе, яка не відповідає за жодне конкретне політичне зобов'язання, яка не має влади грошей, яка відчуває до себе зневагу можновладців чи яка, навпаки, хоче розірвати зі своїм середовищем? Інтелектуали сартрівського типу піймалися на гачок марксистських груп, бо вони здалися їм досить сильними, щоб підірвати суспільство, не нависне їм. Ось чому Сартр вважав, що марксистська утопія принесе в майбутньому для людства більше, ніж вартості традиційних західних суспільств.

Сартр стверджує, що “марксизм — це той етап нашої культури, який ще треба пройти”, але це не означає, що він схвалює всі дії комуністичної партії, для нього марксизм — це концепція для роздумів. На його переконання, надто гостра критика Радянського Союзу може призвести до послаблення революційних задумів і вимушеного повернення до консервативних ідей. І ось ми підходимо до суті. Все схоже на те, що для інтелектуала Сартра світ ідей важливіший, ніж світ людей, ідейна битва важливіша за оборону людського життя. Бажаючи порвати з усіма релігійними поняттями і всіма релігійними догмами, він освячує світ ідей і певних концепцій. Ідея — над усе, і багато французьких інтелектуалів, вихованих філософіями, подібними до гегельянства, бачать примат у декартівській думці,

ідуть тим самим шляхом. Одночасно цей примат ідеї живить прометеївську мрію перетворити сучасну людину в людину зовсім нову, відтворену довкола якоїсь ідеї, філософського задуму в суспільстві, зовсім новому і відкритому нарешті щастю. Отож, починаючи з XVI ст. у Західній Європі цілі покоління інтелектуалів мали таке відчуття, що вони живуть на початку якоїсь зовсім нової ери, звідки вийдуть нова людина і нове суспільство. Але міф про суспільство не лише нове, а й заново створене деякими людьми, очищене і звільнене від усього, що чорнить його, живить тоталітарні ідеології XX віку, виправдовує страхітливе нищення людей, пояснює мовчанку і спільництво інтелектуалів тим, що вони вірили в свою боротьбу в ім'я історичного Поступу. Водночас джерело всіх західних гуманістичних понять опинилося на задньому плані: співчуття, допомога і солідарність зі стражденими людськими істотами стоять у центрі християнського послання, мирської моралі і Декларації прав людини і навіть гуманного соціалізму, які вважають людську особистість найціннішою реальністю у світі. Багато французьких інтелектуалів вірять, що суспільство здатне змінюватися лише внаслідок насильницьких перетворень, які має проводити якась радикальна влада, подібно до урядів терору під час французької революції. Ця ілюзія дуже живуча, про це по-своєму свідчить Сартр у п'єсі "Брудні руки", яка поставлена уперше в 1948 р. і яка не втратила своєї злободенності ще й досі.

Мовчанка численних французьких інтелектуалів цього періоду не викликана недостатньою поінформованістю. До того ж, на початку п'ятдесятих років французькі видавці утримувалися друкувати показання свідків. Книга "Світ на відшибі" Густава Герлінга, тепер уже класична, в якій колишній в'язень зображує зсередини зону радянських таборів, була тоді відхилена всіма видавцями. У 1953 р. вийшла фундаментальна книга Мілоша, згодом лауреата Нобелівської премії, "Ув'язнена думка", котра дістала у критиків холодний прийом. У Північній Америці опубліковані тоді добре документовані книги про сталінську дійсність тридцятих років, але у Франції вони не перекладалися, французькі видавці та інтелектуали не довіряли їм настільки, що розглядали їх як якусь "літературу часів холодної війни". І все ж таки деякі автори намагалися боротися з модою на філорадянське і з супутним йому неабияким тиском. З самого початку виникнення радянської системи її постійно викривали консервативні чи близькі колам крайніх правих публікації, але кількість їхніх читачів залишалася обмеженою. Автор знаменитої книги "Нуль і безкінечність" Кестлер дуже збаламутив лівих інтелектуалів, і Мерло-Понті, тодішній друг Сартра, відповів йому книгою "Гуманізм і терор", опублікованою 1947 року. Камю в ім'я моралі дорікає Сартрові, який у 1952—1956 рр. став попутником комуністів, за його поблажливе ставлення до СРСР. Але найпродуктивніша критика радянського комунізму пролунала з уст Реймона Арона, у книгах "Великий розкол" (1948) і "Опіум для інтелектуалів" (1955). Він доводить, що нейтральність — це ілюзія у часи холодної війни. Арон, зовсім не ідеалізуючи ліберальний західний світ, стає рішуче на бік антирадянськості і безжально аналізує поведінку французької інтелігенції, за що йому дістається на горіхи від лівих інтелектуалів.

Дехто в усі ці часи зумів подавати якусь конкретну і невідкладну допомогу жертвам радянської системи. На Великдень 1937 р. у своїй енцикліці Дівіні редemptoris папа Пій XI з усією рішучістю засуджує комунізм. Деякі католики пильно стежать за подіями радянської дійсності, і 1947 р. один нідерландський чернець Веренфрід ван Страатен засновує асоціацію "Допомога Церкві в Біді", і вона скоро почала діяти в більшості країн Західної Європи, в тому числі й у Франції, намагаючись допомагати христия-

янам, переслідуваним у комуністичних країнах Східної Європи. Ця асоціація поширювала ще й інформацію з перших рук про становище радянських людей.

Рік 1956 став, проте, поворотним пунктом для деяких інтелектуалів. Доповідь Хрущова з критикою злочинів Сталіна і криваве придушення угорського повстання спонукали їх дистанціюватися від французької комуністичної партії. Серед них був і Сартр. Однак навіть помірковані французькі інтелектуали часто утримуються від надто гострої критики СРСР і нагадувань про страхіття сталінізму. В цьому ж напрямку і йшла політика рівноваги між блоками, яку проводив генерал де Голль. До того ж французькі соціалісти, особливо на початку сімдесятих років, згодні піти на альянс з комуністами, щоб перемогти на виборах, і намагалися не дратувати своїх потенційних союзників неприємними запитаннями, тим паче, що праві партії періодично потрясали комуністичним жупелом, щоб знеохотити нерішучих голосувати за лівих. Партія крайніх лівих теж відкидала радянську модель лише з тим, щоб ще вірніше поклонитися маоїстському Китаю чи ходжівській Албанії. Деякі комуністичні педагоги ніяк не могли розпрощатися з прорадянськими переконаннями своєї молодості. Фанатичний прибічник догми “диктатури пролетаріату”, філософ Луї Альтюссер неподільно панує на філологічних факультетах Педагогічного інституту на Ульмській вулиці. Шкільні підручники з історії та географії витримані цілком у дусі пошани до СРСР та його керівників. Діти ніколи не чули згадки про якогось Кравченка.

У 1973—1975 рр. найбільшою несподіванкою для багатьох французьких інтелектуалів і частини громадськості стала публікація тритомника Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”⁷. Уже відомий своїми попередніми книгами, де він змалював табірний світ, Солженіцин виступає цього разу з монументальним підсумком, який є водночас величезною працею історика. І незважаючи на нападки кадильників комунізму, навіть французькі інтелектуальні кола були цим вражені⁸. Тим більше, що наступні місяці, коли у В’єтнамі, Камбоджі і в Лаосі перемогли комуністи, ознаменувалися новими катастрофами, камбоджійським геноцидом і в’єтнамськими утікачами на човнах. Слово взяло нове покоління інтелектуалів, щоб висловити своє обурення. Проте дехто із старшого покоління переглядає свої попередні позиції, і Жан-Поль Сартр наприкінці свого життя, разом зі своїм давнім противником Реймоном Ароном вирушає до президента республіки Жіскара д’Естена з вимогою прийти на допомогу утікачам з Південно-Східної Азії — жертвам комуністичних режимів. Навіть давні супротивники Кравченка і Руссе, такі, як П’єр Декс, шкодують про свою колишню поведінку⁹. Французькі інтелектуали знову виступають за беззастережне шанування людських прав і за співчуття всім тим, хто потрапив у біду, незалежно від усяких ідеологічних міркувань.

Отже, потурання сталінському Радянському Союзу виходило далеко за рамки комуністичного середовища. Найдалекоглядніші автори, нещадні викривачі злочинів режиму та його вождя мусили протистояти численним спробам залякування і дуже часто опинялися на узбіччі. І тільки мало-помалу деякі найвідоміші французькі інтелектуали наважилися перейти до захисту прав людської особистості поза всякими ідеологічними міркуваннями.

⁷ Про Суваріна див.: П а н н Ж а н - Л у ї. — Борис Суварін, перший, хто розчарувався в комунізмі. — Робер Лаффон, 1993.

⁸ Цит.: К у п ф е р м а н Ф р е д. — У країні Советів, подорож француза по Радянському Союзу. — Галлімар. — Зібрання архівів. — 1979.

³ Однак кількісний склад робітників серед французького працездатного населення вищий, ніж будь-коли. Потім ця пропорція спадає у міру зростання послуг і так званого третього сектора.

⁴ Книга “Бесіди про політику” опублікована 1948 р. і містить їхній обмін думками у присутності Жерара Розенталя.

⁵ Ця полеміка викликана появою книги Камю “Збунтована людина”.

⁶ Автомобільні заводи Рено в Булоні—Біянкур були тоді bastionami КЖТ (Загальної конфедерації праці), профспілки, тісно пов’язаної з французькою комуністичною партією.

⁷ Перше французьке видання книги В. Гроссмана “Все минає” вийшло 1972 р. і пройшло відносно непоміченим. “Великий терор”, головна праця Роберта Конквеста про сталінський терор стала доступною французькою мовою в 1970 р. Книга читалася з інтересом, але так і не стала бестселером і не викликала якихось жвавих дебатів серед французьких інтелектуалів.

⁸ За кілька тижнів було продано 700 000 примірників. Масовий успіх цих величезних томів — просто нечуваний.

⁹ До речі, ще до появи “Архіпелагу ГУЛАГ” П’єр Декс оцінив прихильно твір Солжениціна.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Приходнюк О. М.

ПЕНЬКОВСКАЯ КУЛЬТУРА

Воронеж, 1998. — 170 с.

Рецензована монографія є підсумком тридцятирічної праці дослідника, його польових та узагальнюючих розробок.

Ранньослов'янські пам'ятки ще з початку XX ст. були полігоном, на якому ставилося та відпрацьовувалося чимало методологічних питань, що стосувалися етнічних реконструкцій за археологічними джерелами. Адже саме питання про можливість етнічних реконструкцій в археології було вперше доведене на давньоруському та ранньослов'янському матеріалі. Завдяки цим дослідженням виявлені ті категорії археологічного матеріалу, які містять значну етнічну інформацію: жіночі прикраси, особливості поховального обряду, кераміка, деталі житлового будівництва.

На жаль, теоретичні та методологічні розробки етнічних проблем в археології базуються на двох діаметрально протилежних постулатах. Одна група дослідників вважає, що етнічні реконструкції в археології не тільки можливі, а й відображають реальну етнічну картину минулого за умови дотримання у конкретному науковому дослідженні певних методологічних правил. На думку цих науковців, не всі існуючі археологічні культури (скорочено — АК) відповідають таким вимогам. Деякі АК потребують спеціальних цілеспрямованих зусиль для того, щоб дана конкретна культура відповідала етносові.

Інша група фахівців, ґрунтуючись на аналізі конкретних АК, вважає, що їх не можна пов'язувати з якимось окремим етносом. Їхній висновок зводиться до того, що етнічні реконструкції не можна базувати лише на археологічних матеріалах. Звичайно, коли АК виділяли без певної мети, вони могли відображати будь-які історико-суспільні явища. Фактично представники другого напрямку плутають те, що має бути в ідеалі, і те, що є сьогодні.

У монографії О. М. Приходнюка розглядається конкретний археологічний матеріал з метою подальшої його інтерпретації. Автор не приховує своєї прихильності саме до етнічного тлумачення археологічної культури. Він пише: "В своїй праці над вивченням пеньківської культури ми будемо виходити з факту реального її існування, що є відображенням тісної взаємодії етнічно єдиного народу" (с. 3).

Серед всіх ознак археологічної культури, на думку О. М. Приходнюка, лише певна культурна специфіка відображає етнічну сферу. Вона формується в кожного народу самостійно і тривалий час зберігає без істотних змін свою форму. Однією з умов її формування є спільність території. При цьому автор зауважує, що треба розрізняти первинну територію, тобто територію формування, та територію проживання етносу. Якщо культура етносу вже сформувалася, її не можуть змінити навіть значні іншоетнічні впливи. Проте вони можуть бути досить відчутними у периферійних районах поширення даного конкретного етносу.

Автор дає таке визначення археологічної культури: "Археологічну культуру можна визначити як об'єктивно існуючі специфічні матеріальні

залишки діяльності докласового, етнічно родинного суспільства, з притаманним йому рівнем соціально-економічного розвитку, територіальною цілісністю і певним діапазоном хронологічного розвитку, що характеризується динамічно змінюваними рисами і наявністю певних регіональних особливостей у матеріальній культурі” (с. 5). Автор, розділяючи етапи джерелознавчого опрацювання матеріалу та його історичної інтерпретації, вважає, що вони знаходяться у внутрішньому зв'язку, взаємозумовлені. Тобто успіх інтерпретації залежить від того, з яких позицій буде проведено джерелознавче дослідження.

Таким чином, О. М. Приходнюк приєднується до тієї групи дослідників, які пов'язують АК з окремим суспільством давнини, яке на зрілому етапі існування набуває форми окремого етносу. Автор пише: “Історик ні в якому разі не повинен підпорядковувати в собі археолога. Це неминуче приведе до використання археологічних джерел як ілюстрацій до умоглядних побудов”. З цим можна погодитися. Історик та археолог мають органічно поєднуватися в одній особі. Визначаючи, яким шляхом рухатися у науковому дослідженні (від матеріалу чи від теоретичних гіпотез та моделей), треба пам'ятати, що кожний з них має свої переваги та недоліки. При моделюванні існує небезпека не побачити індивідуальних особливостей конкретного матеріалу. Шлях від матеріалу небезпечний тим, що разом з етнічними ознаками до специфічних етнічних можуть потрапити й такі, що не мають ніякого відношення до характеристики етносу. Водночас етнічні ознаки дуже мінливі. Наприклад, суто соціальні ознаки в межах даного конкретного етносу при порівнянні окремих етносів можуть стати яскравою етнічною особливістю. При формуванні поліетнічних суспільств, особливо у процесі завоювання, етнічні ознаки можуть консервуватися та набувати соціального забарвлення. Зрештою, лише фахівець, який провів всебічну реконструкцію конкретного суспільства, може визначити етнічні характеристики.

У цьому випадку велике значення відіграє монографічне дослідження всіх пам'яток, які відносяться до тієї чи іншої АК. Таке опрацювання пам'яток за єдиною методикою дає позитивні результати. Саме такий підхід притаманний монографії, присвяченій пенківській культурі.

У розділі, де висвітлена історія дослідження пенківської культури, О. М. Приходнюк зосереджує увагу не тільки на суто джерелознавчих моментах, але й на проблемі етнічної належності населення. Автор аргументовано полемізує зі своїми опонентами, зокрема, заперечує значний вплив кочівницького, скотарського населення на етнічні особливості пенківського населення. Наявні іноетнічні впливи, на його думку, мають периферійний характер і не впливають на суттєві характеристики досліджуваного етносу. Наявність у поселеннях пенківської культури юртоподібних жител — факт незаперечний. Проте, підкреслює О. М. Приходнюк, їхній заглиблений характер, наявність у них лише пенківського керамічного матеріалу свідчать про осілий характер цього населення.

Питання про вплив степовиків на слов'ян-пенківців можна визначити, встановивши, який відсоток від загальної кількості жител у пенківських поселеннях становлять юртоподібні будівлі. Як видно з тексту, загалом розкопано 125 жител. З них юртоподібні становлять лише 5 %. Це дуже низький відсоток, який не може впливати на етнічну ситуацію в цілому. Ендогамія етносу є величиною відносною й має локальні особливості.

У розділі “Матеріальна культура” докладно охарактеризовані всі категорії матеріальних залишків пенківської культури: топографія та планіграфія поселень, типи жител, господарські будівлі, металургійні горни та поховальні пам'ятки. Цікаво, що серед останніх, які комплексно відобра-

жають етнічний статус небіжчиків, є значні варіації. Це — тілоспалення урнове та безурнове, а також тілопокладення. Відомо, що у поховальному обряді відбивається як етнічний, так і соціальний статус померлого, причини смерті тощо. Можливо, варіації пенківського обряду свідчили про соціальну стратифікованість пенківського населення. Особливо треба виділити поховання на поселенні Ханське-III у Молдові, де виявлено поховання відокремленого черепа, який супроводжувався трьома посудинами. Культ черепів на території України веде родовід від населення інгульської культури доби бронзи. В античні часи одного з представників династії Рескупорідів було поховано із золотою маскою на обличчі. Як показав спеціальний аналіз, особливим діям піддано голови жерців. У Боспорському царстві цар також виконував жрецькі функції. Можливо, й у випадку з похованням на Ханському-III мала місце аналогічна ситуація. Ймовірно, перед нами поховання слуги культу.

Загальний висновок автора про значну соціальну диференціацію пенківського населення (с. 77) підтверджують матеріали монографії. Різниця між урновими та безурновими похованнями має соціальний характер. Саме в безурнових похованнях наявні такі речі, як вироби із заліза та бронзи. Розглядаючи поховання пізньотрипільського населення, О. Г. Колесников (Корвін-Піотровський) звернув увагу на те, що безурнові поховання за речами, що містяться в них, мають більш високий соціальний статус, ніж урнові. Він припустив, що відсутність урн, які за логікою мають бути в похованнях населення більш високого соціального рангу, свідчить про те, що в даному випадку використовувався більш цінний, ніж урни, матеріал органічного походження. Ним могла бути тканина. Можливо, в безурнових кремаціях пенківського населення використовувалося щось подібне.

Значне місце у монографії приділене характеристиці посуду, іншим виробам з глини, металевим речам тощо. Численні ретельно складені таблиці та малюнки дають вичерпну інформацію про всі категорії матеріальної культури. Пенківські, колочинські та празькі пам'ятки розрізняються між собою співвідношенням різних типів посуду. При цьому форма та конструкція їх жител, топографія та планіграфія поселень, деталі поховального обряду дуже близькі.

Таким чином, саме за керамікою розрізняються три ранньослов'янські культури. Це свідчило про тісну етнічну єдність населення, яке залишило дані пам'ятки. Особливості у співвідношенні окремих типів посуду, імовірно, можуть відображати відміни у вихідних продуктах, видах, засобах та прийомах приготування страв та, зрештою, в господарстві зазначених трьох ареалів ранньослов'янського населення. Як бачимо, О. М. Приходнюк аналізує в першу чергу ті категорії археологічного матеріалу, які містять найбільшу етнічну інформацію.

У розділі монографії, присвяченому періодизації та хронології, дається детальна характеристика основних періодів існування пенківської культури, підвалин, на яких вони ґрунтуються.

У розділі “Регіональні особливості” автор досліджує локальні відміни у пенківських пам'ятках, а також дає схему розвитку пенківської культури на трьох фазах. З наведеної ним таблиці видно, що більшість ознак культурного комплексу пенківської культури збереглася протягом всього часу її існування. Водночас чітко виділяються ознаки ранньої, середньої та пізньої фаз. Таблична форма подання матеріалу вдало демонструє хронологічні відміни. Автор широко використовує таблиці для ілюстрації своїх думок та більшої наочності висновків. Загалом ілюстративна частина становить більш як половину обсягу монографії.

Відстоюючи слов'янську приналежність пеньківської культури, О. М. Приходнюк водночас показує впливи на периферійні райони кочівницького скотарського населення. Це відбилося не тільки у наявності юртоподібних жител, але й поховань за обрядом інгумації, в тому числі у підбоях, наявності будинків на кам'яних цоколях, деяких речей повсякденного вжитку. Для розвитку теоретичних досліджень цікаво було б простежити, де, в яких категоріях археологічного матеріалу кочівницький вплив був більший та тримався довше.

Автор виділяє чотири локальні регіони, які відрізняються деталями житлового будівництва, поховального обряду, керамічного посуду тощо. Етнічна ситуація у пеньківській культурі характеризується О. М. Приходнюком, з одного боку, взаємопроникненням різних груп спорідненого слов'янського населення, а з іншого, — впливами кочівницького населення, яке поступово осідало, втрачаючи свої етнічні особливості. Цілком слушно автор включає Карпато-Дунайський регіон у зону впливів пеньківської культури.

Таким чином, проведений аналіз дав змогу автору дійти висновку про те, що пеньківські пам'ятки мають всі ознаки археологічної культури, якщо за нею бачити окремий етнос давнини. Він простежує як корені цієї культури, так і її долю. Зіставляючи хронологічні та територіальні межі пеньківської культури з народами раннього середньовіччя на території України, О. М. Приходнюк аргументовано доводить антську належність цього населення. Цікавими є міркування автора про соціальну інтерпретацію скарбів третьої чверті I тис. н. е. Мабуть, про те ж свідчить поширення серед пеньківського населення ювелірних виробів. Вони концентруються у географічному центрі пеньківської культури — Середньому Подніпров'ї. Саме тут, мабуть, знаходився головний соціальний центр цього населення.

Монографія добре ілюстрована. 76 малюнків, вміщених у ній, дають уявлення про різні аспекти такого масштабного історичного явища, яким була пеньківська культура. Становить інтерес й додаток: анотований каталог досліджених на сьогодні пеньківських пам'яток.

Монографія О. М. Приходнюка є ґрунтовним дослідженням, написаним з чітких методологічних та методичних позицій. Вона піднімає на новий рівень археологічне вивчення ранньослов'янських пам'яток, відтворює об'єктивну картину історичного процесу у лісостеповій зоні Східної Європи на порозі раннього середньовіччя. Книга становитиме інтерес не тільки для спеціалістів-слов'янознавців, але й усіх, хто цікавиться етнічними реконструкціями в археології.

С. Ж. ПУСТОВАЛОВ (Київ)

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Дмитро Данилюк

*ІСТОРИЧНА НАУКА НА ЗАКАРПАТТІ
(кінець XVIII — перша половина XX ст.)*

Ужгород: Патент, 1999. — 352 с.

З ім'ям доктора історичних наук, професора Ужгородського державного університету Д. Д. Данилюка — визнаного фахівця з проблем української історіографії кінця XVIII — XX ст., відомого дослідника становлення і

розвитку історичної науки в Закарпатті пов'язане повернення із забуття плеяди видатних діячів українського національного відродження — Михайла Лучкая, Юрія Гуци-Венеліна, Івана Орлая, Василя Кукольника, Олександра Духновича та багатьох інших. Їх життєвий шлях і різностороння діяльність посідають вагомe місце на сторінках докторської дисертації Д. Д. Данилюка “Розвиток історичної науки в Закарпатті (з кінця XVIII до середини XX ст.)”, захищеної в 1994 р. Основні положення цієї дисертації висвітлені у ряді його монографічних досліджень*, які позитивно оцінені рецензентами.

Нова монографія Д. Д. Данилюка “Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.)” — підсумок його багаторічної праці, в якій учений, на нашу думку, підніс регіональні події до загальноукраїнського значення шляхом показу їх місця і ролі в єдиному історичному процесі.

Дослідник поставив перед собою непросте завдання — вивчити процес зародження історичної науки на Закарпатті, показати етапи її розвитку і довести, що витоки закарпатської історіографії сягають глибокої давнини. Однак праця Д. Д. Данилюка покликана також передати досягнення історичної науки не тільки майбутнім дослідникам-професіоналам, а й широкій громадськості з тим, щоб сприяти спадкоємності поколінь.

Зауважимо, що цю проблему прагнули розв'язати ще з кінця XIX — середини XX ст. такі відомі вчені, як Ю. Жаткович, Є. Перфецький, В. Францев, Ю. Гаджега, Ю. Яворський. Але, віддаючи належне авторитетним історикам минулого, водночас зазначимо, що найповніше названа проблема висвітлена саме у рецензованій монографії. Акцентуємо увагу читачів ще на двох моментах: по-перше, дослідник виявив і оцінив наукову спадщину закарпатських вчених протягом 200-літнього розвитку краю, що надає його праці характеру узагальнюючої; по-друге, він довів, що поряд із ученими-економістами, філософами, педагогами, мовознавцями і літературознавцями на Закарпатті плідно творили історики. Цим самим Д. Д. Данилюк вдало відтворив загальну картину наукового розвитку краю.

Крім вступу та історіографічного розділу, рецензована монографія складається з п'яти ґрунтовних розділів, які дають змогу читачам простежити процес становлення і розвитку історичних знань з XV до кінця XVIII ст., переростання їх в науку протягом XIX—XX ст. У першому розділі — “Зародження і розвиток історичних знань в Закарпатті у період середньовіччя” — подано об'єктивний аналіз культурно-політичних умов розвитку знань, наведено перші форми їх прояву, зокрема покрайні записи і різноманітні літописні записки. Автор слушно вважає, що історичні знання розвивалися в надзвичайно складних соціально-економічних та політичних умовах, в яких опинилося Закарпаття, перебуваючи у складі Угорщини, а потім Австрійської імперії (с. 24—31).

Появі історичної науки в Закарпатті наприкінці XVIII ст. значно сприяла громадсько-політична діяльність окремих діячів, які будили національну свідомість русинів, їх інтерес до минулого, активно працювали над піднесенням культурно-освітнього рівня народу. Ними спочатку були Михайло Андрела, потім А. Бачинський, І. Пастелій, Д. Бабіля.

Автор аргументовано довів, що на кінець XVIII ст. визріли сприятливі обставини для появи наукових досліджень закарпатських авторів, тобто,

* Д а н и л ю к Д. Д. Ю. І. Гуца-Венелін. — Ужгород, 1995; його ж. Михайло Лучкай — патріарх закарпатської історіографії. — Ужгород, 1995; його ж. Історія Закарпаття в біографіях і портретах. — Ужгород, 1997; та ін.

рубіж XVIII—XIX ст. знаменував собою перехід історичних знань в науку (с. 47—57). Зазначимо, що матеріал першого розділу добре ілюстрований, зокрема, в ньому наведено уривок з “Александрії” (XVIII ст.), покрайні записи з “Острозької Біблії”, автограф М. Андрели, уривки з Гуклинського літопису тощо.

Другий розділ — “Переростання історичних знань у науку (кінець XVIII—початок XIX ст.)” — містить, зокрема, цікаву наукову розвідку про Іоаникія Базилевича — автора першої друкованої праці з історії Закарпаття “Короткий нарис фундації Федора Корятовича”, виданої у Кошицях в 1799 р. Її цінність полягає в тому, що в ній наводяться важливі документи — десятки грамот і рескриптів угорських королів, папські булли, розпорядження мукачівських єпископів тощо (с. 58—72). Д. Д. Данилюк критично проаналізував її, піддавши сумніву вказану в праці дату приходу Корятовича та твердження І. Базилевича про те, що з подільським князем на Закарпаття прибуло 40 тис. чол.

Однак, зазначає Д. Д. Данилюк, “головна заслуга І. Базилевича в тому, що він започаткував історичну науку в Закарпатті, обґрунтував концепцію історичного розвитку краю, суттю якої є визнання закарпатських русинів автохтонами, які проживали на цій території ще до приходу угорців та їх етнічну спорідненість із східними слов’янами. Він заклав основу джерельної бази з історії духовної культури Закарпаття, історії церковних та релігійних відносин” (с. 69).

Розділ завершується ґрунтовним аналізом наукової спадщини Івана Орлая і Юрія Гуци-Венеліна. Слід погодитися з автором, що І. Орлай сприяв дальшому розвитку історичної науки і його цілком правомірно вважають одним з родоначальників історіографії Закарпаття. Що ж до Ю. Гуци-Венеліна, то Д. Д. Данилюк висвітлив такі проблеми, як “Історія України у спадщині вченого”, “Дослідження історії Закарпаття”, “Місце Ю. Венеліна у слов’янському науковому світі” (с. 82—114). Ю. Гуца-Венелін та І. Орлай, працюючи в столиці Російської імперії, написали праці з історії Закарпаття і тим самим гідно представили цей куточок українських земель науковому світу. Вони на весь голос заявили, що закарпатські русини кровно споріднені з русинами на сході від Карпат.

У третьому розділі — “Історична наука в Закарпатті в період культурно-національного відродження слов’янських народів Австрійської імперії (перша половина XIX ст.)” — дається ґрунтовний аналіз наукової спадщини Михайла Лучкая, Олександра Духновича, Адольфа Добрянського. Саме з іменем М. Лучкая, автора знаменитої “Історії карпатських русинів”, Д. Д. Данилюк закономірно пов’язує утвердження історико-критичного методу дослідження. У період феодально-кріпосницької реакції і наступу панівних класів Австрії М. Лучкай поставив за мету показати, що Закарпаття має власну історію, воно кровно споріднене із одноплеменниками на сході від Карпат. Проблематика, яку порушував М. Лучкай, була різноманітною. Про це, зокрема, свідчать окремі параграфи рецензованої праці — “Проблеми давньої історії Закарпаття”, “Соціально-економічне становище селянства та антифеодальна боротьба у XVI—XVII ст.”, “Участь закарпатців у національно-визвольній боротьбі угорського народу проти Габсбургів у XVII — на початку XVIII ст.”, “Суспільно-політичний рух та культурно-освітнє життя на Закарпатті у XVIII ст.” (с. 115—144).

Високо оцінюючи наукову діяльність М. Лучкая, Д. Д. Данилюк зазначив: “Багатюща джерельна база, широка історіографія, новизна порушених проблем і новий метод їх дослідження ставлять її в число кращих здобутків не лише української, а й загалом слов’янської історичної науки.

Якщо ж додати, що М. Лучкай — автор першої друкованої граматики для всіх русинів Австрійської імперії, то, без сумніву, він займає почесне місце в ряду вчених-славістів XIX ст.” (с. 142).

До цього тільки додамо, що на Україні Д. Д. Данилюк був першим, хто ґрунтовно почав вивчати наукову спадщину патріарха української історіографії Закарпаття. Він же був причетний до виходу в світ основної праці М. Лучкая (Див.: Л у ч к а й М и х а й л о. Історія карпатських русинів церковна і світська (давня і нова аж по наш час) — Ужгород, 1999. — Т. I. — 199 с.).

Зі сторінок монографії Д. Д. Данилюка читач дізнається багато цікавого про життя Олександра Духновича, ознайомиться з працями визначного закарпатського будителя XIX ст. Історик підкреслив, що О. Духнович ще в середині XIX ст. висунув ідею єдності слов'янських народів. Саме він вперше відкрито заговорив про возз'єднання Закарпаття з суміжними українськими землями, справедливо вважаючи цей акт “правдивим і можливим ділом”. Водночас Д. Д. Данилюк не ідеалізує наукову спадщину О. Духновича. “Якщо аналізувати діяльність О. Духновича на науковій ниві і в сфері громадсько-політичного життя в цілому, — підкреслює вчений, — то однозначної оцінки тут бути не може... Особливо це стосується суспільно-політичних поглядів Духновича, його “москвофільства” і “австро-славізму”, ставлення до революції 1848—1849 рр., поглядів на народну мову і “образованный язык”, взаємини з Галичиною і галицькими “москвофілами” (с.161). Проте, незважаючи на обмеженість, історичні погляди О. Духновича позитивно впливали на дальший розвиток закарпатської історіографії.

Адольф Добрянський увійшов в історію слов'янських народів як вчений, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч, який все життя присвятив розв'язанню національного питання в Австрійській імперії. Д. Д. Данилюк влучно наголосив, що яким би не було ставлення сучасників до А. Добрянського, він “вперше відкрито з парламентської трибуни виступив на захист русинів. Своїм виступом він розбудив пасивну закарпатську інтелігенцію, спонукав її включитися в процес національного відродження” (с. 165).

Четвертий розділ рецензованої монографії присвячений закарпатській історіографії другої половини XIX — початку XX ст., а фактично доведений до 1919 р., тобто до часу входження Закарпаття до складу Чехословаччини. Історична довідка, яка наводиться на початку розділу, дає змогу читачам краще зрозуміти тогочасну політичну ситуацію в краї. Автор має рацію, твердячи, що розвиток історичної науки на Закарпатті, як і в усій Угорщині, проходив під впливом двох визначальних подій XIX ст. — Угорської буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. і створення Австро-Угорської дуалістичної монархії в 1867 р. Вони привели до ліквідації феодалізму і абсолютизму, утвердження капіталістичного способу виробництва, позитивних зрушень в суспільно-політичному житті краю (с. 173—174).

У розділі міститься багатющий джерельний матеріал з наукової спадщини Анатолія Кралицького, Івана Дулішківича, Андрія Дешка, Юрія Жатковича, Олександра Митрака, Івана Раковського, Івана Сільвая, Євгена Фенцика. Не обминув автор увагою і угорську історіографію Закарпаття, яку гідно представляли Карой Мейсарош, Тиводар Легоцький, Антоній Годинка і Орест Сабов. Наукова спадщина дослідників другої половини XIX — початку XX ст. стала підґрунтям для розвитку історичної науки на Закарпатті в нових суспільно-політичних умовах, створених тут у 1919 р. (с. 174—237).

“Історична наука в Закарпатті (1919—1944 рр.)” — так називається п’ятий, завершальний розділ монографії Д. Д. Данилюка. Змістовним є аналіз суспільно-політичних умов, у яких продовжувався розвиток історичної науки. Безперечно, з розпадом Австро-Угорської монархії впали і кайдани духовного рабства. Закарпаття вступило в нову, вищу фазу соціально-економічного та національно-культурного піднесення. За таких умов назріла необхідність дати науково вивірену концепцію історії Закарпаття. З’явилися праці, авторами яких були не тільки закарпатці, а й словацькі та чеські вчені. Однак, як показали подальші події, правлячі кола Чехословаччини дедалі більше згортали процес демократизації суспільства. Встановивши панування на Закарпатті, вони намагалися прибрати до рук й історичну науку, спрямувати її розвиток на “обґрунтування” своїх прав на володіння краєм — споконвічною українською землею.

Неабиякий вплив на розвиток історичної науки в ЧСР справляло існування різних напрямів у суспільно-політичному житті, зокрема “московільського” та “карпаторусского”. Правлячі кола ЧСР підтримували обидва напрями з тим, щоб представники третього — українського або народницького, які розгорнули велику роботу по створенню об’єктивної історії Закарпаття, були ізольовані.

У заключному розділі монографії Д. Д. Данилюка дається об’єктивна оцінка історичних праць В. Гаджеги, І. Кондратовича, Г. Стрипського, І. Панькевича, Ю. Яворського, Ю. Гаджеги, Є. Перфещького, М. Бескида, Ф. Габріеля, А. Шаша, М. Лелекача, Ф. Потушняка, О. Мицюка. Значну увагу автор приділив періодичним виданням як історіографічному джерелу (“Наш родной край”, “Подкарпатска Русь”, “Пробоем”, “Поступ”, “Трембіта”, “Наша Земля” та ін.) (с. 238—276).

Завершує рецензовану книгу параграф про стан історичної науки в 1939—1944 рр. З окупацією Закарпаття Угорщиною в березні 1939 р. наукова розробка історії краю значно підупала, фактично занепало духовне життя і були ліквідовані культурно-освітні товариства, закрито їх друковані органи, заборонена преса, а вчені, що виступали проти режиму, змушені були емігрувати. Вивчення історії Закарпаття припинилося. Однак окупаційним властям потрібно було “науково” обґрунтувати свою “історичність права” на володіння цими землями. Таке завдання було поставлено перед щойно заснованим “Подкарпатским Обществом Наук”, яке згодом практично повністю підпорядкувало свою роботу служінню панівному режиму. Процесу денаціоналізації перешкодили події історичної ваги — визволення і возз’єднання Закарпаття з Україною (с.276—282).

В цілому високо оцінюючи дослідження Д. Д. Данилюка, відзначимо, що воно виграло б, якби автор провів паралелі з діяльністю істориків Українського вільного університету у Празі, які також досить плідно працювали над історією Закарпаття, і останнім ректором якого був президент Карпатської України Августин Волошин. До речі, перу останнього належало чимало праць, в яких він порушував різні історичні проблеми. Цікавим був підхід А. Волошина до вивчення історичного минулого українського народу. Так, в одній з праць він писав, що необхідно “познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася любов народна і міжнародна і аби... присвоїли собі на правду людське почуття (чутство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства”. Ці слова не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Автору варто було б детальніше спинитися на дослідженнях Ф. Потушняка і О. Мицюка, наукова діяльність яких активізувалася саме в міжвоєнний період. Це ж стосується науково-популярних праць В. Пачовського.

Однак не виникає жодного сумніву, що Д. Д. Данилюк опублікував фундаментальне дослідження, завершивши таким чином багаторічну працю над складною проблемою.

М. М. ВЕГЕШ (Ужгород), *В. С. ВІДНЯНСЬКИЙ* (Київ)

Владимир Шкварчук

ГОЛОДОМОР 1932—33 годов НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ:

Из-под грифа “Совершенно секретно”. Чернигов, 1999. — 98 с.

В останнє десятиліття тема голодоморів посідає гідне місце серед розмаїття проблем, котрі висвітлюють публіцисти. Вони розкривають цю страшну сторінку нашої недавньої історії на загальноукраїнському і регіональному рівнях і вже дали чимало блискучих зразків, з-поміж яких варто ще раз добрим словом згадати працю подружжя Володимира і Лідії Маняків. Водночас ця проблема не перестає цікавити і науковців. Досить часто має місце поєднання обох підходів. При зверненні до історії голодоморних жахів вчені нерідко вдаються до засобів публіцистики.

В той же час публіцистичні твори часто-густо містять важливу в науковому плані інформацію, а інколи навіть створюються на базі джерел, які ще не були введені до наукового обігу. Такі ознаки притаманні й рецензованому виданню. З одного боку, це якісна проза, що належить перу відомого в нашій країні письменника-публіциста, чиї студії над архівними матеріалами ВУЧК-ОДПУ-НКВС-КДБ були відзначені обласною та всеукраїнською преміями саме в номінації “Публіцистика”. З іншого боку, книжка з’явилася в результаті ретельних пошуків в архіві обласного управління СБУ, і документи, котрі в ній оприлюднені, унікальні. Ця обставина привертає увагу істориків.

Прагнучи показати голодомор як найближчий і, мабуть, неминучий наслідок політики колективізації, В. Шкварчук розпочав працю з розгляду ситуації, що склалася у новоствореній Чернігівській області восени 1932 р. На численних прикладах він показав вкрай незадовільне становище, зумовлене наслідками розрухи, завданої громадянською війною, запустіння (навіть в обласному центрі були відсутні елементарні побутові умови, за всі роки радянської влади не побудували жодного будинку), бандитизм, що процвітав довкола міст (с. 4—5).

Проте керівників області та й УСРР цікавив, у першу чергу, стан справ на селі. З’ясувалося, що в цілому чернігівські селяни жили непогано, мали добре доглянуту худобу, що засвідчив у своїй доповідній секретар ЦК КП(б)У Ф. Зайцев. Автор, оприлюднивши її, підкреслив “пристрасне більшовицьке прагнення” звести цей порівняно високий життєвий рівень до більш звичного для доби стану (с. 6), відібравши худобу й майно, вилучивши хліб, загнавши людей до колгоспу або Сибіру.

Власне, вся книга присвячена викриттю суті тієї єзуїтської політики, коли, прикриваючись високими гаслами, представники правлячої партії і державної влади — від М. Скрипника, котрий, відвідавши область з інспекційною метою, закликав місцеву владу до вжиття більш жорстких дій: “Штраф дошкуляти повинен. В 1920 році ми розстрілювали сотнями, щоб вплинуло” (с. 14), до озвірілих у своїй безкарності активістів с. Вовчик Олишівського району, які чинили наругу над селянами, разом з майном і

свободою позбавляючи їх і почуття людської гідності. Різниця між першими і другими полягала в тому, що одні, можливо, й мали якісь ідеали, а інші лише задовольняли свої садистські нахили. Крім того, вовчицьким катюгам довелося-таки постати перед обласним судом, який кваліфікував їхні дії як злочин і виніс відповідний вирок (с. 36—37).

Як і у XVIII ст., держава насаджувала і заохочувала терор, змушувала залякувати, знущатися, блюзнірствувати над селянами заради виконання плану хлібозаготівель, залучення їх до колгоспів тощо. Відтак органи прокуратури реагували на найбільш одіозні випадки зловживань владою, дивлячись крізь пальці на “дрібні” правопорушення. З іншого боку, тих, що чинили опір, навіть словесний, карали з неймовірною жорстокістю. Так, у січні 1933 р. розстріляли за постановою судової слідчої бригади облпрокуратури 50-річного безрукого інваліда Омеляна Дігтяренка за фразу: “Колективізацію роблять для панщини, щоб ми були раби” (с. 40). Таким чином, базуючись на документальній основі, В. Шкварчук показує, як складалися подвійні стандарти в робітничо-селянській державі.

Оприлюднення документів архіву Служби безпеки дає змогу показати неприкритість і буденність злочинів, що коїлися в ім’я “світлого майбутнього”. Ці дані, приховані грифом “Совершенно секретно”, фіксували речі, звичайні для сучасників. У березні 1933 р. заступник начальника облвідділу ДПУ доповідав секретарю облбюро КП(б)У П. Маркітану: “В с. Стольне виявлено майже 100 сімей, які недоїдають, з них 35 зовсім голодують, не маючи ніякої їжі, 8 сімей вже опухли від голоду. Серед голодуючих 10—12 сімей є членами колгоспу. В с. Бегач голодують 42 сім’ї, з них 12 вже опухли від голоду” (с. 49).

Аналогічна картина спостерігалася і в містах. Так, у Прилуках було офіційно визнано голод. “Робітники виробничих артілей, кустарі зовсім не отримували хліба — 41 опух, більше 50-ти лежать” (с. 52). Фіксувалися і страшні випадки людоїдства, спровоковані голодом, звірячі розправи за крадіжки продуктів (с. 74—76).

Створювалося враження, що партійно-державній владі і органам правосуддя було байдуже до того, що коїлося в області. Їм треба було організовувати посівну, потім — збирання хліба, а найголовніше — дбати про виконання плану хлібозаготівель, який голодного 1933 р. становив 10 880 тис. пудів (с. 72). Відтоді весь традиційний сільськогосподарський виробничий цикл перетворився на кампанії. Тепер навіть не віриться, що був час, коли селяни самі визначали, де й коли сіяти, чим і коли збирати врожай.

Безумовно, й обласне керівництво опинилося у скрутному становищі: у селян хліб вимітали, до колгоспу їх заганяли, а плани виконання різних завдань провалювали, бо вони були непосильними. В. Шкварчук наводить численні дані, які засвідчують, що обласні, а тим паче районні керівники сумирно просили, а інколи прямо-таки благали зменшити планові цифри. Подекуди їм йшли назустріч, але найчастіше надсилали до області чи району чергового уповноваженого чи інструктора з погрозами. Читаючи книжку, не можна виявити навіть слідів грамотної економічної політики. Складається враження, що всі разом різали курку, яка несла золоті яйця. Навіть в окремих функціонерів не витримували нерви від такого напруження і безглузлого руйнування.

Автор рецензованого видання розповідає про долю завідувача оргвідділом Носівського райкому КП(б)У Володимира Яременка. 38-річний комуніст відкрито висловив протест проти політики розорення селян і навіть закликав до виходу з партії (с. 9—10). Ця справа набула широкого розголосу в республіці. Заступник голови ДПУ УСРР доповів про неї першому се-

кретареві ЦК КП(б)У С. Косіору. В. Яременка було зразково покарано. Репресивні органи радянської влади оперативно реагували на такі факти “порушення партійної дисципліни”, бо вони становили серйозну загрозу для режиму.

Наскільки подібні випадки були типовими для того часу, покажуть подальші дослідження цієї проблеми. Стосовно ж “низів” партійно-державного апарату, а тим більше простих людей, то тут жодних сумнівів бути не може. Документи Служби безпеки і внутрішніх справ зафіксували численні прояви незадоволення діями радянської влади на місцях та в центрі. Це — лайки, погрози, прокльони, уїдливі репліки на адресу представників влади, якісь, на перший погляд, безглузді вчинки, котрі б могли викликати сміх, якби за ними не стояли горе, відчай, безнадія. Діставалося навіть вождям — Леніну та Сталіну (с. 46). Чимало таких прикладів наведено й у попередній книзі В. Шкварчука, присвяченій долі чернігівського селянства цієї доби^{1–2}.

Численні факти, ретельно підібрані автором, незаперечно показують, що в цілому селяни не були готові до організованого опору системі, яка чинила наступ не лише на їхню власність, але зазіхала на саме існування українського села. Найбільше, на що спромоглися хлібороби, — це бунт. Чому так трапилося? Відповідь очевидна, хоча, здається, автор і не акцентував на ній увагу.

Політичні партії, ідейні течії українства, зрештою, люди, які могли б згуртувати селянство, очолити його, програвши в ході української революції 1917—1921 рр., опинилися на засланні, потрапили до в’язниць та концтаборів, були скомпрометовані, багато хто загинув. Відтак колективізація як пограбування всього селянства та розкуркулення і голодомор (зазначимо принагідно, що у народній пам’яті вони нерозривно пов’язані як ланки одного ланцюга, що душив селянство) стали другим актом вселенської трагедії українського народу, що спіткала нас у ХХ ст.

Сумні і страшні події, описані в даній книзі, були наслідком фатальної поразки у боротьбі за власну національну державу. Це — перший висновок, якого доходиш, прочитавши працю В. Шкварчука. По-друге, у ній зібрані незаперечні докази того, що керівники правлячої партії та держави були прекрасно поінформовані про те, що робилося на місцях, зокрема в селах. Документи під грифом “Совершенно секретно”, які призначалися для них, відтворювали реальне становище.

У книзі є дані і про позитивну реакцію на зміст секретних повідомлень. Так, 13 грудня 1933 р. Раднарком СРСР постановив виділити для продажу колгоспам Чернігівщини 30 тис. пудів зернових відходів і 45 тис. пудів висівки. Автор так прокоментував цей факт: “...Не будемо применшувати значення цього рішення: як ми вже знаємо, людині, щоб вижити, інколи достатньо 200 г хлібного сміття в день...” (с. 86). Неприхований біль цього зауваження очевидний.

Отже, правда для посвячених. Для всіх інших — пропагандистські байки про успіхи соціалістичного будівництва, в яких злочини проти людяності скромно названі “недоліками” або “тимчасовими труднощами”. Не приховуючи сарказму, В. Шкварчук описує хід обласної партійної конференції, де підводили підсумок колективізації, пишалися своїми досягненнями, прославляли мудре керівництво (с. 87—89). Таке собі політичне шоу обласного масштабу, банкет під час чуми.

Автор, співчуваючи рядовим колгоспникам, не ідеалізує їх, показуючи, як колгоспна система нищила не лише майно чи худобу (протягом року в області загинуло 25 % поголів’я коней (с. 94), вона калічила й людську душу.

На відміну від письменників науковці тільки починають освоювати цю нову для них царину. Документи, на базі яких написана книжка В. Шкварчука, можуть стати відправною точкою для розгортання студій з соціальної психології.

Заслугує на увагу ще один аспект порушеної автором проблеми. Сучасні історики дедалі більше схиляються до того, щоб трактувати краєзнавчі студії як частину “копіткої роботи з написання фундаментальних академічних історичних праць”³. Безумовно, рецензована праця — це явище історичної публіцистики. Однак зазначені вище особливості дають підстави вважати його внеском до історичної науки. У будь-якому випадку це — перше монографічне дослідження, присвячене темі колективізації та голоду в Чернігівській області 1932—1933 рр. Поряд з аналогічним доробком авторів з інших регіонів воно сприятиме подальшому освоєнню проблеми голодоморів.

На жаль, книжка не позбавлена певних недоліків. Якщо відсутність у ній іменного покажчика автор пояснював тим, що не хоче завдати прикрощів нащадкам осіб, котрі згадувалися у документах, ним оприлюднених, то географічний покажчик у таких виданнях є обов’язковим. Його наявність полегшила б використання монографії, а найголовніше — допомогла виявити особливості перебігу колективізації й голоду у різних регіонах Чернігівської області. Зазначимо, до речі, що чимало зібраного автором матеріалу стосується й населених пунктів сучасної Сумщини.

На нашу думку, особливої переконливості матеріалам, вміщеним у книзі, додали б посилання на джерела. Зрештою, ґрунтовне доопрацювання монографії в напрямку надання їй наукового характеру зробило б її помітним явищем сучасної історіографії колективізації і голодомору.

Т. П. ДЕМЧЕНКО (Чернігів)

^{1–2} Шкварчук В. Бунт землі (художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі). — Чернігів, 1994. — С. 7—12.

³ II з’їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ). Матеріали та документи. — К., 1997. — С. 68.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

Н. П. Барановська

**УКРАЇНА—ЧОРНОБИЛЬ—СВІТ.
ЧОРНОБИЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА
У МІЖНАРОДНОМУ ВИМІРІ. 1986—1999**

К.: Ніка-Центр, 1999. — 400 с., іл.

Здавалося б, що про Чорнобильську трагедію ми знаємо дуже багато, але, гортаючи щойно видану книжку кандидата історичних наук Н. П. Барановської пересвідчуємося, що це далеко не так. Прикметно, що наукову редакцію цього оригінального видання здійснив академік НАН України, директор Інституту історії України В. А. Смолій. Про унікальність цієї праці говорить і те, що це перша в українській історіографії спроба висвітлення масштабів Чорнобильської катастрофи та реакції на неї світової спільноти на основі використання широкого кола вітчизняних і зарубіжних джерел, зокрема й недоступних у попередні роки архівних матеріалів.

Н. П. Барановська глибоко вникла в суть проблеми, адже вона не один рік працювала в архівах Чорнобиля, а також державних і відомчих архівах Києва та Москви, де і дотепер не з усіх фондів знято гриф “таємно”. Ще до виходу цієї праці автор провела величезну роботу як головний упорядник двох збірників документів про цю планетарну трагедію. Отож, пройдуть роки, а такі праці, як оригінальні дослідження Н. П. Барановської, збережуть свою актуальність. Автор зуміла подолати спротив тих, хто на початку її роботи, а це був початок 90-х років, не допускав можливості чесного й правдивого висвітлення цієї жахливої трагедії. Інколи дослідниці дорікали, мовляв, навіщо вам братися за цю тему, і так чимало вже написано, але в своїй книзі вона довела, що подібного видання у нас немає. Маючи природний дар глибоко осмислювати події, Н. П. Барановська проявила і певну сміливість і неординарність свого таланту наукового аналітика.

Тому цілком поділяємо думку академіка В. А. Смолія, який зазначає у передмові: “Якщо ви хочете знайти й прочитати про міжнародні масштаби Чорнобильської катастрофи і реакції на неї тільки одну книгу, то пропонуємо вам, шановні друзі, книгу старшого наукового співробітника Інституту історії України Національної академії наук Наталії Петрівни Барановської — відомої серед фахівців своїми розумними й об’єктивними публікаціями з Чорнобильської проблематики”.

Структура запропонованої увазі читачів праці обумовлена об’єктивним ходом подій і охоплює три хронологічних відтинки часу, які характеризують різний рівень можливостей та усвідомленого розуміння необхідності активного залучення сил світової спільноти до ліквідації та мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС. Перший розділ охоплює 1986 р., коли, за радянською традицією, приховувалася достовірна інформація, натомість світовій громадськості офіційно нав’язувався заспокійливий тон сприйняття подій. Хоча в світі знали правду, мабуть, скоріше, ніж на батьківщині трагедії.

У другому розділі автор повертає увагу читачів до складного періоду, а саме, до останніх років перебування України в складі СРСР, коли проблеми, породжені Чорнобилем, накладалися на системну політичну та економічну кризу, що почала набувати дедалі ширших і глибших масштабів. Ці роки пов’язані з накопиченням більш детальної інформації про наслідки аварії, дослідження її причин, стан самої ЧАЕС та “Укриття”, що було збудоване над її зруйнованим 4-м енергоблоком. На думку автора, в означений період визріло усвідомлення необхідності залучення до вирішення Чорнобильської проблеми світового науково-технічного досвіду та його матеріального й фінансового потенціалу.

У рецензованій праці зроблено наголос, що з часу проголошення державної незалежності України почався новий етап у вирішенні проблем Чорнобильської катастрофи. Автор не уникає тих питань, котрі ще й сьогодні не вирішені, однак більше в її праці документів, які стосуються вирішення Чорнобильської катастрофи.

Попри те, що автор визначила свою книгу як наукову, без сумніву, вона стане в пригоді широкому колу читачів, чимало корисного почерпнуть з неї фахівці, працівники міжнародних структур в Україні, зрештою, і державні, і громадські діячі не повинні пройти повз це оригінальне й дуже потрібне видання. Тим більше, що воно підготовлене на замовлення Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи і фінансувалося за кошти Чорнобильського фонду. Прикро, що надто малий тираж — лише 2 тис.

М. М. ВІВЧАРИК (Київ)

* * *

Проблеми, що постали в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи, в силу своєї поліаспектності, складності й актуальності викликали інтенсивну реакцію західноєвропейської і світової спільноти як на обсяг труднощів, так і на власне українські й загальносоюзні заходи щодо їх ефективного подолання, а також усунення або зменшення шкідливих наслідків чорнобильських подій 1986 р.

Дослідження покликане заповнити прогалину, що склалася в українській і світовій історіографії за відсутності узагальнення й аналізу динаміки та якісних проявів ставлення Заходу до чорнобильської проблематики та виваженої, науково відтвореної інформації про форми, якісний та кількісний склад суб'єктів реагування, динаміку журналістської й науково-дослідної активності представників громадянських суспільств міжнародного співтовариства у другій половині 80-х — 90-х рр. XX ст.

Дослідження Н. П. Барановської здатне задовольнити інтерес наукової громадськості й широкого загалу до зацікавленості й занепокоєння населення різних країн наслідками аварії на ЧАЕС за десятками функціональних напрямів.

Структура монографії в цілому задовольняє вимогам наукового конкретно-історичного дослідження і дозволяє ефективно забезпечити досягнення поставленої мети. Цьому сприяє також формальна інтерпретація статистичного й рефлексивного матеріалу, відповідного добору конкретно-наукових й міждисциплінарних методів і способів обробки документальної бази роботи.

Основна структура дослідження базується на контроверсивному застосуванні проблемно-хронологічного принципу. Після вступної частини, в якій дослідниця окреслює актуальність, мету й шляхи реалізації останньої в праці, експонуються чотири змістовні розділи, пов'язані за допомогою проблемно-хронологічного принципу.

В розділі першому — “1986 рік: планетарні наслідки аварії на ЧАЕС” читачеві пропонується погляд автора на перші прояви реакції світового співтовариства на аварію 4-го енергоблоку станції. Мікроструктура цього розділу диференційована на чотири глави.

В розділі другому — “Чорнобильська проблема і світове співтовариство в умовах СРСР (1987—1991)” акцентується увага на специфіці громадського, приватного та державного реагування Заходу на результати чорнобильських подій. Механізм налагодження міжнародного й двостороннього співробітництва з метою мінімізації шкоди від аварії на ЧАЕС детально описано в розділі третьому — “Вирішення чорнобильських проблем в умовах державної самостійності України”.

З огляду на поставлену Н. П. Барановською мету особливого значення в структурі всього дослідження набуває розділ четвертий — “Чорнобильська проблема в зарубіжних публікаціях”, до якого як самодостатній бібліографічний додаток інтегровано перелік зарубіжних публікацій про проблеми, що утворюють тематичний комплекс інформаційних потреб західного читача у 1987—1997 рр. щодо одержання даних про аварію з різних джерел інформації.

Для достатнього уявлення про комплексність запропонованої праці доцільно зупинитися на базових елементах опису в рамках основної структури дослідження.

В першому розділі автором розкрито ставлення європейської громадськості до факту та наслідків Чорнобильської катастрофи, показано роз-

біжності підходів до цих факторів за порівняльним вектором ФРН — Франція, а також стисло викладено специфіку державного (технічного та дипломатичного) реагування на проблеми, що постали у зв'язку з ЧАЕС, за окремими країнами (Швеція, ФРН, Польща, Франція, Японія, Туреччина та ін.).

Доцільним є розділення дослідницею форм сприйняття інформації про радіоактивний викид і ставлення до неї у колишньому “соціалістичному таборі” та європейських країнах зі сталими демократичними традиціями, оскільки принципово єдина фактуальна основа дала, в залежності від сукупного стану суб’єктивних і об’єктивних чинників у різних суспільствах, різновекторні оцінкові судження, формулювання яких було здійснене на дипломатичному, громадсько-політичному, експертно-технічному, ідеологічному й особистісному рівнях.

На наш погляд, Н. П. Барановська вдало відобразила існуючу розбіжність в інформаційній інтерпретації чорнобильської катастрофи в багатьох європейських та азійських суспільствах і розкрила особливості вираження ставлення до цих проблем через інститути державної влади й управління.

В описуваному розділі репрезентовано змістовні характеристики матеріалів праці:

1. Здійснено процесуальний опис територіально-технічних особливостей реєстрації й первинного оповідання населення європейських країн і Японії про результати чорнобильських подій для екосистем євразійського континенту;

2. Розкрито характер реагування ординарних та надзвичайних органів державної влади й управління СРСР та центрального апарату партії на спроби офіційних представників західних країн протидіяти інформаційній блокаді адекватного висвітлення ситуації на Чорнобильській АЕС;

3. Проаналізовано форми лімітування свободи пересування на терені Української РСР західних журналістів як від друкованих, так і від електронних засобів масової інформації;

4. Простежено організаційні форми участі світової громадськості у спробах подолання катастрофи. Виявлені громадські об’єднання українських іммігрантів у США та Канаді, що активно, в т. ч. і в пресі, опонували доктринальній радянській інтерпретації фактів щодо викидів на ЧАЕС. Проте, на жаль, дослідниця не акцентує увагу на вкрай високому ступені емігрантського суб’єктивізму, що завадило зважено підійти до проблем Чорнобиля;

5. Згадується діяльність КДБ при РМ УРСР з формування “правильної” громадської думки як всередині республіки, так і поза її межами шляхом відповідної агітації служителів культу та осіб, які за родом своєї професійної активності мали вплив на чисельні групи людей;

6. Дослідниця проводить тематизацію сукупності всіх публікацій західних засобів масової інформації (до яких вона мала доступ) про катастрофу на ЧАЕС та її наслідків на певні групи, за деякими з котрих пропонується експонування їхньої питомої ваги від усієї сукупності публікацій західних ЗМІ.

На думку Н. П. Барановської, такий поділ дозволив кількісно визначити рівень зацікавленості аварією на ЧАЕС, що “панувала в світі у 1986 р.”

В другому розділі в рамках періоду 1987—1991 рр. здійснено характеристики участі міжнародних організацій і світової громадськості в розв’язанні вузла чорнобильських проблем. Описується багатоаспектний процес

співробітництва українських політичних й державних інститутів з такими провідними організаціями, як ООН, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, МАГАТЕ; процес двостороннього наукового, організаційно-технічного й фінансового співробітництва між Україною та зарубіжними країнами; залучення коштів міжнародних фінансових інститутів.

В монографії розкрито основні напрями міжнародної гуманітарної допомоги Україні для подолання наслідків аварії на ЧАЕС: організація дитячої реабілітації закордоном як в окремих рідинах, так і в санаторно-курортних закладах ФРН, Італії, Японії, Куби; організація медичного консультування та постачання сучасних медичних технологій і обладнання; профспількове співробітництво в напрямку забезпечення лікування дітей із забруднених районів та ін.

В третьому розділі відтворено участь України в 1992—1995 рр. в 45 програмах міжнародного співробітництва з метою редукції негативних наслідків аварії на ЧАЕС, проаналізовано структуру витрат загальної суми допомоги в рамках згаданих програм, що становила майже \$15,6 млн (близько половини коштів цієї суми витрачались на проекти, що стосувалися медичних аспектів аварії на ЧАЕС).

Зроблено наголос на тому, що більшу частину коштів серед організованих суб'єктів допомоги надала Єврокомісія, якою були надіслані фінансові ресурси, що перевищували надходження від інших органів і організацій в кілька разів (за винятком спеціалізованих установ ООН).

В окремих главах цього розділу розглядаються проблеми координації спільних зусиль між КМ України та Єврокомісією ЄС у рамках науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських проектів; фінансування та техніко-екологічна підтримка функціонування об'єкта "Укриття" з боку різноманітних міжнародних організацій, урядів іноземних держав та зарубіжних громадських організацій, а також їх участь у вирішенні проблем самої Чорнобильської АЕС та зони відчуження навколо неї.

В четвертому розділі зроблено огляд зарубіжних публікацій з чорнобильської проблематики у 1987—1997 рр. Як зазначає Н. П. Барановська, при підготовці розділу нею було використано близько 2000 публікацій, у т. ч. монографій, статті в наукових збірниках та часописах, статті в масовій періодиці.

Незрозумілим є факт відсутності чітко та однозначно визначеної автором кількості публікацій у зарубіжних виданнях, які були інтегровані в тканину її власного дослідження. В табличному додаткові—реєстрі іноземних публікацій, що були опрацьовані дослідницею, міститься 1065 найменувань публікацій; в тексті вказується цифра "близько 2000", що наближено не відтворює попередній показник одиниць публікацій. За умови елементарного аналізу кожної публікації, що утворює основу системи концептуального опису, необхідна чітка визначеність кола документів, що слугують базою наукового відтворення й репрезентативності зроблених висновків.

Кількісне експонування інтенсивності зарубіжних публікацій, центрованих на Чорнобиль у 1987—1997 рр., є адекватним висновкам запропонованого дослідження в розділі четвертому (с. 233). Тут за трьома етапами формування й вияву позиції міжнародної громадськості автором проаналізовано змістовно-тематичні пріоритети і домінуючий характер публікацій за кожен рік десятиріччя з 1987 по 1997 рр. За усіма проблемно-тематичними напрямами, що були виокремлені нею на базі досліджених публікацій, за кожен рік подаються показники питомої ваги профільних публікацій у загальному масиві матеріалів, присвячених чорнобильській проблематиці.

Здійснити системне історичне дослідження та отримати нетривіальні нові наукові знання неможливо без залучення достатньо репрезентативної й достовірної документальної бази. В дослідженні Н. П. Барановської використано широкий спектр опублікованих й неопублікованих документальних даних, що свідчать про високий рівень репрезентативності отриманих результатів дослідження. В масиві неопублікованих джерел нею залучено документи і матеріали національних, відомчих архівосховищ України та Російської Федерації; використано справи ф. 16 Архіву Служби безпеки України, залучено архівні дані Першого відділу Президії Національної академії наук України, опрацьовано справи Технічного архіву виробничо-технічного відділу НВО “Прип’ять”, оброблено дані поточного архіву Мінчорнобиля, Чорнобильської АЕС та ін.

В монографії використано також фонди центральних архівосховищ Росії та України. Дослідниця залучає дані телеграм та листи приватних осіб і громадських діячів на ім’я вищих посадових осіб Союзу РСР, що зберігаються у фондах Центру збереження сучасної документації (м. Москва). Розроблено в праці й інформаційні масиви центральних українських архівів. Зокрема, справи 32-го опису фонду ЦК КПУ, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об’єднань України, використано з метою ілюстрації факту дискоординації діяльності союзних та республіканських органів влади в ході усунення наслідків Чорнобильської катастрофи.

Ядром документальної бази дослідження, згідно з розробленою проблематикою, слугували зарубіжні періодичні видання та дотичний масив монографічної й мемуарної літератури, що виходили друком у 1986—1990 рр.

Серед зарубіжних ЗМІ слід виокремити “U.S. News and World Record”, “Newsweek”, “New-Statesmen”, “World Press Review”, “Christian Century”, що популярно інтерпретувати складні екологічні та політичні аспекти аварії.

В коло періодичних видань, залучених до бази монографії, включено також спеціалізовані наукові фахові видання й офіційні видання центральних органів державної влади і управління країн Заходу. До першої групи входять страхові, медичні, фізико-технічні, технологічні, фінансово-економічні, сільськогосподарські та промислово-технічні бюлетені й часописи: “Bulletin of the Atomic Scientists”; “JAMA: The Journal of the American Medical Association”; “Aviation Week and Space Technology”; “Financial World”. Типовим представником другої групи є “Congressional Quarterly Weekly Report” (U. S. Congress), видання документів про хід та результати слухання в комітетах, комісіях Палати представників і Сенату Конгресу США.

Важливим джерелом оцінково-рефлексних суджень були мемуарні дані. Залучення мемуарної літератури, зокрема, спогадів академіка В. О. Легасова, що займав посаду заст. директора Інституту ядерної фізики АН Союзу РСР та О. П. Ляшка, що на момент катастрофи очолював Раду Міністрів Української РСР, дало можливість В. П. Барановській вирішити проблему підтвердження презентації західній громадськості не тільки офіційної позиції, а й особистої позиції офіційних осіб системи та простежити характер визначення позицій знакових осіб у Чорнобильській катастрофі.

Незважаючи на високий рівень рецензованого дослідження, воно все ж не позбавлене окремих недоліків. Критичні зауваження умовно розділені нами на 3 групи: зауваження методологічного й операційно-методично-

го характеру; зауваження документального характеру; зауваження бібліографічно-допоміжного характеру.

В частині методологічного й операційно-методичного забезпечення ми повинні зупинитись на таких прорахунках. В основі запропонованого дослідження лежить проблемно-хронологічний принцип інтерпретації практичної бази. В рамках перших трьох розділів розглядається комплекс питань, визначених концептами мети і завдань дослідження, які забезпечують послідовність та детермінативну пов'язаність елементів розробки об'єкта вивчення в його історичній еволюції. В першому розділі ретельно характеризуються форми інтер-суб'єктної взаємодії при подоланні проблем Чорнобиля у 1986 р. У другому розділі цей же комплекс з новою специфікою аналізується за періодом 1987—1991 рр. У третьому — за періодом 1992—1997 рр. Порядок структурного відтворення матеріалу в розділі четвертому порушує запропоновану самою ж дослідницею схему втілення проблемно-хронологічного принципу. В даному розділі екстрагується окремий аспект досліджуваних явищ й аналізується за хронологічними відтинками, що зроблені у другому й третьому розділах. Принциповість сегменту виокремленого у четвертому розділі, не викликає сумнівів, проте актуальність деталізованого розгляду повинна суворо узгоджуватися з обраними формами, методологічними засадами інтерпретації документального матеріалу. В частині другій розділу першого розгляд соціоінформаційної взаємодії доцільніше було б здійснити за векторами: офіційні представники країн Заходу — уповноважені офіційні особи центральних партійних органів і органів державної влади та управління; кореспонденти західних ЗМІ — офіційні представники радянського режиму; контакти на позаурядовому й неофіційному рівнях (в т. ч. й налагодження відносин між науковою громадськістю).

В частині бібліографічного забезпечення й оформлення слід звернути увагу на посилання 1-е на сторінці 15. В порівнянні з іншими посиланнями на публікації в ЗМІ очевидно є відсутність у праці інтегральної формалізації при наведенні даних документів масової періодики. Прийнятий стандарт вимагає при посиланні на публікації в газетних засобах масової інформації вказувати лише назву, рік, число та номер випуску спеціального видання. З огляду на це, незрозуміло, якими критеріями користувалась дослідниця, подаючи в тексті посилання автора з найменуванням його статті у газетному виданні.

Висновок. У цілому, рецензована книга Н. П. Барановської, написана на високому науковому й літературному рівні, є підтвердженням незгасаючої актуальності Чорнобильської тематики, а також слугує унаочненням значного стрибка вітчизняної історичної науки до неупередженого висвітлення наслідків лиха на ЧАЕС.

М. А. ЖУРБА (Київ), О. С. ПАХТУНОВ (Київ)

Claus Remer

*DIE UKRAINE IM BLICKFELD
DEUTSCHER INTERESSEN.
ENDE DES 19 JAHRHUNDERTS BIS 1917/18*

*Frankfurt-am-Main—Berlin—Bern—New-York—
Paris—Wien, 1997. — 444 s.*

Клаус Ремер

*УКРАЇНА У ПОЛІ ЗОРУ
ІНТЕРЕСІВ НІМЕЧЧИНИ.
КІНЕЦЬ 19 СТОЛІТТЯ — 1917/18 рр.*

*Франкфурт-на-Майні—Берлін—Берн—Нью-Йорк—
Париж — Відень, 1997. — 444 с.*

Українським історикам ім'я К. Ремера відоме з 1960-х рр., коли він разом зі своїми київськими колегами брав участь у підготовці наукових конференцій і збірників, присвячених політиці німецького імперіалізму стосовно України¹. Вчений вміє знаходити важливі архівні матеріали, що розкривають нові сторони відомих історичних явищ. Однак методологія, котру застосовує Ремер, залишається незмінною з 1960-х рр. та базується на марксистській концепції класової боротьби, тому прояви національно-політичних інтересів українців трактуються ним переважно з точки зору їх співвідношення з “реакційними інтересами правлячих кіл” кайзерівської Німеччини. Принцип певного об'єктивного збігу інтересів за конкретних історичних обставин виявляється для цього дослідника не зовсім прийнятним.

Ця особливість методологічного підходу Ремера, внаслідок якої аналіз документального матеріалу не відображує усієї цінності історичних джерел, проявився і в його підсумовуючій праці “Україна у полі зору інтересів Німеччини. Кінець 19 століття — 1917/18 рр.” Ця книга є найповнішим зібранням фактологічного матеріалу з проблем, що розглядаються. На тлі відомих науці даних та узагальнюючих оглядів публікацій кінця ХІХ — першої чверті ХХ ст., що посідають у цій праці помітне місце, особливо цікаві нові архівні матеріали, які стосуються контактів німецьких дипломатів, науковців та членів суспільно-політичних організацій з представниками українських національно-політичних сил. Не менший інтерес викликають й матеріали, що розкривають ставлення вищих державних керівників Німеччини до “українського питання” задовго до початку Першої світової війни (у 1892—1912 рр.), що є відкриттям нової сторінки історії українсько-німецьких взаємин.

У побудові праці наявно простежується намір накопичити максимум фактичного матеріалу, що був на момент її написання відомий історичній науці або знайдений особисто автором дослідження. Внаслідок цього книга має монументальну структуру, що утворюється трьома главами і підсумовуючим історичним оглядом. Вступна глава “Про історію України до початку 20 століття” є історичним нарисом, який разом з широкою добіркою відомих з історіографії даних містить невідомі раніше архівні матеріали. Вже у цих розділах німецький історик демонструє невідповідність глибини його наукового аналізу реальному історичному значенню архівних документів, котрі саме він уперше вводить до наукового обігу. Це наявно проявляється у його коментарях звітів, що готувалися спеціально для рейхсканцлерів Німеччини і стосувалися українського національного руху

в Австро-Угорщині та Росії. Зокрема, звіти німецького посла у Відні за 1911—1912 рр., які характеризують значення українського національного руху у трикутнику російсько-польсько-українських політичних відносин та розкривають високий ступінь поінформованості вищого керівництва Німеччини стосовно українського фактора, розглядається Ремером лише вибірково; чимало важливих позицій цих документів залишилися поза увагою дослідника. Причина цього вочевидь полягає у тому, що зміст подібних матеріалів далеко не повністю вкладається у рамки ідейних переконань автора.

Друга і третя глави складаються з 9 розділів, кожний з яких охоплює наукову проблему, що заслуговує окремого ґрунтовного дослідження. До глави другої “Місце України в політиці вільгельмівської Німеччини щодо Росії з кінця 19 ст. до 1914 р.” входять розділи “Роль південної Росії у німецько-російських взаєминах”, “Значення України для економічних інтересів Німеччини”, “Україна в уявленнях політиків, що були прихильниками антиросійської концепції окраїнних держав”, “Німецькі інтереси в Західній Україні (особливо у Східній Галичині)”. Ці теми серйозно розроблялися у 1960-х рр. українською історіографією, зокрема у працях І. М. Кулінича². Дослідження Ремера демонструє чимало спільного з ними. Потрібно відзначити, що Ремер не завжди коректно будує систему своїх наукових аргументів. Так, наводячи невідомі раніше обставини з біографії М. С. Грушевського, він припускається як мінімум неточності, коли пише про “фахово-політичні зв’язки” Грушевського з Отто Гетшем³. Останній, відомий як професор історії та одночасно як один з керівників Німецької спілки східних пограничних областей, що виконувала неофіційні завдання керівництва Німеччини, дійсно прагнув використати авторитет та широкі зв’язки Грушевського для отримання інформації про український рух у Росії та Австро-Угорщині. Грушевський, однак, чітко обмежив своє спілкування з Гетшем суто професійними справами. Українському професорові Гетш представлявся виключно як дослідник східно-європейської історії, обіцяючи сприяння в публікації його праць у Німеччині⁴. Однак Гетша не так цікавили наукові питання, як дані про суспільний вплив ідей українського професора та рекомендації для встановлення нових знайомств з відомими українськими діячами, наприклад, з Франком, які він марно просив у Грушевського в 1910 р. Ремер не наводить будь-яких доказів існування політичних відносин між ними; матеріали з українських архівів свідчать лише про невдалі спроби Гетша надати їх взаєминам такого характеру під виглядом суто наукового інтересу.

Глава третя “Цілі та результати “української політики” Німеччини від початку Першої світової війни до 1917/1918 рр.” складається з п’яти розділів. Два перших — “Антиросійська політика утворення окраїнних держав та українська політика у дискусії про воєнні цілі Німеччини у 1914 р.” й “Модифіковані воєнні цілі стосовно Росії та України у період 1915/1916 рр.” — висвітлюють насамперед великий масив німецької публіцистики, що обговорювала цілі, які Німеччина повинна була досягти у ході війни. Наводячи максимальний обсяг фактичного матеріалу, Ремер залишає поза увагою визначення логіки розвитку “української політики” Німеччини. Це стосується відсутності пояснень як заборони обговорення цілей війни наприкінці 1914 — на початку 1915 р. (яка стосовно України повинна була приховати підготовку українського десанту на узбережжі Чорного моря та інших подібних операцій), так і серйозної активізації зусиль Німеччини на “українському напрямку” з середини 1915 р., котра заслуговує на значно більшу увагу з огляду на глибину та масштабність цього явища. У третьому розділі — “Політика стосовно Росії та України під

впливом лютневої та жовтневої революцій 1917 р.” — події кінця 1917 розглядаються на основі суто “класового” підходу, який призводить до ігнорування автором ролі петроградського центру впливу на дії українських більшовиків⁵. У четвертому розділі — “Політика зреволюціювання і українські табори” — автор підсумовує відомі документальні та історіографічні дані. П’ятий розділ — “Українська тема у публіцистиці та пропаганді з 1914 по 1917/18 рр.” — вигідно виділяється серед інших висвітленням історичних явищ, що залишилися поза увагою попередніх німецьких дослідників. Це стосується насамперед діяльності Німецької спілки підтримки волелюбних прагнень українців “Вільна Україна” та журналу “Східноєвропейське майбутнє”, що відігравали провідну роль у пропаганді “української політики” Берліна у 1916—1917 рр. та готували ґрунт для військово-політичних кроків Німеччини 1918 року.

Заклучна глава книги також містить чимало прикладів однобічності дослідницького методу Ремера. Так, називаючи гетьмана Української держави Павла Скоропадського “виконавцем німецької волі”⁶, німецький дослідник залишає поза увагою існування істотних протиріч між інтересами гетьмана та німецького командування.

Характеризуючи працю Клауса Ремера в цілому, слід відзначити, що автор зібрав великий обсяг фактичного матеріалу про перебіг історичних подій кінця XIX — двох перших десятиліть XX ст. Однак тематичний поділ праці на декілька окремих, недостатньо узгоджених сюжетних ліній призводить до того, що реконструкція історичного процесу є недостатньо цілісною. Намагання підпорядкувати аналіз фактичного матеріалу наперед визначеним, ідеологічно зумовленим схемам призводить як до ігнорування складності історичних процесів, так і до суперечливості в їх оцінці. Майже енциклопедична за обсягом, ця книга заслуговує на увагу дослідників української історії кінця XIX — першої чверті XX ст., за умови критичного сприйняття методології її автора.

О. О. КУРАЄВ (Київ)

¹ Zur Ukraine-Politik des deutschen Imperialismus. Protokoll einer Arbeitstagung am 23.9.1967 in Berlin. — Jena, 1969.

² Кулінич І. М. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.). — К., 1963; Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв’язки. — К., 1968. — С. 41—42.

³ R e m e r C. Die Ukraine im Blickfeld... — S. 155.

⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 1235, оп. 1. Листування Грушевського з Отто Гетшем. 1906—1910.

⁵ R e m e r C. Die Ukraine im Blickfeld... — S. 235—237.

⁶ Ibid. — S. 235—237.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. В. КОНДРАТЕНКО (Київ)

Міжнародна наукова конференція “Спадщина великої Перемоги: сучасні підходи”

Є події планетарного масштабу, які людство не може і не має права забувати. До них належить і Друга світова війна, яка за своїм розмахом та впливом на подальший розвиток багатьох країн займає особливе місце у всесвітній історії. Тому не дивно, що й досі, 55 років після її закінчення, вона привертає увагу багатьох дослідників. Яскравим свідченням цього стала міжнародна наукова конференція “Спадщина великої Перемоги: сучасні підходи”, яка відбувалася в Москві 12—13 квітня 2000 р. Ініціаторами її проведення стали Інститут російської історії РАН, Інститут воєнної історії МО РФ, Міністерство Російської Федерації у справах СНД, Центральний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. У конференції брали участь члени уряду Російської Федерації, відомі воєначальники, вчені з Польщі, України, Білорусії, різних регіонів Росії, Югославії, Вірменії, Литви, Канади, Великобританії. Господарі конференції створили творчу, невимущену атмосферу, яка сприяла відвертому обміну думками, гострим дискусіям з найбільш актуальних питань історії Другої світової війни. Досягненням конференції можна вважати те, що вона не перетворилася на черговий ювілейний захід з трафаретними виступами.

Вступним словом конференцію відкрив віце-президент Російської Академії наук, академік В. М. Кудрявцев. Він поздоровив усіх присутніх з 55-ю річницею Перемоги СРСР над фашистською Німеччиною і побажав плідної роботи всім учасникам конференції у висвітленні так званих “білих плям” одного з найбільш героїчних і водночас трагічних періодів історії Росії, України, Білорусії та багатьох інших країн.

В цілому можна констатувати, що його побажання виповнилися. Грунтовні, аналітичні доповіді багатьох з учасників конференції стали свідченням того, що вчені різних країн намагаються створити об’єктивну картину боротьби представників різних верств та національностей СРСР за вигнання фашистських окупантів з рідної землі. Більшість доповідей розглядали ці процеси з огляду їх впливу на подальший розвиток як Радянського Союзу, так і інших країн, що опинились у вирі тих кривавих подій. У цьому плані слід особливо виділити доповіді академіка Ю. О. Полякова (Москва), академіка В. В. Алексєєва (Єкатеринбург), д-ра іст. наук А. К. Соколова (Москва), д-ра іст. наук О. Ю. Васильєвої (Москва), канд. іст. наук О. М. Литвина (Білорусь), канд. іст. наук В. О. Невежина (Москва), д-ра іст. наук В. К. Кашаускене (Литва), д-ра іст. наук Г. О. Куманьова (Москва).

Лише перелік тем виступів дає уявлення про те, наскільки цікавим і різноманітним було коло питань, що розглядалися на конференції: історіографія Другої світової війни з дискусійних позицій, соціальні наслідки Другої світової війни, взаємодія Радянського Союзу із зовнішнім світом наприкінці Другої світової війни і в перші повоєнні роки, вплив Другої

світової війни на долю Польщі, наслідки розвитку атомного комплексу та післявоєнний розвиток СРСР, дискусії та інтерпретації проблеми превентивної війни Німеччини проти СРСР, новий напрямок у дослідженні Великої Вітчизняної війни крізь призму діяльності Російської Православної Церкви, менталітет радянського народу в період боротьби проти фашистського рейху, порівняльний аналіз стану радянських військовополонених у Німеччині і німецьких військовополонених в СРСР, створення й діяльність на території Білорусії Російської Народної Національної армії (РННА).

Приємно констатувати, що високу оцінку на заключному засіданні конференції було дано виступам членів української делегації. Зокрема, був відзначений проблемний підхід у висвітленні узагальнюючої теми “Вклад народу України у перемогу над гітлерівською Німеччиною” д-ром іст. наук О. Є. Лисенком. Дослідник навів дані про втрати, які український народ поклав на вівтар перемоги над гітлеризмом. За деякими оцінками, наголосив він, кількість загиблих досягає 8,6 млн чол., з яких 4,5 млн складають мирні жителі і близько 4,1 млн — воїни різних військових формувань. Але ще більшими, ніж людські, були втрати моральні, до яких призвів розкол українського суспільства, коли одні його представники воювали в лавах Червоної Армії, а інші — у загонах Мельника та Бандери. Ще й досі ця війна продовжується у дискусіях та взаємних звинуваченнях ветеранів. Правильно, об’єктивно висвітлити ці події без ідеологічних нашарувань та надмірних емоцій — одне з важливих завдань істориків України. В доповіді було також дано оцінку бойовим діям воїнів-українців у лавах Червоної Армії, ефективності партизанського руху.

Канд. іст. наук О. В. Б у ц ь к о присвятила свою доповідь проблемі переміщених осіб 1944—1951 рр. Вона торкнулася таких маловідомих фактів, як збір, фільтрація та відправка на Батьківщину радянських громадян, що опинилися внаслідок війни і з різних причин за межами країни, проблем господарювання на нових місцях, проживання, морального стану та правового статусу репатріантів, навела узагальнюючі дані щодо кількості репатрійованих радянських громадян. За підрахунками дослідниці, 1 650 343 українських громадян повернулися на Батьківщину на 1 березня 1946 р.

Гостро дискусійним був виступ канд. іст. наук Л. В. К о н д р а т е н к о, присвячений питанню стратегії відбудови економіки України у 1945—1950 рр. У виступі було звернуто увагу на такий важливий фактор, як вплив атомного шантажу США на вирішення соціально-економічних проблем СРСР, зокрема в Україні. Автор висловила свою точку зору щодо серйозних деформацій у повоєнному розвитку народного господарства УРСР, обумовлених продовженням передвоєнного курсу форсованої індустріалізації з пріоритетною відбудовою галузей промисловості, пов’язаних з ВПК. Інтерес учасників конференції викликала точка зору Л. В. Кондратенко стосовно доцільності прийняття Радянським Союзом участі в плані Маршалла. Вона порівняла валютно-кредитну політику СРСР у післявоєнному десятиріччі з сучасними відносинами України та Росії з МФВ.

Виступ мол. наук. співробітника Інституту історії України НАН України Л. М. Х о й н а ц ь к о ї був присвячений проблемі внеску машинобудівних підприємств України в економіку СРСР повоєнних років. Вона підкреслила, що ця галузь індустрії становила пріоритетну виробничу сферу ВПК, забезпечувала майже всі потреби Збройних Сил та Військово-Морського флоту СРСР у бойовій техніці й спорядженні. В той же час продукція підприємств машинобудівної індустрії України була гарантом зростан-

ня металургійної, вугільної, хімічної, нафтової, енергетичної, легкої, харчової, будівельних галузей промисловості тощо.

У виступі канд. іст. наук Т. С. П е р ш и н о ї “До питання формування господарської номенклатури у звільнених від німецько-фашистських окупантів районах України” головна увага зосереджувалася на складності й специфічних особливостях створення господарських органів та їх керівного ядра, зокрема у західноукраїнському регіоні; висвітлено наслідки кадрової політики партноменклатури на селі, яка найнегативнішим чином позначилася на організаційно-господарському зміцненні колгоспів і стала одним з вирішальних чинників, що зумовив післявоєнний голод в Україні; на підставі архівних джерел показано, як гіпертрофована політизація й ідеологізація економіки, дотримання “чистоти” анкетних даних замість ділового підходу при призначенні на керівні посади стали на перешкоді раціональному використанню партійними комітетами республіки наявного кадрового потенціалу. За таких умов, наголошувалось у доповіді, подолати наслідки катастрофічних руйнувань господарства й зробити в майбутньому ривок у розвиток базових галузей стало можливим ціною величезних страждань і нестатків людей.

У виступі канд. іст. наук Т. С. В р о н с ь к о ї були порушені маловідомі аспекти з історії взаємовідносин Феміди воєнної доби і цивільного населення України. Наводячи вагомі аргументи, вчена стверджувала, що не лише фашистська агресія, а й відверто жорстоке ставлення “рідної влади” були важким випробуванням для багатьох людей. Безпідставні звинувачення скалічили безліч доль пересічних громадян України. У багатьох випадках жорстокий каральний механізм застосовували до людей, єдиною провиною яких було перебування (не з власної вини) на окупованій території. Вищесказане, безумовно, як підкреслила доповідач, не стосується справжніх злочинців, які повинні були відповідати за свої вчинки за законами воєнної доби.

Участі громадян України в розгортанні партизанської боротьби в Російській Федерації, Білорусії, Молдавії був присвячений виступ канд. іст. наук Н. М. Р у д е н к о. Вона поділилася з присутніми своїми міркуваннями стосовно того, чому саме ця тема привернула її увагу, і в чому вона бачить її актуальність. Численні документи, архівні матеріали дозволили дослідниці відтворити загальну картину участі великої кількості громадян України у партизанській боротьбі в суміжних з Україною республіках колишнього СРСР. За кожним наведеним у виступі фактом стоїть своя людська доля, у кожного був свій шлях до партизанських лісів, і настав час, наголосила Н. М. Руденко, вивести із забуття імена наших земляків, які брали активну участь у русі Опору в названих республіках колишнього СРСР.

На конференції працювало три секції, учасники яких обговорювали такі теми, як “Сучасні підходи до висвітлення подій Другої світової війни”, “СРСР після Другої світової війни” і “Зовнішньополітичні проблеми воєнних років і післявоєнного періоду”.

Учасники конференції подякували її організаторів за доброзичливу творчу атмосферу, за цікаву культурну програму. Українська делегація висловила також вдячність керівництву Інституту російської історії РАН за цікаві монографії та збірники документів з воєнної історії, які було презентовано відділу історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

На заключному пленарному засіданні було висловлено ряд пропозицій щодо подальших розробок різних аспектів історії Другої світової війни. Зокрема, директор Інституту російської історії д-р іст. наук А. М. С а

х а р о в запропонував налагодити більш тісну взаємодію між вченими різних країн, які займаються цією проблемою, що сприятиме створенню кращих можливостей для роботи в закордонних архівах, взаємоознайомленню з новими дослідженнями, проведенню міжнародних конференцій та круглих столів.

В. БУРДЯК (Чернівці)

Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”

16—18 травня 2000 р. в Чернівецькому державному університеті проходив ювілейний Міжнародний науковий конгрес Українського історичного товариства “Українська історична наука на порозі XXI століття”.

На конгрес до Чернівців прибули відомі вчені з України, США, Канади, Польщі, Франції, Австралії, Литви, Німеччини, Словаччини. Темою їх досліджень і дискусій на пленарних засіданнях, 8 секціях, “круглих столах” була українська історична наука, її досягнення, проблеми й перспективи. В рамках конгресу провели конференцію Українського історичного товариства та збори Світової дорадчої ради УІТ.

Організаторами конгресу виступили: Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, Українське історичне товариство (США, Україна, Канада, Європа), Інститут історії України НАН України, Світова наукова рада при Світовому конгресі українців. Крім організаторів, у великій роботі по підготовці конгресу взяли участь співорганізатори — Міжнародна асоціація українців, Історична секція Української Вільної академії наук у США, Асоціація українських професорів у США, Українська Вільна академія наук у Канаді, Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, Польська асоціація українців (Варшава), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів), Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Канаді, Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі, Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Польщі, Фондація ім. О. Ольжича.

Конгрес відкрив ректор Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича, професор С. Костишин. Він підкреслив актуальність розвитку української історичної науки та необхідність максимально об'єктивної оцінки складних і неоднозначних подій у житті українського суспільства. Конгрес привітали голова Чернівецької обласної державної адміністрації Т. Бауер, голова Українського історичного товариства і Наукової ради при СКУ професор Л. Винар (Кент, США), від Світового конгресу українців — професор В. Верига (Торонто, Канада), ректор Вищої педагогічної школи В. Бонусяк (Ряшів, Польща), Надзвичайний і Повноважний Посол Німеччини в Україні доктор Е. Гайкен.

У перший день відбулося чотири пленарних засідання, на яких виступили провідні вчені з України та діаспори. Щоб у читачів склалося певне уявлення про науковий потенціал конгресу, подамо тематику виступів доповідачів пленарних засідань: С. Костишин (Чернівці) — “Визначний центр освіти і науки (До 125-річчя Чернівецького університету)”; Л. Винар (Кент, США) — “Українське історичне товариство: минуле, сучасне і май-

бутнє (3 нагоди 35-ліття заснування)”; *Я. Ісасвич* (Львів) — “Українська історична наука сьогодні: здобутки і невирішені проблеми”; *М. Бауер* (Чернівці) — “Стан та перспективи розвитку історичної освіти в національній школі”; *Ю. Макар* (Чернівці) — “Наукові історичні дослідження в Чернівецькому університеті”; *В. Верига* (Торонто, Канада) — “Визвольна боротьба українців у Другій світовій війні у бібліографії української діаспори”; *О. Домбровський* (Нью-Йорк, США) — “До питання схеми ранньої історії України”; *В. Ричка* (Київ) — “Українська медієвістика: сучасний стан та перспективи досліджень”; *Л. Запшкільняк* (Львів) — “Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом”; *А. Єсталь* (Ряшів, Польща) — “Польсько-українські стосунки в контексті сучасних стереотипів”; *О. Дьомін* (Одеса) — “Історія міжнародних відносин раннього нового часу в сучасній українській історіографії” та ін.

Роботу секції “Українське історичне товариство: від минулого до майбутнього” (керівники — професори Л. Винар, Ю. Макар, В. Хмарський) розпочав вступним словом Л. Винар. Доктор іст. наук, професор Ю. Макар у доповіді “Поширення діяльності УІТ в Україні” звернув увагу на те, що серед українських вчених у діаспорі ще з середини 50-х рр. йшли розмови про необхідність об’єднатися і здійснювати разом науково-пошукову роботу. Визнаним ініціатором об’єднавчого процесу став тоді ще молодий дослідник Л. Винар, уродженець Львова, якого доля закинула до США, де він мав нагоду познайомитися і співпрацювати з такими широко відомими вченими, як О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та ін. Л. Винар та його однодумці започаткували в 1963 р. видання наукового часопису “Український Історик”, а згодом утворили Ініціативну групу, котра підготувала “Комунікат” — програму майбутнього УІТ. Ю. Макар висловив сподівання, що проведення в Чернівцях Міжнародного наукового конгресу сприятиме розширенню й поглибленню українських наукових історичних досліджень.

Досить великий інтерес і жваве обговорення викликали також доповіді *Л. Сакади* (Київ) — “Феномен “Українського історика”, *С. Гаврилюк* (Луцьк) — “Створення й організаційні засади діяльності осередку УІТ у Волинському університеті”, *В. Хмарського* (Одеса) — “Утворення і перспективи діяльності одеського осередку УІТ”, *О. Добржанського* (Чернівці) — “Досвід роботи УІТ в Чернівецькому університеті”, *О. Макара* (Едмонтон, Канада) — “Українська діаспора: методологічні зауваги до вивчення”, *В. Масненка* (Черкаси) — “Розвиток національної свідомості українців ХХ ст.: новітня вітчизняна історіографія проблеми”, *Т. Балабушевич* (Київ) — “Європейський контекст історії України”, *Ю. Джуравця* (Вінніпег, Канада) — “Українське шкільництво в Канаді: ретроспективний погляд”, *Ю. Мицика* (Київ) — “Щоденник Януша Радзівілла як унікальне джерело до історії Національно-визвольної війни українців середини ХVII ст.”, *С. Фрунчак* (Чернівці) — “Світовий конгрес українців: основні віхи суспільно-політичної діяльності” та ін.

У рамках цієї секції діяла ще підсекція “Грушевськознавство” (керівники — Л. Винар, І. Гирич, Г. Бурлака). Про виникнення нової дисципліни — грушевськознавства розповів Л. Винар. Цікаві доповіді виголосили *І. Гирич* (Київ) — “Перспективи джерельних видань грушевськознавства”, *О. Будзинський* (Київ) — “Роль М. Грушевського у становленні української освіти”, *Н. Непорожня* (Вільнюс) — “Литовсько-білоруський аспект національної ідеї М. Грушевського”, *Г. Бурлака* (Київ) — “Ранні літературні твори М. Грушевського: становлення особистості”, *М. Кучеренко* (Київ) — “Слідами Грушевських. Лісники”, *Д. Мельников* (Вінниця) — “М. Грушевський про виховання молоді історією”. У ході обговорення доповідей були

висловлені пропозиції щодо розробки планів публікації наукової спадщини видатного українського історика М. С. Грушевського та джерел грушевськознавства (епістолярної спадщини, щоденників, споминів, публіцистичних, літературних та інших праць вченого), підготовку яких здійснює УІТ і наукові установи в Україні та за її межами.

Актуальні питання історіографії та джерелознавства розглядали учасники засідань секції “Актуальні проблеми сучасної української історичної науки”, підсекції “Питання української історії (з давніх часів до сьогодення)” під керівництвом професорів В. Ботушанського, О. Сича, В. Задорожного, Р. Віталія. Підсекція працювала у досить численному складі. Тут заслухали 21 доповідь науковців Києва, Чернівців, Львова, Кам’янця-Подільського, Івано-Франківська, Ужгорода, а також зарубіжних гостей з Кракова, Пряшева (Польща), Вільнюса (Литва). Значний інтерес викликала тема чернівецького професора О. Сича про хронологічні межі історії нового часу. Навколо неї зав’язалася цікава дискусія, вносилися пропозиції організувати з цих питань науковий семінар чи конференцію.

На засіданнях підсекції “Актуальні питання історіографії та джерелознавства” (керівники — професор О. Добржанський та доктор іст. наук М. Литвин, Львів) порушувалися питання української історіографії історії Буковини (О. Добржанський), досліджень воєнної історії України ХХ ст. (М. Литвин), тоталітарного минулого в сучасній українській історіографії (О. Рубльов, Київ), урбаністичних студій в українській історіографії кінця ХІХ—ХХ ст. (О. Карліна, Луцьк), регіональної історії південної України ХVІІІ—ХІХ ст. (А. Бойко, Запоріжжя), переселенської акції українців із Закерзоння (В. Бадяк, Львів), історіософії та історіографії радянського екоциду в Україні (С. Васюта, Тернопіль). Велику увагу привернули доповіді, присвячені питанням методології (Ю. Присяжнюк, Черкаси) та методики (А. Атаманенко, Острог), роботи з джерелами в українській історіографії, теоретико-методологічним підходам до вивчення стану історичної науки в Україні кінця ХІХ — на початку ХХ ст. (А. Коцур, Чернівці).

На засіданнях секції “Друга світова війна і Україна” (керівники — професори В. Верига, В. Бонусяк, П. Брицький) заслухали 15 доповідей. Особливий інтерес викликали доповіді доцента Одеського університету В. Щетнікова — “Румунська окупаційна зона “Трансністрія” та проблеми її вивчення”, доцента Волинського університету О. Гаврилюка — “Політика радянзації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни”, професора В. Вериги (Торонто, Канада) — “Політичні підстави сформування дивізії “Галичина” в 1943 р.”, доцента Харківського університету А. Мелякова — “Депортація цивільного населення Східної України до Німеччини у роки Другої світової війни: класифікація джерел”, доцента Львівського університету Р. Сироти — “Українське питання в політиці Великобританії в роки Другої світової війни”, професора В. Бонусяка (Ряшів, Польща) — “Ставлення поляків та українців до радянських і німецьких окупантів на теренах Західної України (1939 р.)”, професора Є. Орлоф (Ряшів, Польща) — “Політика німецьких окупантів щодо українців генерал-губернаторства і рейхскомісаріату “Україна”. Учасники секції активно обговорили доповіді і висловили ряд пропозицій. Зокрема, представники Одеського університету запропонували створити на базі історичного факультету ЧДУ Координаційний центр університетів України для проведення в майбутньому наукових конференцій і симпозіумів.

На засіданнях секції “2000-ліття християнства і Україна” заслухали ряд доповідей, які зробили І. Винокур (Кам’янець-Подільський), В. Балух та Б. Боднарюк (Чернівці), Б. Білецький та В. Карпо (Чернівці), А. Нямцу

(Чернівці), *Г. Купріянович* (Люблін, Польща), *І. Галагіда* (Гданськ, Польща), *Л. Галуха* (Рівне), *Л. Тимошенко* (Дрогобич), *А. Василяускене* (Вільнюс, Литва), *Н. Подаляк* (Київ), *В. Антофійчук* (Чернівці) та ін. Слушні зауваження, висловлені учасниками секції, були враховані при підбитті підсумків конгресу.

Учасники секції “Політика і політична думка в Україні: історія і сьогодення” зосередили увагу на важливих питаннях політичного життя України та інших країн, методології та методів його дослідження. Великий інтерес викликали доповіді *Л. Нестеренко* (Запоріжжя) — “Ретроспективний аналіз раннього абсолютизму в Європі у контексті сучасних досліджень проблем державотворення”, *А. Круглашова* (Чернівці) — “Творячи минуле: образ М. Драгоманова в українській історіографії та політичній літературі”, *А. Поспелова* (Одеса) — “Сучасна українська історіографія до проблем локальних конфліктів 1970 — початку 1990 рр.”, *В. Бурдяк* (Чернівці) — “Особливості розвитку болгарської політичної культури”, *С. Гелєя* (Львів) — “Консервативна політична думка щодо вирішення українського питання в Польській державі (міжвоєнний період)”, *Н. Ротар* (Чернівці) — “Національна освіта в системі політичних цінностей в Україні (1917—1921 рр.)”, *О. Васюти* (Тернопіль) — “Історія виникнення та діяльності зеленого руху в Україні (середина 80-х — 90-ті рр.)”, *Т. Кияка* (Київ) — “Українська демократія на зламі тисячоліть. Ретроспектива, стан, перспективи”, *Т. Марусик* (Чернівці) — “До питання щодо визначення поняття “інтелігенція”, *С. Федуняка* (Чернівці) — “Демократизація українського суспільства у контексті глобальних процесів”, *Є. Юрійчук* (Чернівці) — “Легітимація політичної влади в Україні 1917—1922 рр.”, *І. Мельничука* (Чернівці) — “Сучасні методики дослідження українсько-російських відносин”, *Н. Стрельчук* (Чернівці) — “Зовнішня політика України в Південно-Східній Європі в контексті Косовської кризи”, *Н. Бабич* (Чернівці) — “Історія і політологія в історії української літературної мови”, *Л. Тупчієнка* (Київ) — “До питання про уроки політичної історії України доби незалежності”, *І. Буркута* (Чернівці) — “Етнополітичні конфлікти сучасності: спроби регулювання та профілактики”, *В. Макара* (Чернівці) — “Сучасна імміграційна політика канадських властей: досягнення та проблеми” тощо. Обговорення, дискусії і цілий ряд пропозицій показали, наскільки істориків хвилює сучасний стан політики України, потреба формування громадянського суспільства, його світогляду, орієнтованого на демократичні засади.

Цікавими результатами досліджень поділилися з учасниками конгресу доповідачі секції “Українсько-польські стосунки в добу пізнього середньовіччя та нового часу” (керівники — доктор іст. наук А. Андрусевич, канд. іст. наук О. Сухий, доктор іст. наук Г. Стронський, канд. філос. наук В. Струтинський). Тут розглянули теми: “Сучасна польська історіографія про польсько-українські відносини у минулому (Г. Стронський, Тернопіль), “Галичина між Сходом і Заходом: політичні та соціально-культурні аспекти співпраці поляків і українців у 1848—1905 рр.” (А. Андрусевич, Ряшів, Польща), “Українсько-польські наукові зв’язки другої половини XIX ст. і Юзеф Антоній Ролле” (С. Баженова, Кам’янець-Подільський), “Польсько-українське протистояння в Галичині на початку XX ст. (на прикладі переслідувань січового руху)” (М. Гуйванюк, Чернівці), “До питання про поширення національно-визвольних ідей серед поляків Правобережної України на початку XX ст.” (О. Поліщук, Хмельницький), “Буковинська Полонія у XIX — на початку XX ст.: в персоналіях” (А. Горук, Чернівці), “Право на повстання: проблема соціально-станової легітимації козацьких війн кінця XVI — першої половини XVII ст. в Речі Поспо-

литій” (А. Федорук, Чернівці), “До питання про українські перспективи за Варшавською угодою 1920 р.” (Л. Шваб, Луцьк), “Тадеуш Чацький — реформатор освіти на Волині” (Л. Кравчук, Кременець).

На секції “Археологія, етнологія та допоміжні історичні дисципліни” тематику заслуханих і обговорених доповідей згрупували за такою проблематикою: 1. Походження українців та їх давня історія. Доповідачі — Ю. Болтрик (Київ), Г. Кожолянко (Чернівці), О. Трачук (Київ), А. Чабан (Черкаси), М. Сиволап (Черкаси). 2. Археологія України (доповідачі — Ю. Панченко (Київ), П. Пеняк (Ужгород), Ю. Мисько (Чернівці). 3. Матеріальна і духовна культура українців та інших народів терену України (доповідачі — Н. Хамайло (Чернігів), С. Юсов (Київ), Н. Зінич (Київ)).

Під час конгресу Українського історичного товариства відбулося засідання круглого столу “Оглоблініана”. У 1999 р. світова наукова громадськість відзначила 100-ліття з дня народження Олександра Оглоблина, видатного українського історика другої половини ХХ ст., який був першим головою, а згодом — почесним головою Українського історичного товариства, одним з найближчих співробітників журналу “Український історик”, першим головою Історичної секції УВАН у США та президентом і почесним президентом Академії, почесним членом НТШ, Інституту українознавства Гарвардського університету, почесним доктором УВУ й інших академічних установ.

На останньому пленарному засіданні учасники конгресу, відзначивши активну, плідну роботу всіх секцій та підсекцій, підбили підсумки його роботи і прийняли ряд важливих документів, зокрема “Резолюцію Міжнародного наукового конгресу “Українська історична наука на порозі ХХІ ст.””, “Звернення до Президента України пана Леоніда Кучми”, “Звернення до уряду Литовської Республіки”.

Закриваючи роботу конгресу, професор Ю. Макар підкреслив, що подібного, настільки представницького наукового форуму істориків у Чернівецькому університеті ще не було. “За роки розвитку самостійної незалежної Української держави, — наголосив він, — докорінно змінилися завдання Українського історичного товариства. Можна з радістю стверджувати, що наука більше не поділяється на вітчизняну і діаспорну, а переростає в єдину українську історичну науку, якою їй і належить бути”.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

ВАРГАТЮК ПЕТРО ЛОГВИНОВИЧ

31 липня 2000 року пішов з життя Петро Логвинович Варгатюк — відомий учений, доктор історичних наук, професор.

Народився П. Л. Варгатюк 24 листопада 1919 р. в с. Берестівці Уманського повіту Київської губернії (нині — Уманський район Черкаської області). Закінчивши 1935 р. місцеву семирічну школу, переїхав із сім'єю в Кривий Ріг, де протягом року працював робітником на руднику ім. Ф. Е. Дзержинського. Після закінчення середньої школи 1938 р. поступив на історичний факультет Київського педагогічного інституту. В 1941 р., у зв'язку з наближенням фронту, продовжив навчання в Середньоазіатському держуніверситеті в Ташкенті. Закінчивши його, працював завідувачим навчальною частиною і викладачем історії у Велико-Наримській середній школі (Казахстан). З вересня 1942 р. — в лавах Червоної Армії. Після закінчення в липні 1944 р. Харківського військового училища хімічного

захисту Червоної Армії П. Л. Варгатюк був направлений на фронт. На війні він — командир взводу, потім роти хімзахисту 43-ї стрілецької Тартуської Червонопрапорної дивізії 42-ї армії. Демобілізувавшись в лютому 1946 р., поступив на роботу в Криворізький педагогічний інститут. Там Петро Логвинович пройшов шлях від асистента до професора, завідуючого кафедрою марксизму-ленінізму, одночасно кілька років працював проктором цього вузу. З березня 1947 р. П. Л. Варгатюк — член Комуністичної партії. З травня 1975 р. до 1991 р. працював у Києві старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України, де особливо яскраво розкрилися його творчі можливості і талант ученого.

Науковий доробок П. Л. Варгатюка налічує понад 400 праць з історії КПРС і Компартії України, в тому числі більше 30 монографій, збірників документів і брошур, написаних особисто та у співавторстві. Все своє творче життя він присвятив дослідженню актуальних проблем дожовтневого періоду історії більшовицьких організацій України. В 1950 р. П. Л. Варгатюк захистив кандидатську дисертацію “Більшовицька організація Катеринослава в роки нового революційного піднесення”, а у 1970 р. — докторську дисертацію на тему “В. І. Ленін і діяльність більшовицьких організацій Донбасу, Придністров’я і Криворіжжя в дожовтневий період”. Серед найважливіших його праць можна назвати монографії “В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація”, “Партії великої загибелі”, “В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции”, “В огне трех революций” та інші. П. Л. Варгатюк брав участь у написанні ряду розділів “Нарисів історії Комуністичної партії України” (4-е видання), “Очерков истории профессиональных союзов Украинской ССР”, керував підготовкою хроніки подій “Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине”, низки документальних наукових видань.

П. Л. Варгатюк здійснив велику роботу як науковий редактор. Редагував десятки монографій, збірників наукових статей і документів, сотні статей, був членом редакційних колегій багатьох наукових видань, в тому числі понад 10 років — членом редколегії “Українського історичного журналу”. Він сприяв творчому становленню кількох десятків кандидатів і докторів історичних наук.

Все своє трудове життя П. Л. Варгатюк брав активну участь у громадському житті та пропагандистській роботі. За сумлінну працю був нагороджений орденами “Знак пошани”, “Жовтневої революції”, Великої Вітчизняної війни 2-го ступеня, багатьма медалями. В 1970 р. йому було присвоєно почесне звання заслуженого працівника вищої школи України.

Йому були притаманні такі високі людські якості, як чесність і принципиовість, доброзичливість і порядність. Всі, хто знав П. Л. Варгатюка, надовго збережуть вдячну пам’ять про нього.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

ТРИПОЛЬСЬКИЙ ВСЕВОЛОД ОЛЕКСІЙОВИЧ

15 серпня 2000 року після тяжкої хвороби пішов з життя доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України В. О. Трипольський.

Народився В. О. Трипольський в с. Ворожба на Сумщині в 1930 році в сім'ї службовця. В 1953 році закінчив юридичний факультет Львівського університету. З 1952 до 1985 року працював на комсомольській та партійній роботі лектором, керівником лекторської групи. Після закінчення Академії суспільних наук (1963—1966 рр.) захистив кандидатську дисертацію з філософії.

У 1985 році перейшов на наукову роботу до Інституту історії партії, Інституту політичних досліджень, а після реорганізації останнього — з січня 1992 року — працював в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. В 1992 році захистив докторську дисертацію з проблем соціальної філософії.

На всіх посадах Всеволод Олексійович працював сумлінно, з повною віддачею сил, виявляв великі організаторські здібності, високу наукову ерудицію. Був блискучим лектором. Перу В. О. Трипольського належать чотири монографічні дослідження, понад 50 брошур, розділів колективних монографій, статей у наукових збірниках та журналах з проблем філософії, політики та соціально-економічних відносин.

Всеволод Олексійович був вихователем багатьох молодих науковців. Йому були притаманні висока порядність, принциповість, справжня інтелігентність. Таким він залишається в пам'яті його колег і друзів, усіх тих, хто з ним спілкувався.

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

ЛАВРОВ ЮРІЙ ПАВЛОВИЧ

29 вересня 2000 р. раптово помер відомий український історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії НАН України Юрій Павлович Лавров.

Юрій Павлович Лавров народився 29 квітня 1932 р. в Києві у сім'ї знаного українського історика Павла Арсентійовича Лаврова. Воєнні лихоліття роз'єднали цю дружну родину, і після закінчення німецько-фашистської окупації Юрію Павловичу довелося розшукувати своїх батьків. У 1951 р. Ю. П. Лавров вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1956 р., після успішного завершення навчання в університеті, Юрій Павлович йде туди, де найважче, — він вчитель історії у сільській школі на Київщині. З липня 1958 р. Ю. П. Лавров — старший лаборант Інституту історії Академії наук Української РСР. У 1967 р. Юрій Павлович захистив кандидатську дисертацію, а в 1969—1971 рр. виконував обов'язки ученого секретаря відділення економіки, історії, філософії і права Академії наук УРСР.

Юрій Павлович є автором понад 60 наукових і науково-популярних праць. Монографії, брошури та статті Ю. П. Лаврова добре відомі не лише в Україні, а й за її межами. Він спеціалізувався на соціально-економічній тематиці, і його праці сьогодні набувають особливої актуальності. В останні роки свого життя Ю. П. Лавров головну увагу в своїх наукових пошуках звертав на дослідження історії українського національного руху. У колективі науковців він брав участь у підготовці збірника матеріалів про Союз визволення України, який незабаром має вийти у Львові.

Юрій Павлович до останніх своїх днів проніс у собі великий заряд ентузіазму, оптимізму, любові до життя, який передавався всім, хто його оточував.

Юрій Павлович залишиться з нами своїми науковими працями, практичними порадами, гострими, але доброзичливими жартами. Дбайливий батько, дідусь, чоловік, надійний товариш, талановитий науковець — таким Ю. П. Лавров був у житті, таким він буде жити у нашій пам'яті.

КУЗНЕЦОВА ЄВА ГРИГОРІВНА

31 липня 2000 року відійшла у небуття співробітниця Книжкової палати України Єва Григорівна Кузнецова. В особі Єви Григорівни ми втратили одного з найсумлінніших працівників, колегу високого рівня професіоналізму, що своїм трудом істотно збагатила бібліотечно-бібліографічну справу.

Народилася Єва Григорівна в 1934 р. в с. Малополовецьке Фастівського району Київської області в селянській родині. Її мати — Федоренко Олександра була справжньою народною майстринею художньої вишивки. Килими та рушники, які вона робила до останніх днів життя (померла у 1999 р.), виконані в традиції національного українського мистецтва кінця XIX— початку XX ст. Батько — Федоренко Григорій працював у колгоспі.

В 1958 р. Єва Григорівна закінчила Харківський бібліотечний інститут, одержавши диплом по спеціальності бібліотекаря-бібліографа вищої кваліфікації. Це звання Кузнецова Є. Г. високо пронесла на протязі всієї трудової діяльності, маючи за зразок видатних бібліографів-вчителів А. Маркевича, Ю. Меженка, Ф. Максименка, Н. Шеліхову та інших.

Більше 30 років (з невеликими перервами), з 1957 до 1991, Єва Григорівна — співробітниця бібліотеки Інституту історії НАН України, де вона пройшла шлях від бібліотекаря-початківця до завідувача бібліотекою. З 1993 р. працювала у ЦНБ ім. В. І. Вернадського; в бібліотеці Києво-Могилянської академії, у Київському державному інституті культури, де під керівництвом доктора технічних наук М. І. Сенченка готувалося видання серії бібліографічних покажчиків “Етноси України”, а з 8 серпня 1996 р. до жовтня 1999 р. цю працю продовжувала у відділі ретроспективної бібліографії Книжкової палати України на посаді старшого бібліографа. Останні місяці свого життя вона редагувала бібліографічні джерела, які належали до етнічної спільноти молдаван в Україні. На всьому життєвому шляху Єву Григорівну характеризували велика працездатність та всебічна ерудиція.

Єву Григорівну Кузнецову цікавило все: українська історія та література, музеї, драматичний театр ім. І. Франка, музикальні вечори; любила подорожі: мандрувала до Кракова для знайомства з польською старовиною (вільно володіла польською мовою). Але головна її пристрасть — це бібліотечна робота та її важлива частина — бібліографія.

Звертаючись до особистої участі Єви Григорівни у підготовці бібліографічних покажчиків серії “Етноси України”, необхідно відзначити унікальну роботу нашої співробітниці по перекладу джерел з болгарської, ідиш, караїмської, молдавської, татарської, чеської мов тощо. Так, при складанні покажчика “Євреї в Україні” вона самостійно оволоділа мовою ідиш, навчилася графічно писати кожну літеру складної стародавньої абетки (спадкоємиця художнього хисту матері), щоб при комп’ютерному наборі тексту оператор мав змогу зрозуміти кожен незнайомий опис.

Єва Григорівна досконало володіла бібліографічним описом документів, була добре обізнана й швидко орієнтувалася у методиці складання науково-допоміжних бібліографічних покажчиків, ретельно опрацьовувала словники та інші довідкові видання відносно кожного нового напряду діяльності, професійно займалася редагуванням багатьох матеріалів відділу.

Колеги по роботі запам'ятають її як людину виваженого характеру, стриману, мудру й скромну, що ніколи не хизувалася запасом неабияких знань. Чуйна й добра, Є. Г. Кузнецова була завжди дуже уважною до оточуючих, намагалася допомогти у складних обставинах. У такому дусі вона виховала двох дітей.

Колектив відділу ретроспективної бібліографії глибоко сумує з приводу кончини одного з найкращих своїх співробітників та висловлює співчуття родині померлої.

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2000 р.

СТАТТІ

Методологія та методика історичних досліджень

- Р е є н т О. П. Деякі проблеми історії України XIX ст. — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки 2

55-річчя Перемоги

- К о в а л ь М. В. Друга світова війна та історична пам'ять 3, 4

80-річчя української революції

- Г о н ч а р Б. М. Г о р о д н я Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918—квітень 1919 рр.) 2, 3

З історії української революції

- П а в л ю к О. В. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. 6

Проблеми української медієвістики

- Г о р о б е ц ь В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. 1, 2
Г у р б и к А. О. Огульний гіперкритицизм чи фаховий конструктивізм: альтернативи поступу сучасної литуаністики 2
К о т л я р М. Ф. Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення) 1

З історії релігії та церкви

- Л и с е н к о О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму у першій половині XX ст. 6
М а р ч у к В. В. (Івано-Франківськ). Греко-католицька Церква у 1914—1923 рр. 6

* * *

- Є ф і м е н к о Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932—1938) 2, 4
Є ф і м е н к о Г. Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932—1938) 5, 6
П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Українська та світова історична наука 1,2,3,4

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- К а п і т а н Л. І. (Мукачеве). Литовсько-польська доба на сторінках “Українського історичного журналу” (1985—2000 рр.) 3
К о п и л о в С. А. (Кам'янець-Подільський). Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст. 1
Р а ф а л ь с ь к и й О. О. До питання єврейської сільськогосподарської колонізації півдня України 6
Р у с а к А. В. Генерал А. А. Власов: домисли й правда 6
Ф а р б е й О. М. Джерела з історії християнства в Криму в IV—IX ст. 4

ПОВІДОМЛЕННЯ

80-річчя української революції

- Л о з о в и й В. С. (Кам'янець-Подільський). Пошук Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР 5
С е в е р и н ю к В. М. (Запоріжжя). Історія і політика в публіцистиці М. С. Грушевського 5

Проблеми давньої та середньовічної історії

- А л е к с а н д р о в О. В. (Одеса). Образ світу в літописній “повісті” 6523 р 4
К о т л я р М. Ф. Спадок Ярослава Мудрого (До проблеми історичної пам'яті літопису) 4
Р о м а н о в а О. О. Культ фараона в стародавньому Єгипті 4

Проблеми української медієвістики

Козлов М. М. (Миколаїв). Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ . . .	3
Мельник Л. Г. Маєтності та скарби Полуботків	5
Сас П. М. "Руська" орієнтація політичної свідомості Адама Кисіля	5
Травкіна О. І. (Чернігів). Чернігівський колегіум (до 300-річчя заснування) . .	5, 6
Чухліб Т. В. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683—1684 рр.)	5

Проблеми історії України нового часу

Присяжнюк Ю. П. (Черкаси), Горенко Л. М. (Черкаси). Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р.)	5
---	---

Проблеми історії України нового і новітнього часу

Борисюнок О. Ю. (Росія, Москва). Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922—1923 рр.	4
Гордуновський О. М. (Черкаси). Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини XIX ст.	1
Карпус Збігнєв (Польща, Торунь), Срібняк І. В. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р.	1
Круглашов А. М. (Чернівці). Політична етика Михайла Драгоманова (Теоретичні аспекти)	3
Лимар А. П. (Дніпропетровськ). Російський експедиційний корпус у Франції в бойових діях Першої світової війни	1
Пиріг О. А. Місце грошової реформи 1922—1924 рр. у здійсненні нової економічної політики	3
Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Рєпніна (1816—1834)	4, 5

З історії Другої світової війни

Буцько О. В. Військовополонені в СРСР (1941—1945 рр.)	4
Патриляк І. К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р.	4
Руденко Н. М. Українці в партизанському русі у Молдавії (січень—липень 1944 р.)	4

З історії культурного життя в Україні

Шипович М. А. (Горлівка). Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки	1
---	---

Питання історичного краєзнавства

Павлюк В. В. (Острог). Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст.	1
Плахонін А. Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X—перша половина XI ст.)	4

Українці за рубежем

Крамарчук Т. Д. (Черкаси). До питання збереження етнічної самосвідомості українців у республіці Башкортостан	1
--	---

З історії релігії та церкви

Воробйова І. П. Християнські свята в середньовічному Києві	3
Копилов А. О. (Кам'янець-Подільський), Заводовський А. А. (Кам'янець-Подільський). Православна церква в Україні та національно-визвольна боротьба балканських слов'янських народів у 60—80-х рр. XIX ст.	5

* * *

Муляр А. М. (Хмельницький). Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст.	2
Реєнт О. П. Патріарх українського краєзнавства	3

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Левченко Л. Л. (Миколаїв). Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе	6
Матвієнко А. А. М. І. Драгомиров і Україна	2
Стрілко А. А. Франсіско де Міранда в Україні	2

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Боротьба й діяльність ОУН під час війни	2
Другий митрополит після відновлення єдності в Бересті у 1596 р. преосвященний Іпатій Потій	6
Київська школа акад. М. С. Грушевського	5
П а т р и л я к І. К. Військові плани ОУН (б) у таємній Інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.)	2
Т и м о ш е н к о Л. В. (Дрогобич). Невідомий життєпис Іпатія Потія (фрагмент “Генеалогії митрополитів київських” з віленського монастиря Святої Трійці) .	6

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Л и т в и н С. Х. (Севастополь). Історія однієї змови	1
Я н е в с ь к и й Д. Б. Директорія УНР як міф	1

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

М и х а й л о в а Р. Д. Деякі особливості розвитку художньої культури Волині в Х — першій половині XIV ст.	2
---	---

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

З а л ь м о н Б. Й. (ФРН, Кельн). Православ'я в Україні (1917—1938)	3
Т е в н е н Е т ь е н н (Франція, Нант). Французькі інтелектуали і сталінізм (1935—1975 рр.)	6

ДИСКУСІЇ

Я к о в л е в а Т. Г. (Росія, С.-Петербург). Іван Богун: проблеми біографії	2, 4
---	------

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А н д р у с и ш и н В. І. В. Ф. Солдатенко. Українська революція: концепція та іс- торіографія (1918—1920 рр.)	3
А с т а х о в а В. І. (Харків). Д. І. Багалій. Вибрані праці. У 6-ти тт. Т. 1. Автобіо- графія. Ювілейні матеріали. Бібліографія	5
Б а й р а к і в с ь к и й А. І., Л а в р и щ у к В. І. Музей війни народної	3
В а р в а р ц е в М. М. Сергій Попик. Українці в Австрії 1914—1918	3
В е г е ш М. М. (Ужгород), В і д н я н с ь к и й В. С. Дмитро Данилюк. Істо- рична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.)	6
В і в ч а р и к М. М.; Ж у р б а М. А., П а х т у н о в О. С. Н. П. Барановська. Україна — Чорнобиль—світ	6
В і д н я н с ь к и й С. В., М а к а р Ю. І. (Чернівці). О. Добржанський. Націо- нальний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст.	1
Г о л о в ч е н к о В. І. (Харків). Т. А. Бевз. Між романтизмом і реалізмом (сторін- ки історії УПСР)	1
Д е м ч е н к о Т. П. (Чернівці). Владимир Шкварчук. Голодомор 1932—33 годов на Черниговщине	6
К а л а ш н и к о в В. М. (Дніпропетровськ) М.С. Полівець. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень—липень 1917 р.)	1
К і р с е н к о М. В. Н. А. Терентьева. Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII—XX вв.) .	4
К р и в е ц ь Н. В. Вопросы германской истории: Уроки тоталитаризма. Межву- зовский сборник научных трудов	1
К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. Одеса на зламі століть (кінець XIX — початок XX ст.)	4
К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та ме- тодики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 3	5
К у р а є в О. О. Клаус Ремер. Україна у полі зору інтересів Німеччини. Кінець 19 століття — 1917/18 рр.	6
Л и с е н к о О. Є., П а т р и л я к І. К. Розкол ОУН (1939—1940). Збірник доку- ментів; Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архів- них матеріалів (1941—1942). — Тт. 1, 2	5
М а т к о в с ь к а І. Я. (Одеса). К о з а ч и н с ь к а В. В. (Одеса). В. М. Нічик. Петро Могила в духовній історії України	5
П у с т о в а л о в С. Ж. О. М. Приходнюк. Пеньковская культура	6
П у т р о О. І. Олександр Гуржій. Гетьман Іван Скоропадський	3
Р е с е н т О. П. О. М. Мовчан. Українські профспілки і Радянська держава в 20-ті роки	5

Р и ч к а В. М. М. Ю. Брайчевський. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика	3
С и м о н е н к о Р. Г. Олександр Реєнт. У робітнях історичної науки	1
Щ е р б а т ю к В. М. Микола Лубко. Знаменитий і багатолюдний град	1
Я к и м е н к о М. А. (Полтава). П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. Аграрна історія України. Навчальний посібник.	1

* * *

Т е р е ш е н к о Ю. І. Преса України: газети 1917—1920 рр. Бібліографічний покажчик	1
--	---

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Б е к е т о в а В. М. (Дніпропетровськ). Міжнародна наукова конференція “Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи”	1
Б у р д я к В. (Чернівці). Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”	6
Б у р ’ я н М. С. (Луганськ), Ф р е й м а н Г. О. (Луганськ). Всеукраїнська олімпіада з історії та методики її викладання 2000 р.	4
В а р ч е н к о І. Г. (Харків), З о л о т а р ь о в Є. В. (Харків). Всеукраїнська науково-практична конференція “Витоки і становлення партійно-політичної системи в Україні”	5
В е с е л о в а О. М. Міжнародна науково-теоретична конференція “Голод — генотип 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків”	1
В р о н с ь к а Т. В. Міжнародний семінар “Іран і Друга світова війна”	3
І д з ь о В. С. (Росія, Москва). Український історичний клуб Москви	5
К о н д р а т е н к о Л. В. Міжнародна наукова конференція “Спадщина великої Перемоги: сучасні підходи”	6
Л е г а с о в а Л. В., Ш е в ч е н к о Н. О. Міжнародний “круглий стіл” “Велика Вітчизняна війна. Непрочитані сторінки історії (музейний аспект)”	3
Н а г о р н а Л. П. 60-річчя віце-президента НАН України, академіка НАНУ І. Ф. Кураса	1
П о д о л я к Н. Г., Ц і в а т и й В. Г. Міжнародна наукова конференція “Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ століття”	5
П р о к о п ч у к В. С. (Кам’янець-Подільський). 70-річчя доктора історичних наук, професора І. С. Винокура	5
Р у д и й Г. Я. ІХ Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи”	2
Х о й н а ц ь к а Л. М. Засідання “круглого столу” “Український фактор Другої світової війни”	3
Х о й н а ц ь к а Л. М. Засідання “круглого столу” на тему “Друга світова війна — центральна подія ХХ ст. Український аспект”	5
Ч у х л і б Т. В. Міжнародний колоквиум, присвячений 200-річчю переходу армії О.В.Суворова через Альпи	3
Ш е в ч у к М. А. (Одеса). Міжнародна наукова конференція “Німці у Причорномор’ї, в Криму і на Кавказі із середини ХІХ ст. до Першої світової війни”	5
Я ц е н ю к Ф. С. (Чернівці). До 100-річчя від дня народження О. П. Оглоблина	3

Варгатюк Петро Логвинович	6
Гранчак Іван Михайлович	3
Кузнецова Єва Григорівна	6
Лавров Юрій Павлович	6
Трипольський Всеволод Олексійович	6

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2000 р.	6
--	---